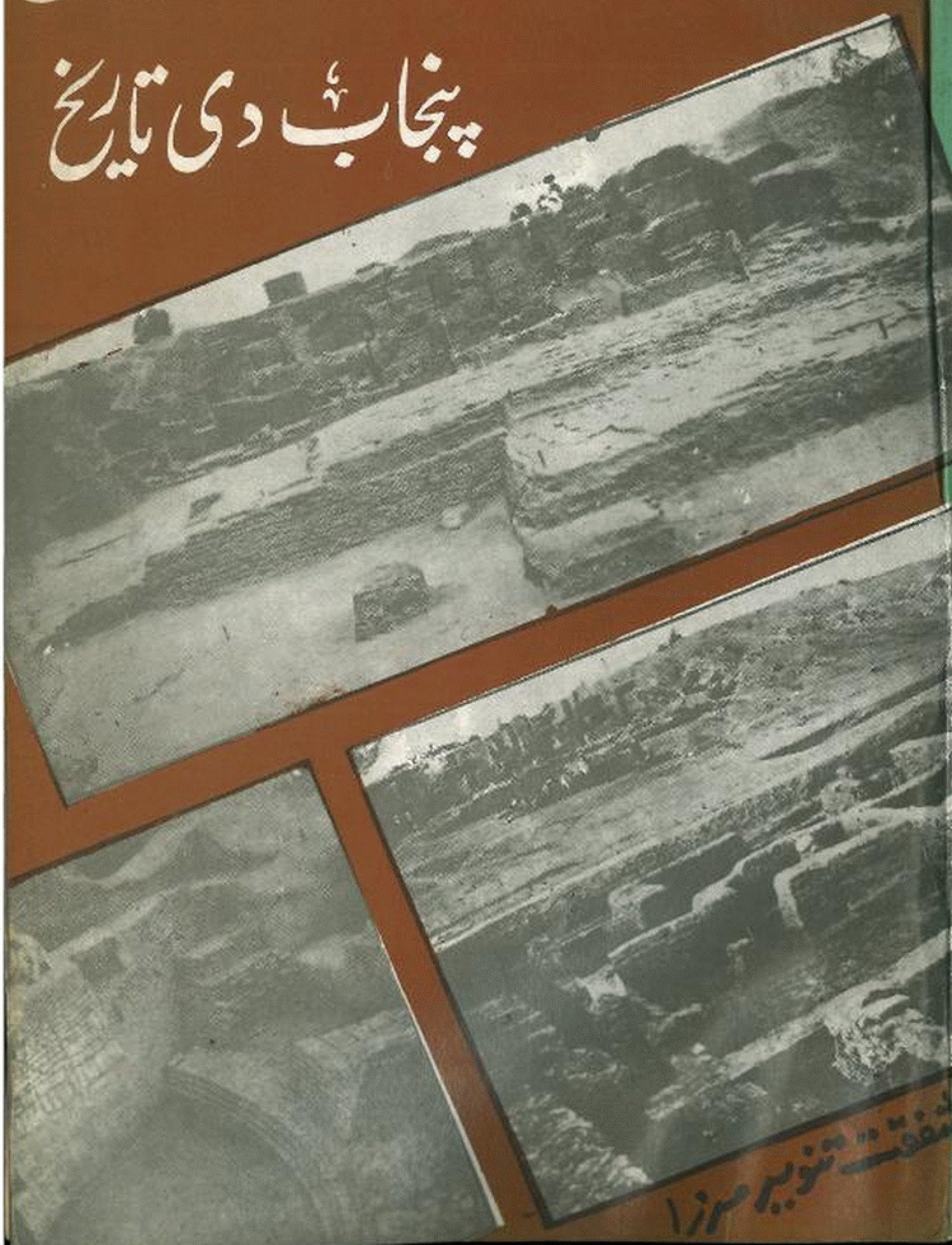
اَدب رائیں

پنجاب دی تاریخ

مصنف تنویر مرزا

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ۔ ۵۸ ۔ لارنس روڈ لاہور ۳ فون ۳۰۶۶۸۹

ساڈیاں کتاباں

تصوف

۱۔ وحدت الوجود تے پنجابی شاعری — پروفیسر علی جلال جلالپوری — ۲۵/-

لسانیات

۱۔ بجھلی لفظاں — آصف، صابر، حنیف — ۱۰/-
(لِکت وِرتوں وچ آون والے لفظ)

۲۔ بول ستے تول — غلام یعقوب انور — ۱۵/-
(پنجابی عروض وغیرہ بارے)

۳۔ نکی لیکھا — محمد آصف خاں، تنویر بخاری — ۳۰/-
لُٹھ وہ وہ دو ہزار سمے

کلاسیکی ادب

۱۔ آکھیا بابا فرید نے — محمد آصف خاں — ۴۰/-
شلوک تے اوہناں دے لفظاں دا ترجمہ

۲۔ کلیات لالی — پروفیسر ریاض احمد شاد — ۳۰/-
(صدیق لالی دا کُل کلام)

۳۔ کہندا سائیں — افضل پرویز — ۱۸/-
(احمد سائیں پشاوری دا کُل کلام)

۴۔ ہیر وارث — مبین الحق فریدکوٹی — ۴/-
(پیراں اعوان دی ہیر)

ڈرامے

۱۔ قصہ دو بھراواں دا — منیر نیازی (دو ڈرامے) — ۱۰/-

۲۔ بول مٹی دیا باویا — سجاد حیدر (ریڈیائی ڈرامے) — ۱۸/-

۳۔ حجرہ — منو بھائی (ٹی وی ڈرامے) — ۱۸/-

۴۔ شام رنگی کُڑی — نواز (ریڈیائی ڈرامے) — ۱۵/-

۵۔ بوہا کوئی نہ — شفقت تنویر مرزا — ۱۲/-
(اوراں پال سارتر دے تین ڈرامے)

۶۔ لمی جاگ — شفقت تنویر مرزا — ۴/-
(لورکا دے تن ڈرامے)

افسانے

۱۔ اکبر کہانیاں — اکبر لاہوری — ۸/-

۲۔ پھیرے دی موت — حنیف باوا — ۱۵/-

۳۔ قصہ کہانی — مرزا حامد بیگ — ۱۵/-

ناول

۱۔ جٹ دی کرتوت — محمد آصف خاں — ۶/۵۰
(میراں بخش منہاس دا مشہور ناول)

۲۔ چانن — ظفر لاشاری — ۲۵/-

۳۔ پچھلی پہر دی نیندر — گلشن ملک — ۱۵/-

جدید شاعری

۱۔ موڑ اوکھی — غلام حسین ساجد — ۳۲/۵۰

۲۔ تکھیاں شوہاں — استاد اللہ دتہ صابر — ۱۲/-

لوک گیت

۱۔ بار دے گیت — شفقت صوفی — ۳۰/-

جنگ آزادی

۱۔ کامل جلندھری — اے ڈی اعجاز — ۱۲/-
۱۸۵۷ء دی جنگ آزادی بارے وار تے دوہڑے

سیاست

۱۔ قائداعظم، سوچاں تے سیاست — رفیق ڈوگر — ۱۰/-
(مضموناں دا مجموعہ)

جنگنامے تے واراں

۱۔ جنگ نامہ (امام حسین) — ڈاکٹر قریشی احمد حسین — ۳۶/-
(حافظ برخوردار رانجھا دا جنگنامہ)

آثار قدیمہ

۱۔ ٹیکسلا — ڈاکٹر سیف الرحمن ڈار — ۱۵/-
(پی ایچ ڈی دے مقالے دا ترجمہ)

سفرنامہ

۱۔ دیس پردیس — سلیم خان گمی — ۱۴/-
(لندن دی پھیری بارے)

ادب — پنجابی ادب دی تاریخ

ادب راہیں

پنجاب دی تاریخ

شفقت تنویر مرزا

ISBN 969-411-112-9

پرنٹر، پبلشر محمد آصف خان نے برکی آرٹ پرنٹرز، ۴۳ ریٹیگن روڈ، لاہور توں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ۵۸ لارنس روڈ، لاہور لئی چھپوائی۔

پہلی وار : جوُن ۱۹۸۹ء

مُل : ۳۰ روپے

آدب رائیں

پنجاب دی تاریخ

شفقت تنویر مرزا

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ
۵۸۔ لارنس روڈ۔ لاہور

ایہہ کتاب اکادمی ادبیات پاکستان ، اسلام آباد دے
مالی مل ورتن نال چھاپی گئی۔

پھوپھی قمر بانو دے ناں

جیہناں کولوں سنکے ہوندیاں

ایہہ بول سُنے

پونچھے میں جتی تے راجوریے پلی

بیکھ ریکھے کالی دھار

ویروا

پہلی گل

شفقت تنویر مرزا ہوراں اِک اَن چھوہتے موضوع تے بڑی سوہنی تے من موہنی کتاب لکھی اے۔

ایس توں پتہ چلدا اے کہ اوہناں نے ۱۹۷۳-۷۴ء وِچ ریڈیو لئی سنگیت فیچراں دا اِک سلسلہ لکھیا سی۔ جیہڑا نشر ہوندا رہیا۔ اوہناں نے پنجابی دے اعلیٰ شعری ادب۔ لوک گیتاں تے واراں راہیں پنجاب دی تاریخ نوں ساہمنے لیاندا اے۔

ایہناں غنائیاں دا پیچ بڑا چنگا تے بھرواں اے۔ کیوں جو شفقت تنویر مرزا ہوراں بڑی کھوج تے محنت نال، اِک تاں پنجاب دی تاریخ بیان کیتی اے تے دُوجا گیت سنگیت نوں آپنے بیان دا، تھاں تھاں، گواہ بنایا اے۔ ایس طرح ایہہ غنائیے، گیتاں بھریاں کہانیاں بن گئے نیں، جیہناں دی ہر کہانی سچی تے سُچی اے۔ آپنی تھاں ہر غنائیہ اِک انوکھی تے نویکلی کڑی وی اے تے پنجاب دی پوری تاریخ دا اِک حصہ وی اے۔

لکھیار نے اِک پاسے بابا فرید، شاہ حسین، بُلھے شاہ، وارث شاہ، میاں محمد، خواجہ فرید، پیلو، مولوی غلام رسول، غلام یعقوب انور تے دُوجے شاعراں دے کلام وِچوں تے

دوجے پاسے لوک گیتاں تے وارں وچوں چونویں حصے لے کے پنجابی دی تاریخ دا تانا پیٹا تنیا اے۔

ایہہ رچنا، چھڑی تاریخ ای نہیں چھوہندی سگوں پنجاب دی تہذیب، ثقافت، رہتل تے وسیب دے من کھچویں پہتر دی اگیردی چلی جاندی اے۔

رچنا دی ہر کڑی وچ کسے نہ کسے منظوم داستان، کافی تے لوک گیت نوں وکھ تقریر نوں وی دتا گیا اے۔ ایس طرح پوری رچنا بہوں چنگی ہو گئی اے۔

لکھیار نے اک سچے محقق وانگر ہر تھاں آپنی لکھت لئی کتاباں دے حوالے وی دتے نیں۔ جدکہ نثراں وچ کوئی حوالہ دین دی لوڑ نہیں ہوندی۔

افضل پرویز
راولپنڈی
۳۰ جون ۱۹۸۸ء

قبل تاریخ توں اج تائیں

راجہ رسالو دی وار یا پورن بھگت دا قصہ، پنجاب دی تاریخ دے اوہ وچکار دی گل اے۔ عام خیال اے پئی راجہ رسالو تے پورن بھگت سیالکوٹ دے راجہ سالباہن دے پتر سن تے سیالکوٹ کسے ویلے اک چنگی بھلی حکومت دی راجدھانی سی، سکندر یونانی جد جہلم دے کنڈھے پورس نال لڑیا سی تے اگانہہ ودھیا اوس ویلے اک پورس ثانی چناب تے راوی دے وچکار دے علاقے اندر حکومت کردا سی جس دا تخت شہر سیالکوٹ دے کول سی۔ سیالکوٹ دے ایسے تخت نے کدی سرکپ یا ٹیکسلا والیاں نال متھا لایا تے کدی شورکوٹ، جھنگ توں لے کے سیہون شریف تائیں سبھوی حکومت نوں وختیاں دتیاں تے آپس وچ لڑائیاں وی کیتیاں۔ سیالکوٹ دے

ایہناں راجیاں اُتے دُور پچھم دے پاسیوں ای چڑھائیاں نہیں ہوئیاں ۔ کہیا جاندا اے پئی اوہناں دیاں تِن لڑائیاں بیاسے، سرسوتی تے جمنا پار دوروں آون والیاں نال وی ہوئیاں تے ایہہ بڑیاں سخت لڑائیاں سن ۔ پر پنجاب دی تاریخ سیالکوٹ یا شورکوٹ دی سیون حکومت یا ٹیکسلا توں ای شروع نہیں ہوندی ۔ نہ ایہہ سکندر اعظم توں شروع ہوندی اے نہ ای رِگ وید تے دُوجے وید ایہدا مُڈھ نیں ۔ کوئی پنجاہ ورھے پہلاں ایہو خیال کیتا جاندا سی پئی پنجاب تے سندھ دی وادی دی تاریخ ویداں دے لاگے ای شروع ہوندی اے ۔ پر ایس صدی دے چوتھے دہاکے دے شروع اندر سندھ اندر موہن جوڈرو تے پنجاب اندر ساہیوال دے کول ہڑپاں دے شہر تھیڑاں باہر نکل سپے تاں پتہ لگا پئی توران، عراق تے وچکارلے ایشیا تے ترکستان ولوں آون والیاں توں پہلاں ایس دھرتی اندر چنگے بھلے مہذب لوک آباد سن ۔ جنہاں دے موہن جوڈرو تے ہڑپہ ورگے شہر عراق دے شہراں بابل تے نینوا کش تے ار ورگے شہراں نال کھیندے سی ۔ بلوچستان اندر شاہی ٹمپ تے دوجیاں تھانواں دی کھدائی وی دسدی اے پئی ایتھے سانولے رنگ دے لوک آباد سن جنہاں دا رہن سہن تے عبادت کرن دا اپنا ڈھنگ سی کھدائیوں نکلن والے ایہناں شہراں توں وکھ اج وی پورے پنجاب تے سندھ اندر تھاں تھاں اُتے پرانے تھیہ ایس گل دی گواہی دیندے نیں پئی ایہناں اندر پنجاب دی اوہ تاریخ دبی پئی اے جو

آریا لوکاں دے آون توں پہلاں وی سی اج دی پنجاب اندر سانولے تے کالے رنگ دیاں نسلاں ایس گل دی گواہی دیندیاں نیں پئی کھلدے رنگ دے آریاواں کشناں تے جناں دے آون توں پہلاں ایتھے کیہڑی کیہڑی نسل آباد سی، پنجابی، سندھی تے براہوی زباناں دے لفظاں توں پتہ لگدا اے پئی کیویں ایتھے دے لوک آون والیاں دیاں واہراں دا مقابلہ کردے کردے گجرات ولوں جنوبی ہند ول تے راجپوتانے تے دلی ولوں یو۔پی، بہار، اڑیسہ تے بنگال تائیں جا اپڑے۔ سانولے سلونے شام تے گوواں دا سربندہ اوسے زمانے دی یادگار اے۔ جدوں پنجاب دے علاقے اندر ہور سبھ کجھ ہوندا سی پر گھوڑا نہیں سی ہوندا گھوڑے والے باہروں آئے۔ راجہ رسالو گھوڑے والے زمانے دی یادگار اے۔ پر اوہدا تعلق سیالکوٹ نال اے جتھے سکندر اعظم ویلے وی اک بادشاہ پورس ثانی ہوندا سی۔ چرڈ ٹمپل تے ہور دوجے سیانے ایہہ دیروا نہیں کر سکے پئی راجہ رسالو کیہڑے زمانے دا بندہ سی۔ پر اک گل صاف اے پئی راجہ رسالو اندر اک وڈے بہادر بادشاہ دیاں ساریاں صفتاں موجود سن تے ایہہ لوک کہانی ایسے علاقے دے کسے نہ کسے حاکم دی یاں پوہنتے سارے حاکماں دیاں کہانیاں دی کہانی اے۔ رگ وید پہلا وید اے تے سبھناں دا خیال اے پئی ایہہ پنجاب اندر لکھیا گیا اے۔

پر رگ وید توں پہلاں اک ہور شے وی ہے جس دا ناں

جاتکا کہانیاں اے ۔ تدگنگ ، پنڈی گھیب دے علاقیاں وچ منڈے نوں جاتک تے کڑی نوں ''جاتکڑی'' آکھدے نیں۔ لفظ ''جاتک'' سنسکرت توں لیا گیا اے۔ ہوسکدا اے جے ایہہ اُس ویلے دی عوامی بولی ''پنجابی'' دا لفظ ہووے ، جیہڑا سنسکرت وچ اپنا لیا گیا ہووے۔

''جٹکا'' اصلی لفظ ''جاتکا'' اے جیہنوں انگریزی وچ JATKA لکھیا گیا اے۔ لوکی ایہنوں ''جٹکا'' سمجھن لگ پئے۔

''جاتک'' تے ''جاتکت'' ہُن وی پوٹھوہار وچ مُنڈے تے مُنڈے نوں کہیا جاندا اے۔ ایہہ کہانیاں گوتم بدھ دے بچپن تے لڑکپن بارے نیں۔ ایس کر کے ''جاتکا'' کہانیاں اکھواندیاں نیں۔ ایہناں جاتکا کہانیاں اندر سیالکوٹ دی اوہو حیثیت دتی جاندی اے جو ٹیکسلا دی سی۔ سیالکوٹ اندر اود ناری قبیلہ حکمران سی جو ایران دے علاقے میڈیا وچوں کڈھیا گیا۔ ایہناں دِیاں دھیاں شورکوٹ ، جھنگ دی ریاست دے دو حکمراناں سنجایا تے وسنترا نال ویاہیاں ہوئیاں سن۔ سیبوی ریاست دا ذکر رگ وید اندر وی آیا اے۔ ایس پاروں ایہہ ریاست کوئی ترے سو ورھے تائیں قائم رہی۔ ایہدے تخت اُتے نارا ، سنجایا ، وسنترا ، جالی ، سیجن تے کہنا ناں دے راجیاں دی حکومت رہی تے سیالکوٹ والیاں راجیاں کئی واری شورکوٹ سیبوی ریاست اُتے حملے وی کیتے۔

(سلطان باہو ۔ شش شور شہر اُتے رحمت وسّے)

ملے کرن دا سبب ایہہ سی پئی سیالکوٹ دیاں شہزادیاں شورکوٹ
والیاں نال ویاہیاں سن اوہناں دے گھر پتر نہیں سن ہوندے ۔
تے تخت جھان پاروں بادشاہواں دے بھرا دعویدار بن جاندے سن
ایس پاروں سیالکوٹی ٹِکّے اوہناں دی مدد نوں اپڑدے تے اوہ وی
تخت دے دعوے دار بندے سیبوی زمانے دے سکّے ۔
راجپوتانہ ، جھنگ ، شورکوٹ تے بستی وچوں لبھے نیں تے بیانیاں
دا خیال اے پئی " محمد سیکیا سیبوی جنا پاداپتا " دے ناں
اُتے ایتھے بادشاہت ختم کرکے لوکاں جمہوریت قائم کر دتی سی ۔
لوک کہانی سسّی پنوں دی سسّی دی ایسے سیبوی ریاست دے
ٹکّے حکمران دی دھی دسّی جاندی اے ۔ جیویں حاجی محمد صفوری دی
سسّی پنوں اندر لکھیا اے :

ـــ

وچ سیبون دے مہروں آئی ، خوشبو لطف کرم دی
حاجی محمد کیوں کر پُجّی ، آس راجے بیرم دی
بیرم راجہ راج کریندا ، تخت حکومت شاہی
ہندو دھرم جنجوعہ ذاتوں ۔ فوج ہزار سپاہی
دلورائے مہاراجے نوں ، ٹکّے بھرے ششتاہی
حاجی محمد راجے دے گھر آل اولاد نہ آہی

تے پھیر جدوں اولاد ہوئی ، تے ایہہ سسّی سی پر سسّی بارے نجومیاں
منحوس ہون دا اعلان جا کیتا ۔ راجہ بیرم اوہنوں قتل کرنا چاہوندا
اے پر رانی منداں اوہنوں سمجھاوندی اے :

ے

جدھ اُٹھی منہہ سُندراں رانی ۔ عرض میری سُن راجہ

ے

سُندراں رانی بہوں سیانی راجے نُوں سمجھائے
کورو پانڈو دی کل گل ہوئی ۔ اوہناں پاپ کمائے
پچھے رانی دروپدی ۔ آپنے راج نے جاگ ونجائے

کورو کشیتر دے میدان وچ ، آ چلیاں تلواراں
لہو لہان ہویا رن سارا ۔ سُکّھے لکھ ہزاراں
یک سو پنجھی (۱۲۵) راجے تھکّے ۔ لڑ لڑ روز اٹھاراں
حاجی محمدؐ ویکھ ایہناں دیاں مہا بھارت وچ واراں

ایتھوں سستی واسطے اِک ہور اشارہ لبھ جاندا اے : ے

بوڑ سندھ وچ ۔ ٹور ہتھیں ، نکلی روندی سُندراں بائی
جمدیاں نال مسافر ہوئیوں ، میرے پیٹ دی جائی

سستی بیوپ شہر بھنبھور اندر وڑی تے بھنبھور شہر کیویں اُت
ہتّی وچوں پٹیا اِک شہر سامبھنے آیا کھوتا اے تے ہوتاں تے اُدھّاں
والے پنّوں دا ذکر ... ۔ گھوڑے والے مُنڈے دا نہیں اُوٹھاں
والے پنّل دا ذکر ساڈی ادبی تاریخ تے اوس زمانے دی پنجاب سندھ
دی تاریخ دی گواہی دیندا اے

دلو راٹے یا جام دلو راٹے دا اِک شہر حالے وی شہر نام پور
نوں دو میل اُتے ہے ایہہ اِک شہر دے کھنڈر نیں تے سیبوی ریاست

دے سلسلے دا اِک حصہ اے ایسے طرح بھنبھور شہر وی ضلع ٹھٹھ وچ دریائے سندھ دی اِک سمندری شاخ دے کنڈھے وے تے کھدائی توں پتہ لگا پئی کدے ایہہ چنگی وڈی بندرگاہ سی ۔ بعضے ایہنوں دیبل دی بندرگاہ وی آکھدے نیں جتھے محمد بن قاسم آن لتھا سی ۔ بے خبر سستی تے شہر بھنبھور کدوں لٹیا، تاریخ ایہدے بارے چُپ اے ۔ پر ساڈیاں لوک کہانیاں تے لوک گیت تھانواں تے بیاباں تے حکومتاں دیاں وِتھاں میلدے ہوئے اج وی پنجاب دی پرانی تاریخ دا بڑا سارا خزانہ نیں ۔ جیویں

رنیرا لٹیا شہر بھنبھور نی سسیے بے خبرے

بھنبھور شہر دی کھدائی توں تاں بڑیاں ساریاں گلاں ساہمنے آ گئیاں نیں پر ہڑپہ شہر دی کھدائی توں جو گلاں ساہمنے آؤندیاں نیں ساڈے ادب وچ اوہناں دا ذکر اذکار گھٹ ای اے ۔ پچھے جیہے میجر اسحاق محمد نے اِک ڈرامہ "مصلی" لکھیا اے ۔ میجر اسحاق اج دے مصلیاں، چوہڑیاں نوں ہڑپہ شہر دے اصل مالک دسدے نیں ۔

"دی ونڈر دٹ انڈیا واز" دے لکھاری مسٹر باشم نے مسٹر ویلر دے حوالے نال دسیا اے پئی "ہڑپہ دی کھدائی مگروں ایہہ راز کھلدا اے پئی ہڑپہ نوں تباہ کرن والے آریا ئی سن ۔ اوہناں پہلی آبادی نوں ماریا کٹیا تے آپنی رعیت بنایا تے آپ ہڑپہ اندر رہن لگ پئے ۔ ہڑپہ دے نویں قبرستان

اندروں گھڈائی دیلے جو تیراں ہلیاں نیں اوہ آریاتواں دیاں نیں ۔ ہاشم دا خیال اے پئی رگ وید اندر شاعراں جیہناں قلعیاں دی تباہی دا ذکر کیتا اے اوہ ہڑپہ تے سندھ وادی دے قلعے سن۔ میجر اسحاق محمد دے ڈرامے دا اِک کردار پرانے پنجاب بارے آپنا سبق اینج یاد کردا اے :

سلطان باہو :

ش

شَن شو، شہر تے رحمت وسے جتھے باہو جاسے ہُو
باغباناں دے بوٹے وانگوں ، طالب نِت سمھالے ہُو
نال نظارے رحمت والے ، کھڑا حضوروں پالے ہُو
نام فقیر تنہاں دا باہو ، جیہڑا گھر وچ یار دکھالے ہُو

پورن بھگت قادر یار :

ش

شہر آیا گھر مائیاں دے ، پورن پچھیا نوکراں چاکراں نوں
جس جایا اُس دا مان وڈا ، متھا ٹیکن ابلاں ماتراں نوں
رانی لوناں دے محل نوں رواں ہویا ، اندر جا وڑیا پتر ناطراں نوں
قادر یار بہال کے تفر بیٹھے ، پوڑی چڑھیا متھا ٹیکن ماتراں نوں

ے

اگے اگے سلوان تے پچھے لوناں، رب روہاں نوں باغ لیایا ای
پورن جانیا ماتا تے پتا آئے، جیہناں مار کھو ہے گھتوایا ای
قادر یار میاں اگوں اٹھ پورن، چم چرن تے سیس نوایا ای

خواہش جنہاں دی نہیں مینوں، پورن آکھدا جتھ کے رکھدے او
میرے ولوں تے راج کُتا چھڈو، جے کر آپ کما نہ سکدے او
جیہنوں درد میرا، میں تاں سمجھ لیا، تسیں ترلے کردے تک دے او
قادر یار میں تاں سر پہ جاونا ہے، نہیں پاس رہنا جیہڑی تکدے او

راجہ رسالو: ے

جائے بوہے تے کلکیا، لیا نام خدا
دوروں حسن کے رانی مندراں تے یا ناں
جے رانی توں سخی ہیں، خیر فقیراں پا

رانی: ے

کب کی پائی مندراں، کب کا ہوا فقیر
کس گھاٹا ساہوں، کس کا لاگا تیر
کتنے مائیں منگیا؟ میرے گھر کی مانگی بھیک

راجہ:

کل کی پائی مندراں، کل کا ہوا فقیر
نہ گھاٹ دریا ہیں مانگیا، کل کا لاگا تیر
کچھ ناہیں میں منگیا کیول تیرے گھر کی بھیک

رانی :

ترکش جڑیا تیرا موتیاں، لعلاں جڑی کمان
پنڈے بھسم لگایا، یہ نیناں اور انگ
جس بھکھیا کا لالچی نہیں توں وہ ہی بھکھیا مانگ

راجہ :

ترکش جڑیا میرا موتیاں، لعلاں جڑی کمان
لعل نہ جاناں ویچیئے، موتی وسے وٹا
موتی اپنے پھیر لئے، سانوں پکا طعام دوا

رانی :

کہاں تمہاری نگری، کہاں تمہارا ٹھاؤں
کس راجہ کا بیٹڑا جوگی، کیا تمہارا ناؤں

راجہ :

سیالکوٹ ہماری نگری، وہی ہمارا ٹھاؤں
راجہ سالباہن دا بیٹڑا، لوناں پری میری ماؤں
پنڈے بھسم لگائی آ، ویکھن تینوں چاہوں
تینوں ویکھ کے چلیا، راجہ رسالو میرا ناؤں

رانی :

رنیلے گھوڑے والیا راجہ! رنیلے دے اسوار
ترکش بھریا موتیاں، لعلاں جڑی کمان
ڈھال جڑی تیری ہیریاں، خاصہ سنے رومال
ٹھمکی گھوڑی دس جا، تیری نارہ لگاں کہ بھین

راجہ :

مَیں راجہ رسالوُ تیرا بندا ، توں رانی کوکلاں میری نار
اسّ گُنّ راکھی نہ گنّی ، جو پیچھانی سار

غاراں ـــــــــ اجّڑاں دا دور

وِچ روہی دے رہندیاں ، نازو نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دِلیں دے ، دیہاں ولوڑن مٹیاں
گُھبرُّ ڈے تیر چلاون کاری ، سَے سَے دِلڑیاں پھٹیاں
کر کر درد منداں کوں زخمی ، ہے ہے بدھن نہ پٹیاں
چھیڑن بیڈاں بکریاں گائیں ، بیلے گابے کٹیاں
کئی مسکین مسافر پھاتھے ، چوڑ کیتیو نیں تر ٹیاں
ڈھوئیں دار فقیر تھیو سے ، فخر وڈائیاں سٹیاں
بیوں دِلبر دے گرتے ورڈے ، رہ رہوں ہِیاں گل گھٹیاں
مونجھ فرید مزید ہمیشہ
اجکل خوشیاں گھٹیاں

خواجہ فرید دی ایس کافی اندر نہ تے کوئی بوہتی دیر دی گل
اے، نہ ای ایس اندر کوئی تاریخی حوالہ موجود اے۔ پر ایس اندر
اِک خاص شے اے۔ اِک خاص احساس اے۔ جس دی آپنی تاریخ
اِنسانی وستوں دے اوس زمانے دی وی یادگار اے جدوں اوہ شکار
دی تلاش وچ یا اجڑاں دے رزق دی تلاش اندر تھاں تھاں پھردا
رہندا سی۔ روہی دے علاقے وچ عارضی رہایش دا احساس وی اوسے
احساس دا حصہ نظر آوندا اے تے ایہہ احساس والی گھنڈی ای
تاریخ دے اوہ بوہے کھولدی اے جیہناں بارے روایتی تاریخ
وان ہمیش چُپ رہیا پر جس دی بندے نوں، دُنیا نوں اصل
لوڑ ہوندی اے ——— ایہدی اِک مثال بوہتی دُور دی نہیں
نیڑے دی ای لے لوو۔ بنگال اندر انگریزاں نے سراج الدولہ دے
وچکار جنگ ہوئی، ایسے طرح سمبراؤں تے چوہنیاں دے لاگے
انگریزاں تے سکھاں وچکار جنگ ہوئی۔ تاریخ صرف ایہناں جنگاں
دے ہون دا ای ناں نہیں، نہ ایہناں وچ جِتن ہارن والیاں دا
ناں اے۔ اصل تاریخ اے پئی ایہناں جنگاں مگروں ایتھے دے
وسنیکاں دی زندگی دا سچا کیویں دا ہو گیا، اوہناں کیہ گنوایا، وِتایا
تے سوچیا تے اوس توں کیہ حاصل کیتا ——— کارل مارکس
ورگے فلاسفراں دا خیال سی پئی برصغیر خاص کر گنگا جمنا وادی دی
آپنی تاریخ ای کوئی نہیں تے نہ ایہہ تاریخ بندی نظر آوندی اے
کیوں جو ایتھے دے لوکی ہمیش باہروں آون والیاں دے تھلے ای
لگے رہے۔ پر انگریز دی برصغیر اندر لڑائیاں خاص طور اُتے

سکھاں نال لڑائی مگروں ایہہ گل صاف ہو گئی ہئی ایتھے والے وی باہریاں دی راہ ڈکن پیا ہوندے نیں تے جے راہ نہ ڈک سکن تے آپنے آپ نوں اگلے یُدھ لئی تیار کر دے نیں۔ ایہہ راہ ڈکن تے اگلے یُدھ دی تیاری وچ سوچ، فکر تے جنون دا سبھا اوہ گلاں نیں جو اصل تاریخ دی رُوح نیں۔ ایہناں بناں ناواں والی روایتی تاریخ وی نہیں بن سکدی تے نہ ای جو احساس، فکر تے ویہار اج اسے اوہ بناں تاریخ دے سلے خواجہ فرید دی کافی دے احساس دی ای تاریخ اے تے ایس احساس اندر ای تاریخ دی روایتی شکل دی لُکی ہوئی اے۔ اوس وستوں دی تاریخ جیہدے پرچھانویں اج وی سوات دے کنڈھے بلوچستان تے سرحد دے پہاڑاں اندر تے دکھنی پنجاب دے تھلاں اندر نظریں آوندے نیں۔ خانہ بدوش تاں حالی وی تھاؤں تھائیں نظر آوندے نیں پر نماراں اندر رہن والیاں دا وی گھاٹا کوئی نہیں۔ بس اُتے راولپنڈی جاندیاں جدوں سواں ندی دے پُل توں لنگھیئے تے نظر سجے پاسے دریا دے ..نے ٹیلے اُتے پیندی اے تے ایتھے نماراں جیہیاں بنیاں ہوئیاں نیں جیہناں دے باہر کپڑے سُکنے پئے ہوندے نیں یا بال کھیڈ رہے ہوندے نیں یا تیویاں تے جنے بیٹھے حقہ پی رہے ہوندے نیں۔ ایہناں نوں ویکھدیاں ای ایسے سواں وادی دی تہذیب دا زمانہ اکھیں پھر جاندا اے، جیہدا مُڈھ کوئی پنج لکھ سال پہلاں بجھا۔ دس سال پہلے دی گل اے سواں تے ہرو ندیاں دے وچکارلے علاقے وچ ..جنوں سواں وادی ای

آکھیا جاندا اے ٹیکسلے دے علاقے توں ذرا اگے ہرو دے
سجے کنڈھے اُتے اِک غار[1] دیکھی گئی یا لبھی گئی ۔ ایہہ غار پشاور
یونیورسٹی دے آثار قدیمہ دے محکمے والیاں لبھی ۔ تے غار
تحصیل ہری پور دے قصبے خان پور توں صرف اِک میل دُور اے
شعبے دے سربراہ فرید خاں دے کہن مطابق ایہہ پتھر دے
آخری زمانے دے انسان دی غار سی ۔ مطلب اے ایس علاقے
دی اوس زمانے دی تاریخ جدوں حالے موہن جوڈرو تے ہڑپہ
ورگے شہر آباد نہیں سن ہوئے ۔ اوتھے تے دوجیاں دھاتاں دی
ورتوں شروع نہیں سی ہوئی ۔ ایہہ کوئی اج توں ویہہ باتی ہزار ورھے
پہلاں دی وستوں دی یادگار غار اے ۔
پنجاب اندر سواں وادی تے شوالک دے پہاڑاں توں پتھر
دے پہلے زمانے دے ہتھیار تے ضرور نکلے سن پر اجے کوئی آبادی
یا غار نہیں سی لبھی جس توں اوس زمانے دے جیون بارے دوجیاں
گلاں دا نقوہ پتہ لگدا ۔ پر خان پور والی غار لبھن نال ای
ایہناں ساریاں گلاں دا بھیت کھلن لگ پوے گا ۔
پشاور یونیورسٹی دے فرید خاں ہوراں ایس غار توں ایس ویلے

---

[1] پوٹھوہار اِچ "غار" نوں "گاڑ" آکھیا جاندا اے تے
"گُفا" وی لفظ "غار" ، "گاڑ" دا وگاڑ اے یاں "گاڑ"
"غار" نوں بنیا گیا اے ۔ "گُفا" سنسکرت دے لفظ "گُپھا" دی اِک
شکل اے ۔ تے عربی وچ "کہف" غار تے گپھا لئی ورتیا گیا اے ۔

تائیں جو اندازے لائے نیں اوہناں مطابق :

۱۔ غار وچوں پتھراں دے ہتھیاراں دے نال نال ہڈیاں دے بنے ہتھیار وی لبھے نیں۔

۲۔ غار وچوں جانوراں دیاں بڑیاں ساریاں ہڈیاں وی نکلیاں نیں۔

۳۔ پتھر دے ہتھیار ایسے علاقے وچ لبھن والے پتھراں نال بنائے گئے۔

۴۔ ہتھیار نکے نکے نیں جیہناں توں لگدا اے پئی ایہناں ہتھیاراں نال دستے وی ضرور ہون گے۔

ڈاکٹر فرید خاں دا خیال اے پئی دس ویہہ ہزار سال پہلاں دے لوک جو ایس غار اندر رہندے سن اوہناں دا گذارا شکار اُتے سی تے دُوجے پاسے اوہ ہرو ندی وچوں مچھیاں وی پھڑ پھڑ کھاندے سن ڈاکٹر فرید خاں دے کہن مطابق شہر دے زمانے دے گذرن مگروں ایہہ غار اوہناں لوکاں دے قبضے وچ آگیا جیہناں دھاتاں ورتیاں تے جیہناں توں ایس تاریخ دا دور شروع کری دا اے۔ یعنی غار والے زمانے نوں "تاریخوں پہلاں سما" تے ایس توں بعد دے زمانے نوں "تاریخی سما" آکھی دا اے۔

پنجاب دے تاریخی سمے اندر ہڑپہ دا دور شامل ہوندا اے۔ پر آپی ہڑپہ بارے ڈھیر ساریاں گلاں دا حالے تھوہ پتہ نہیں لگا۔ ہڑپہ دی تہذیب بڑی وڈی تہذیب سی پر ایس تہذیب دیاں اوہ گنڈھاں حالے نہیں کھلیاں

جیہناں نوں ایہہ گل اُگھڑ سکے پئی او ہناں دا مذہب، رنگ، نسل سوچ، فکر، وچار تے وستوں دے روحانی رُخ کیویں دے سن۔ اوہ کدوں وسے تے کدوں، کیویں تے کیہدے ہتھوں اُجڑے۔

ہڑپے تے موہن جوڈرو وچوں نکلن والیاں مُہراں جے زبان کھول لین تے پنجاب دے ایس تاریخی سمے دیاں بے شمار گلاں آپے سامھنے آ جان گیاں پر مُہراں اُتے لکھی زبان دا جانو حالے تائیں کوئی نہیں ملیا۔ ہاں ایس سلسلے اندر ایہنیں دنیں پاکستان اندر ای اک ہور کھدائی وچوں ہڑپے تے موہن جوڈرو دے زمانے دی اک ہور بستی نکلی اے۔ ایہہ بلوچستان دے درہ بولان وچ اے جس دا ناں پیراک دسیا گیا اے۔ کھدائی فرانس دے ماہراں کیتی۔ ماہراں موجب سبتی شہر توں باراں میل دکھن ول پیراک دی کھدائی توں پتہ لگا پئی ایہدے دو سمے سن۔ اک سما کوئی نویں ہزار ورھے قبل مسیح توں شروع ہوندا اے تے دوجا سما کوئی چوداں سو توں لے کے پچھے سو ورھے قبل مسیح تائیں دا زمانہ اے۔

فرانسیسی ماہر ڈاکٹر جے۔ ایف۔ جیرج J.F. JARRIGE مطابق ہڑپہ تہذیب دے ختم ہون توں لے کے تاریخی دور تائیں اک ہنیرا اے۔ پیراک دی کھدائی مگروں بعض ماہر ایہہ وی نتیجہ کڈھ سکدے نیں پئی جدوں ہڑپے تے موہن جوڈرو اُتے باہرلے دھاڑویاں دیاں واہراں چڑھیاں اوس ویلے اوتھے دے وسنیکاں جند جان بچاون لئی پکھی واس اختیار کیتا تے بلوچستان دے دُوجے علاقیاں اندر نویاں بستیاں دی چا وسائیاں۔ ایس طرح پیراک دی کھدائی توں

گنڈو گھٹ تاریخ دے اک گواچے حصے دا ٹھوہ پتہ لبھدا اے۔ پیرا ک وچوں جو بھانڈا ٹینڈا ، سامان سامان ، مکاناں دی شکل صورت ، اِٹاں گارہ ، کھڈونے تے ہور شیواں لبھیاں نیں۔ اوہناں توں ایس گل دا پتہ لگدا اے ، پر کل تائیں جس علاقے وچ ستیں پتوں دے حوالے نال مارُو تھلاں تے اوجھڑ ڈونگڑ جھل پار دن اوڈے پرانے زمانے دیاں بستیاں بارے سوچنا دی مشکل سی اوتھوں دی تاریخ دے گواچے لعل لبھ رہے نیں۔ ایہہ وستیاں ، ایہہ نگر سمے دے پتوں نیں جیہناں توں تاریخ دیاں ستیاں لبھدیاں پھر رہیاں نیں۔

کافی خواجہ فرید :

آ رل مارُو مارڑو ، تھل وچ کروں جاں دھاماں
ماراں ہکلاں کوکڑیاں ، کر کر لمبڑیاں بانہاں
بُھل گئیاں رسماں ریتڑیاں ، جس ڈینہہ لگیاں پیتاں
بھجھڑ پیرے خویش قبیلڑے ، ہک ہک تینوں چاہاں
مار پیو ، ویر وساریم ، راول ڈترڑم رولا
پاواں ریڑے میلڑے ، چولی چُنڑی لاہاں
جاہی چوٹ فرید نوں ، لائیو لا ڈکھلائیو
مول نہ وسرم نیتڑیاں ، ساول ناز نگاہواں

جنگل تے جنگل دی مخلوق

اج دی دُنیا اندر ایجیے جنگل ہین جیہناں اندر بندے دا وڑنا تے مُڑ پرت آونا اوکھا کم اے۔ افریقہ تے جنُوبی امریکہ اندر اجّ دے جنگل باقی نیں۔ ایہناں جنگلاں وِچ اِک ویلے بندہ آپنے آپنے سبھا آباد رہیا۔ جنگل اندر اوہدا پہلا پیشہ شکار بنیا تے کجھ پرانیاں تہذیباں دِیاں نشانیاں ایہناں جنگلاں اندروں لبھدیاں رہندیاں نیں۔ اِک مثال شمالی تے جنُوبی امریکہ تے وچکار لے علاقے دی اے جیہنوں مایا آکھیا جاندا اے۔ یورپی لوکاں نوں ایتھے گئے تے تھوڑے چار سَو ورھے ای ہوئے نیں پر اِک وڈی تہذیب اوس ویلے دی ہے سی جدوں پنجاب اندر ہڑپہ تہذیب دا زمانہ سی۔ ساونولے تے کالے لوکاں دی وستوں تے حکومت سی تے شید ایہ

عالے آریاواں ایدھر دا رُخ نہیں سی کیتا۔ جنوبی امریکہ دے مایا

حد نے وچ میکسیکو، گوئٹے مالا، ہنڈارس تے السالویڈور دے ملک شامل نیں۔ ایس علاقے دے جنگلاں وچ تکلے اوہ شہر تے گراں لبھے نیں جیہڑے پنج چھے ہزار ورھے پہلاں وسدے رسدے رہے۔ ایہناں پنڈاں گراواں دے لوک واہی بیجی کردے۔ نیکی بدی دے قائل تے اوہناں دے ناں اُتے دیوی دیوتاواں دی پوجا کردے۔ چونے دے پتھر نال گھر بناوندے انجیر دے سک نال کاغذ بناوندے، پراں توں بنھ کے کپڑے تیار کردے۔ اوہناں دی اک آپنی زبان مایا دی سی جیہڑی حالے تائیں پڑھی نہیں گئی جیویں ہڑپے تے موئن جوڈرو دی زبان حالے نہیں پڑھی گئی۔ اوہناں دا اک آپنا کیلنڈر وی سی۔ ایس کیلنڈر دا شروع ۱۶ ستمبر ۳۶۰۲ قبل مسیح توں ہوندا اے۔ ماہراں دا خیال اے پئی ایہہ کیلنڈر اج دے عیسوی کیلنڈر نالوں وی زیادہ صحیح اے۔

ملک مایا دیاں یادگاراں جنگلاں وچوں لبھن دے حوالے نال ای پنجاب دے اوہ جنگل ساہمنے آوندے نیں جیہناں وچ بندہ پہلے پہل رہن لگا۔ رُکھیوں اُتر کے اوس زمین اُتے ڈیرا لایا تے چر دیر تائیں جنگل ای اوہدے ان پانی دا وسیلہ بنیا۔ جنگل تے شکار، ایہہ دوشیواں ساڈے ادب خاص کر لوک کہانیاں وچ اینج آئیاں پئی ایہناں بناں شید ای کوئی کہانی پوری ہوندی ہووے۔ جنگل، جل تے بیلے دی پنجاب اندر وسدے ہزاراں ورھے پہلے دے بندے نال ایڈی گوڑھی سانجھ اے پئی ایہناں بناں بندہ بندہ

ای نظر نہیں آوندا۔ جنگل وچ وسدے پنکھ پکھیرو، جانور تے درندے سپ تے ٹھوٹھیے سبھ بندے دی وستوں دا حصہ نظر آوندے نیں ۔ بوٹے، پکھیرو، جانور تے سپ بندے نال گلاں کردے دشمنی تے سجنائی کردے نیں، ویر کماندے تے یاری توڑ نبھاوندے نیں ۔ سینکڑے لوک کہانیاں توں وکھ اوہناں قصے کہانیاں اندر وی جنگل تے جنگل وسدے جانوراں، درندیاں تے سپاں تے بندے نال بجھی وستوں دا جھلکارا لبھدا اے۔ جنہاں کہانیاں دے لکھن والے موجود نیں ۔ جیویں میاں محمد یا مولوی لطف علی دی سیف الملوک۔ سینکڑے کہانیاں وچوں اِک راجہ رسالو دی کہانی لے لو، ایہدے اندر بندے دی جنگل دی وستوں دی یادگار۔ جانوراں دی گل بات راہیں ظاہر ہوندی اے ۔ رچرڈ ٹمپل موجب راجہ رسالو ۸۰ ء عیسوی، مطلب اے کوئی اُنی سو ورھے پہلاں پنجاب دے سیالکوٹ والے علاقے دا راجہ اے جو پنڈی تے ٹیکسلے ول چڑھائی کردا اے ۔ ایہہ راجہ کوئی فوج لے کے نہیں چڑھدا، اِک دو ساتھی اِک دو جانور ایہدے نال نیں تے جنگل تے جنگل دے وسنیک قدم قدم ایہدی مدد یا ایہدی مخالفت کردے نیں۔ کجھ مثالاں ویکھو:

راج کماری جو راجہ رسالو نال پیار کردی سی اِل بن کے راجے اُتے چھاں کردی تے راجہ اوہنوں آکھدا اے:

راتے گوگاں بھوندیے، نیٹی آدم لیٹ
ترکش کڈھاں مَیں کانیاں، پھاڑاں تیرا پیٹ
آ ڈھویں توں میریاں ایہناں پیراں ہیٹھ

اِلّ جواب دیندی اے :

دشمن مارن دُھمنی ، شاہ پریاں دے اسوار
اتنیاں راجیاں نہ ماریا، توں کیوں کہہ مارن ہار

اِک ناگ اِک بُوٹے نُوں ڈنگدا اے، بُوٹے وچ اگ لگ پیندی۔ بُوٹے وِچّوں اِک ہنس نکل کے راجے دے ساہمنے آکھلوندا اے تے راجہ پُچھدا، توں اگ توں بچ کیوں نہیں جاندا۔ ہنس جواب دیندا اے :

مِٹھا میوہ کھادھا، ٹھنڈا پانی پیاں
جیہے بینے سراوہں دے، ست کے کدھر جاں

راجہ رسالو آکھدا اے :

سپ دی شُوکر گُونجے جویں ، گلاں گُجھے پیار دِیاں
ایدھر اودھر ٹک ٹک ہسن ، شکلاں شہروں پار دِیاں
رودھاں وانگوں کوون تکمن ، مہکاں ہاسی ہار دیاں
قبرستان دے رستے دسن ، کوکاں بہرے دار دیاں

جنگل نال شروع والے بندے دی یاری رکنی گُوڑھی ہوئی اے تے جنگل اوہدی زندگی تے موت اندر کیہ کردار ادا کردا ہوندا سی؟ ایہدی ڈونگھیائی مِنی نہیں جا سکدی۔ کیوں جو اج جنگل نال نہ ساڈا اوہ رشتہ اے، نہ ای جنگل دے اوہ گھیر پنجاب اندر ہین جیہناں وچ کدی شیر، چیتے، ہرن، ہاتھی تے ناگ ہوندے سن۔

پنجاب دے جنگلاں دے جانوراں دا پتہ اوہناں ٹھیکریاں تے مورتاں توں لگدا اے جو ہڑپے توں لبھیاں۔ ہڑپہ تے خیر بڑی بعد دی گل اے۔ اوس توں پہلاں دے جنگل تے ہور وی بھارے ہوندے نیں پر بندے دی جدوں مٹی پٹ کے خوراک پیدا کرن دا راہ لبھ لیا تے پھیر اوس جنگل دی جنت نال رشتہ توڑ زراعت دی جنت نال رشتہ جوڑیا۔ انج ای جیویں اج کل زمین تے زراعت نال رشتہ توڑ لوکی کارخانیاں تے دفتراں دی راہ پئے ہوئے نیں۔ جنگل دے زمانے یا شکار دے زمانے ولوں جدوں پنجابیاں زراعت تے واہی بیجی ول رخ موڑیا تے پھیر جنگل نال یاری دی تھاں ویر پے گیا تے ایس ویر دا نتیجہ تے کجھ آب و ہوا سببوں پنجاب وچ جنگل گھٹدے گھٹدے مکھو نکھٹ ای گئے۔ اج پنجاب اندر اینے جنگل وی نہیں رہے کہ ملک دی آب و ہوا تے زراعت نوں سوتر رکھن واسطے ضروری ہوندے نیں پر جنگل تے جنگل دے ناں دا خوف وی تے پیار دی، دشمنی وی تے سجنائی وی، سکھ وی تے دکھ دی سبھناں شیواں دے پرچھانویں ساڈی شاعری تے ادب اُتے پین تے ایہہ پرچھانویں الٹ نیں جنگل شہراں دے اندر آوندے وسدے نیں۔ جیویں اج دے شاعر منیر نیازی دی اک نظم اے:

گھر دیاں کندھاں اُتے دِسن، چھٹاں لال پھوہار دیاں
ادھی راتی بوہے کھڑکن، ڈیناں چیکاں ماردیاں

مٹھا کھادھا ای میوہ ہنسا ! ٹھنڈی رہی چھاں
بلدی اگ بجھی ویکھیں، جیہے رب سُنے میری باں

اِک ناگ دیاں اکھیاں سیت نال اندھیاں ہوگئیاں نیں۔ راجہ رسالو دے گھوڑے دی ٹاپ سُن کے فریاد کردا اے :

راہ پدھاؤں جاندیا ! کھوجن ساڈا پا
اکھیوں کنکر کڈھ جا، دھروں لگیں پھرا
سُوہے چولے باشک ناگنی، کھڑی ویکھدی راہ

راجہ رسالو ایس ناگ کول اِک رات رہندا اے۔ دُوجے دیہاڑے ناگ باہر گیا ہوندا اے تے راجہ ویکھدا اے پئی ناگنی گوہ نال موجاں مان رہی اے۔ اوہ گوہ نوں تلوار مارن لگدا اے تے ناگنی دی دُم پھٹڑ ہو جاندی اے۔ راجہ ٹُر جاندا اے تے ناگنی ناگ نال شکایت کردی اے :

راہ مسافر جاندے گھر وچ ڈیرا لاتا چاہوے
ڈیرے آن کے اوترے، منگن لگے سیج
سیج نہ دِتی مانگویں، میری دُم چلائی تیغ

اِک شکاری ڈھاک دے پتّیاں نال جسم کجّی بنسریاں وجاوندا ہرناں دے نیڑے ہوندا جاندا اے۔ ایس ویلے ہرن نوں ہرنی آکھدی اے :

جنگل جھنگی، بن پیلی تے بن وچ میرا واس
عجب تماشا ویکھیا، جیہے پیریں چلن پلاس

ہرن جواب دیندا اے :

جنگل جمّی بن پلی ، تے بن وچ تیرا واس
ڈِٹھے باجھ نہ ہِلساں ، توڑے سیکھاں چڑھاں کباب

اِک تھاں راکھشس بندیاں نُوں وارو واری کھائی آ رہے نیں ۔ راجہ رسالُو اوہناں دا مقابلہ کرن اپڑوا تے راکھشس ایہہ کہندے اُٹھ نٹھدے نیں : ۔

لُتّو بھجّو بھائیو ، ویکھو کوئی گلی
جیہڑی اگ دُھکھدی ، سر تے آن بلی
سو جھن ہاری سمجھ گئے ، ہُن لہندے چڑھدے جائیے
جیتے سانوں سُکھ ملے ، سو جھٹ پٹ کرو اُپائے

جنگلاں توں بیلیاں تائیں

کسے خاص علاقے دی تاریخ دی گل کردیاں اج دی دُنیا اندر ایہہ نہیں ہوسکدا پئی تُسیں لاگویں علاقیاں دی تاریخ نُوں لانبھے کر دیو۔ جیویں پنجاب دی تاریخ بیان کردیاں سندھ، سرحد، بلوچستان، کشمیر تے اگے افغانستان روس، ترکستان تے مشرق وسطیٰ نُوں نہیں بھلایا جا سکدا۔ پنجاب دا قصہ ایس لئی وی گنجھل دار اے کیوں جو ایہہ دُنیا دی سبھ توں وڈی لانگھ رہیا اے۔ کٹے دو کلے بندے، قافلے، سردار تے بادشاہ ایتھے آوندے، ایتھے وسدے یا اگانہہ یا پچھانہہ ول جاندے رہے۔

انج ای انسان دی آپنی زبان، ثقافت تے سیاسی نظام دی تاریخ وادی قصہ اے۔ بندہ کیہڑیں کیہڑیں وسدا رہیا اے۔ پنجاب دے علاقے دی تاریخ سواں وادی وچوں نکلے پتھر دے اوزاراں سبتوں لکھاں ورھیاں تائیں جاندی اے پر ایہناں لکھاں ورھیاں توں لے کے

موہنجوڈرو نے ہڑپہ تائیں لکھاں۔ ورھیاں دا پینڈا اوہتے کیویں مکایا؟
ایہدا نقوہ پتہ سانوں حالے تائیں ہون والی تحقیق توں نہیں لگدا ۔
ایس وچ ہور بڑیاں ساریاں گنجھلاں نیں۔ پر اِک بڑی وڈی گنجھل ہڑپہ
تے موہنجوڈرو وچوں نکلن والیاں مُہراں اُتے لکھی زبان اے ۔ سندھی
والے آکھدے نیں جے ایہناں مُہراں دی زبان پڑھ لتی جاوے تے
سندھی زبان دے شروع دا پتہ لگ جاوے ۔ پنجاب اندر وی ایہو
خیال اے۔ بلوچستان والیاں دی وی ایہو سوچ اے ۔ کدی ایہہ پئی
جے ایہہ زبان پڑھ لئی گئی تے سچھو پنجاب تے سندھ دی تاریخ دے
رکنے ای پرت کھل جان گے ۔ ایہہ وی پتہ لگے گا پئی ایہہ شہر کیہڑے
دسے تے کیویں تے کیہنے برباد کیتے ۔ پر ایہہ صرف اِک گنجھل والی
گل اے ۔ دُوجیاں گلاں اوہ نیں پئی ایس پنجاب اندر بندہ کدوں
جنگلاں وچوں باہر نکل کے آباد ہویا ۔ پہلے کیویں تے کتھے آباد ہویا
مادری نظام نے پدری نظام دی ونڈ کس کس سمے ہوئی ۔ شکار توں
زراعت ول با اجڑ پالن دا سماں کیہڑا سی ۔ کدوں ساری جائیداد سانجھی
ہوندی رہی نے کدوں پہلے قبیلہ داری تے پھیر کلّے کلّے بندے
دی میر تیر تے کُلّ مالکی شروع ہوئی ۔ پنجاب دے حوالے نال
ایہہ کجھ تے اودوں ای نبھڑے جان گے جد تحقیق ہور اگانہہ
ودھی پر دُنیا دے دُوجے علاقیاں اندر تاریخ دے ایس سمے دیاں
صورتاں حالے وی زندہ نیں ۔ جیویں مادری نظام شملے توں اُتے
دے پہاڑی علاقے وچ یا امریکی ریڈ انڈین اندر کولمبس دے
آون ویلے تائیں رہیا ۔ پتھر دے اوزاراں نال شکار کرن دی صورت

نیوزی لینڈ نے آسٹریلیا دے قدیمی وسنیکاں اندر اج وی اے۔
قبیلے دی سانجھی ملکیت پاکستان دے بعض قبائلی علاقیاں اندر وی اے
تے ہورناں علاقیاں اندر وی۔ غلامی دا زمانہ مطلب اے جیدوں
دوجے ملکاں نوں فتح کر کے جیویں ڈنگر وچھا ہک لیایا جاندا سی
اینویں بندے وی بدھے پھڑے آوندے سن تے ایہہ غلام بنائے
جاندے سن، ایہناں دی ویچ وٹک ہوندی سی۔ ایہہ غلاماں والی وستوں
جیہے اک پاسے فرعوناں دے مصر اندر سی جتھے حضرت یوسف وی اک
غلام بنے تے دوجے پاسے اسلام ویلے وی غلاماں دی وستوں رہی۔
موہن جودڑو تے ہڑپہ اندروں نکلن والیاں مہراں اُتے ڈنگر وچھے
دیاں مورتاں تے رگ وید اندر منگیاں دعاواں توں اوس سمے جانوراں
دے اجڑاں دی حیثیت دا پتہ لگدا اے۔ رگ وید اندر اک دعا اے:
اندر دیوتا جتنا مال دولت تیرے کول اے، جیسے میرے کول ہوندا
تے میں سبھ آپنے پوجن والیاں اندر ونڈ دیندا،
مال ڈنگر دے مالک اندر دیوتا۔
جے توں خیرات کرنا چاہویں تے تینوں کوئی دیوتا یا بندہ ہٹک ہوڑ نہیں
سکدا۔"

سو مال ڈنگر، جو بندے دی خوراک وی سن، جو بندے دی خوراک
پیدا کرن دا وسیلہ وی سن تے جو ہور سہولت مثلاً [illegible] وغیرہ دی سہولت وی دیندے
سن، بڑی وڈی دولت سن خواہ ایہہ صرف اجڑاں تے پکھی واس
سماجی تے بھاویں ایہہ زراعت دا سما۔ ایہناں دوہاں دی جھلک
وارث شاہ رانجھے نوں وچھلی پھڑا کے انج وکھاندا اے:

بیلہ بار سُہایا مجھیاں نے،
رنگا رنگ دیاں رنگ رنگیلیاں نیں
ڈاراں کونجاں دے وانگ وچ پھرن بیلے،
اک دوجی دے سنگ سنگیلیاں نیں
پُورا مار کے اک اوڈھ ہوئیاں،
اک نال پیار رسیلیاں نیں
اک وانگ مرغابیاں پیال چلن،
اک بولیاں چھیل چھبیلیاں نیں
رانجھے پکڑ کھونڈی منگو ٹھوک دِتا،
مجھیں جھل دے وچ جا واڑیاں نیں
کٹے کٹیاں ہور دھنائیاں نیں،
وچھے وچھیاں ویہن کداڑیاں نیں
اک شوہ دریا وچ پین لہراں،
اک چکڑیں پھاتیاں ماڑیاں نیں
اک مونڈھے مونہہ منڈھاڑ پئیاں،
گئیاں کھوبیاں وچ لتاڑیاں نیں
اکیاں موہراں دا منگو سی وچ سیالاں،
رانجھے پکڑ کھونڈی سبھے چاریاں نیں
وارث شاہ رنجیٹڑے پیر پچھے،
سبھے چودھراں چا اُجاڑیاں نیں

گائیں مہیں ولایتکے میٹیں رانجھے ،
ہتھ پھیر پیار سمجھالیاں نیں
ہر ہر وقت رنجھیٹے دی کیڑ رکھن ،
جیویں نال محبتاں پالیاں نیں
رانجھا ہیر دا تے ہیر رانجھنے دی ،
مجھیں ہیر دیاں ہتیاں والیاں نیں
وارث تخت ہزارے نوں چھڈ آیا ،
پچھے ہیر دے پیرجھیاں گالیاں نیں

رانجھا نے ہیر کارن ڈنگر چارن لگا پر اک زمانہ اوہ سی جدوں رانجھے ورگے دُوجے قبیلے یا ملک دے لوک منڈی نیلام ہوندے ہوندے سن۔ ایہہ ذاتی ملکیت دا بڈا ای غلاماں والا زمانہ اسے ۔ پر حقیقت ایہہ وے کہ انسان دی تاریخ اندر ایہہ زمانہ وی گذریا ۔ بعض عالماں دا خیال اسے پئی ہڑپہ دی تہذیب دا زمانہ غلاماں دا ای زمانہ اسے ۔ بندہ ، زمین ، جنگل تے جانوراں وانگ پیداوار دا وسیلہ اسے تے جد پیدا واری وسیلے کُلّی مالکی اندر سن اوس سمے دا اک حصہ ایہہ اسے پئی لوکی بندے نُوں وی مال ڈنگر وانگر خریدے سن ۔ ہڑپہ تہذیب مگروں آریاواں دے آون سمے ایہہ گل ودھ گئی ۔ پاک بھارت دی جو تھوڑی باہلی سانجھی تاریخ اے اوس اندر اک ویلا " غلاماں دی حکومت " دا وی آوندا اے ۔ ایہناں وچوں اک بادشاہ قطب الدین ایبک لاہور اندر وی دبیا ہویا اے

بد بندہ بندے دا غلام ہوندا سی پنجاب اندر اوس سمے بارے کوئی بہتا تحقیقی مواد نہیں لبھدا پر بندے دی خرید فروخت دا سلسلہ پنجابی ادب اندر کسے نہ کسے حوالے وچ موجود اے۔ جیویں یوسف زلیخا وچ مولوی غلام رسول یوسف دی بولی بولے جان دی گل کردے نیں :

خلق ڈٹھی سو بابجھ شماروں ، سارے شہر پکارا
پردہ چا نگاہ وگائس ، ڈٹھا عالم سارا
حال پچھے ایتھے کیا اچنبہ ، باندیاں راز دسائے
یوسف نام بندہ کنعانی ، وکدا ہے اِت جائے
کدے وچار نظر کر دیکھاں ، ڈِٹھس گھٹ نظارہ
پئی نظر چھٹ گئیاں آہیں ، لبا پچھان پیارا
چھڑی عشقوں محبوبہ واری ، ہیں وک گئی نگاریں
کتھوں آئیوں وکدا پھردا ، شہراں دے بازاریں
شہر وکیں ، ہیں جنگل لتھاں ، سستے مل وکاویں
سائی جان جہان ہے قیمت ، ارزاں اج دساویں
ہیں واری بازار وکیندیا ، مل توہیندیاں جاناں
ہیں وکنے ہتھیں اگے وکیاں ، کوک سنی سلطاناں

شکار توں واہی بیجی تائیں

زنانیاں تے مرد

بُجھیاں ، بُجھیاں ، بُجھیاں وے ،
اسیں بُجھیاں وے لوکا
بُجھیاں کوں نہ بُجھو وے

تیراں تے تلواراں کولوں تکھیاں ،
پر ہوں وی یاں چھُریاں وے لوکا
بُجھیاں کول نہ بُجھو وے
بُجھیاں ، بُجھیاں ، بُجھیاں وے ،
اسیں بُجھیاں ......

لد سجن پردیس سدھانے،
اسیں ودعیا کر کے مڑیاں وے لوکا
مُڑیاں، مڑیاں، مُڑیاں - - - - - -

جے توں تخت ہزارے دا سائیں،
اسیں سیالاں دیاں کڑیاں وے لوکا
مُڑیاں، مڑیاں، مُڑیاں - - - - - -

سانجھ پات کا بھول سموں ناہیں،
ساجن کھوجن اسیں ٹُریاں وے لوکا
مُڑیاں، مُڑیاں، مُڑیاں - - - - - -

جیہناں سائیں دا ناؤں نہ رٹیا،
اوڑک نوں اوہ جھڑیاں وے لوکا
مُڑیاں، مُڑیاں - - - - - -

کہے حسین فقیر نمانا،
لگیاں موڑ نہ مڑیاں وے لوکا
مُڑیاں، مڑیاں، مُڑیاں وے،
اسیں مُڑیاں وے لوکا،
مُڑیاں کول نہ بہو وے

ایہہ شاہ حسین دی کافی اے - ایس کافی راہیں کسے کلی سوانی
دے جذبیاں دا نہیں، سگوں ساریاں عورتاں دے جذبیاں
سانجھا سیہا وکھایا گیا اے - شعر ادب دے اوہ حصے جیہناں
اُتے کسے دا ناں لکھیا ہویا اے مطلب اے جیہناں دا کوئی

نکھاری ہے اوس اندر وی پر خاص کر لوک گیتاں اندر جے اک پاسے اکلّی زنانی دے ورلاپ ہوندے نیں تے دُوجے پاسے زنانی ذات دی پُوری قوم دا دکھ جمع دے صیغے وچ ظاہر ہوندا اے، جیویں شاہ حسین دی کافی اندر اے۔ ایس گل دا مصرعہ انج وی ہو سکدا سی:

لد سجنوں پردیس سدھانے، نہیں وداع کر کے مُڑیاں ٹورے لوکا

پر ایس اندر "نہیں" دی تھاں "اسیں" دا لفظ ورتیا گیا اے۔ لوک گیتاں دی ایہہ گل خاص پنجابی اندر ای نہیں پاکستان دیاں دوجیاں زباناں اندر وی ہے۔ ہور تے ہور ہندی اندر وی جمع دا صیغہ انج آوندا اے:

بابل ہم تورے کھونٹے کی گئیاں
جس ہاتھ لگیاں اس ہاتھ گئیاں

پنجابی دے لوک گیتاں ول جھات ماریئے تے اوتھے ایہہ گل رنگھڑ کے ساہمنے آوندی اے پئی اوہناں اندر عورتاں ولوں جمع دا صیغہ عام ورتیا جاندا اے۔ جے پنجاب دے لوک ناچاں ول جائیے تے اوتھے وی ایہو گل نظر آوندی اے۔ اک تاں بہتے لوک ناچ زنانیاں دے نیں، دُوجے اوہناں اندر جمع دا صیغہ ورتیا جاندا اے مرداں دے لوک ناچ وی گھٹ نیں تے لوک گیتاں اندر جے مرد کدھرے اکٹھے نظر آوندے نیں تے اوہناں لوک گیتاں اندر جو فصلاں تے پیلیاں بارے ہوندے نیں مثلاً بولیاں، یا کدھرے کدھرے ماہیا۔ ماہیے وچ وی رنگ ذرا وکھرا ہوندا اے۔

گل سکے بندے دی ہوندی اے پر اوہنوں اسیں کہہ سکدے وڈیاں
نے کھلیار دِتا جاندا اے ۔ زنانیاں تے مرداں اندر فرق والی ایہہ گل
تھوڑی اے کیوں جو ایہہ رشتہ ساڈی وستوں نال بدھا ہویا اے تے وستوں
دی آپنی اِک تاریخ ہوندی اے ۔ جیویں اِک خیال، اِک احساس دی تاریخ
ہوندی اے ۔ ایسے طریقے نال اوس خیال دے احساس دے ظاہر کرن والی
دھر دی وی اِک تاریخ ہوندی اے ۔ لوک گیتاں اندر زنانیاں دا اکٹھ دی
صورت وِچ اواز چکن دیاں ہور وجہاں وی ہین ۔ اِک تاں ایہہ پئی
عورت کول آپنے خیال، احساس نوں ظاہر کرن واسطے سبھ توں آسان
طریقہ لوک گیت سی ۔ ایس طرح اوہ آپنے خیال ظاہر کر کے وی گمنام
رہ سکدی سی ۔ عورت دی جو حیثیت ساڈی وستوں اندر رہی اے اوس
وِچ اوہنوں آپنے ناں نال خیال ظاہر کرن دی آزادی کدے نہیں رہی ۔
ایس کارن اوہ مجبور سی پئی لوک گیت دی ٹیک لوے تے گیت یا اوہدے
بول بناون ویلے آپنا ناں لُکا لوے ۔ دوجے ایہہ پئی ساڈی وستوں
اندر بوہتیاں رسماں عورتاں دیاں ہوندیاں نیں یا اوہ بوہتیاں رسماں وِچ
اگو ہوندیاں نیں ۔ ایس پاروں لوک گیتاں اندر عورتاں ولوں جمع دا
صیغہ ورتیا جاندا اے ۔ تیجی وجہ ایہہ ہو سکدی اے پئی عورت نوں
قدرت ولوں جو حکم دِتا گیا اے اوس اندر اوہنوں مرد دا محتاج دی
ہونا پیندا اے تے اِک ویلے جدوں اوہ اِک نویں زندگی نوں جنم دین
والی ہوندی اے اوہ کموں کاجوں ڈھلی پیندی جاندی اے ۔ ایہہ اوہ
زمانہ ہوندا اے جدوں اوہ خیالاں تے جذبیاں دے ہڑھ وِچ ہوندی
اے ۔ ایس پاروں اوہدے مونہہ وچوں آپ مہارے بول نکلدے

چاندے نیں پر ایہناں وچھوڑیاں توں دکھ اِک ہور بڑی وڈی وجہ اوہ اے جیہڑی شاہ حسین دے ایس مصرعے اندر ڈھکاں پئی ماردی اے ۔

لدّ سجن پردیس سدھانے، اسیں وِدعیا کر کے مُڑیاں تے لوکا
بُریاں دے لوکا

ایس وجہ دی وضاحت رشید اختر ندوی نے "مغربی پاکستان کی تاریخ" اندر انج کیتی اے پئی "پنجاب دے پہلے آبادکاراں اندر جو دراوڑی نسل دے لوک سن، پتھر دے پہلے زمانے توں اخیرلے زمانے تائیں، مرداں دا بوہتا ویلا جنگلاں وچ گذردا۔ اوہ جنگلی جانوراں دے شکار پچھے کئی کئی دیہاڑے گھراں نوں نہ پرتدے۔ اِک وستی وچ رہ کے دی عورتاں تے مرداں دے محلّے وکھ وکھ ہوندے پر جد ایہہ مرد اکٹھے ہو کے جنگلیں شکاراں نوں جاندے تے اوس ویلے عورتاں وتوں ایس جذبے دا ای اظہار ہو سکدا سی ،

لدّ سجن پردیس سدھانے ، اسیں وِدعیا کر کے مُڑیاں تے لوکا
بُریاں دے لوکا

ماہیئے دی صورت اندر ایہہ انج اظہار ہوندا اے :

نتّی پیہے کڑاہیاں دی
تلا نہ جا ماہیا ، نہیں لوڑ کمائیاں دی
سڑکاں تے آئی لاری
دلا تدھاں آکھنی آں ، پردیس نہ لا یاری

کوئی اُونٹھ کھلو گئے نی
وِچ پردیساں سنے ، دُکھ نازک ہو گئے نی
منجی واں نی پُرانی آ
وِچ پردیساں سنے اکھ کیکن جُڑنی آ
پھلاں رنیاں ٹوکریاں
ہک ماہی پردیسی ، غیراں رنیاں نوکریاں
جند دُکھڑے پئی سہنی
سجناں دُور نیا راتی نیندر نہیں پینی
پانی لال سمندراں نے ،
ہک پردیسیاں نی ، غم ساری عمراں نے

پردیسی بھانویں جنگلیں شکار کرن واسطے جاوے بھانویں انگریز دی فوج وِچ بھرتی ہو کے سمندروں پار جاوے اوہدے بارے عورت دا جذبہ اِکو جیہا ہووے گا۔ سو جدوں جنگلیں شکار نُوں جان والیاں نُوں ودعیا کرن والیاں ٹُردیاں سن ، پنجاب دی تاریخ دسے اوس زمانے بارے جو جو گلاں ساڈے ساہمنے آئیاں نیں اوہناں دا ذکر رشید اختر ندوی ہوراں کیتا اے۔

" ہسٹری آف ایرین رول ان انڈیا " دے لکھاری ایچ بی ہیول ، " انڈین ویلج کمیونٹی " دے لکھاری بیڈن پاول ، " لینڈ آف فائیو ریورز " دے لکھاری ہیو کینیڈی ، " کلائمیٹ اینڈ ویدر " دے لکھاری ڈکسن ، تے ڈان آف ہسٹری دے لکھاری جے ایل مائرس دے حوالے نال جو گلاں ساہمنے آوندیاں نیں اوہ انج نیں :

"پتھر دے زمانے اندر پنجاب دے وسنیک مرد جنگلی جانوراں دے شکار وچ کئی کئی دیہاڑے گھراں نوں نہ پرتدے ایس ویلے زنانیاں پنڈاں اندر رہندیاں، گھراں تے بال بچیاں دا انتظام کردیاں۔ نیچے زنانیاں دے نال ہوندے تے اوہناں دی پرورش وی زنانیاں دا کم ہوندا۔ بیوواں دی حیثیت اُچ ہوندی جیویں برادری باہرا ہوون۔ بوہتیاں پیوواں نوں تاں ایہہ وی علم نہ ہوندا پئی اوہناں دی اولاد کیہڑی اے۔ انج ای اولاد نوں وی ماں دا ای پتہ ہوندا، پیو بارے گھٹ ای علم ہوندا۔ اِک قبیلے دے جنے زنانیاں نوں آپس وچ تعلق رکھن دی اجازت نہ ہوندی۔ میلیاں تے دوجے مذہبی اکٹھاں اندر جدوں وکھ وکھ قبیلے دیاں عورتاں مرد اکٹھے ہوندے تے اِک دوجے نوں اولاد دا تحفہ دیندے پیر بھانویں جیون بھر نہ ملدے۔ شاید ایسے پاروں اولاد واسطے ماں دی بوہتی محبت اے تے اولاد ماں توں ای سیہانی جاندی۔ ہاں پنڈ دا اِک چودھری مرد ہوندا جو آپنے قبیلے دیاں زنانیاں دیاں اولاداں دا قانونی پیو تے اُستاد ہوندا۔ اوہ بالاں دی تعلیم تے تربیت وی کردا تے اوہناں نوں شکار دا ول تے قبیلے دے رسم و رواج وی سکھاوندا۔ پنجاب دی ایس دراوڑی وستوں وچ رسم رواج تے مالکی دیاں نبیڑیاں ہوندیاں رہیاں پر ماواں ہر زمانے اندر اولاد دیاں مالک ہوئیاں تے اولاد دی سیہان ماں توں ای ہوندی رہی۔

ایسے زمانے اندر عورتاں اُگن والیاں فصلاں دے بٹے ویکھے اوہناں اُتے تجربہ کیتا۔ اوہناں نوں سکایا تے کھان دے ای قابل

نہیں بنایا سگوں اوہناں نوں ذخیرہ کر کے واہی بیجی لئی بیج دی تیار کیتا
تے واہی بیجی دا ایس
سمے کم عورتاں ای کیتا کیوں جو مرد تاں حالے شکار لئی جنگلاں وچ مارے مارے پھر دے سن۔ جد واہی بیجی راہیں اینا اَن اناج اُگن لگ پیا جس نال پورا ٹبر ڈھڈ بھر دے اوس سمے مرد دا رُخ جنگل وَلوں مُڑیا تے اوس واہی بیجی ول آپ توجہ دینی شروع کیتی۔

خیال اے پئی واہی بیجی دا پہلا کم دریاواں دے اُتلے حصے دے میداناں اندر ہویا۔ کیوں جو شکار کارن وی پہلاں بندے پہاڑاں اُتے رہندے سے تے سر چھپاون لئی غاراں وی پہاڑاں اندر ای سن، پر واہی بیجی دا کم میداناں اندر ہویا تے اینج پنجاب دے پہلے آبادکار پہاڑوں اُتر کے میداناں اندر آدن لگ پئے۔ عورت دا سجن جنگل توں میدان وچ اُترن تائیں پردیسی سجن ای رہیا۔

اخیر تے اک لوک گیت ویکھو :

جتھّی رہیر پریتاں لائیاں نی،
را نجھے نے مُندراں پائیاں نی
بیں راتھے ستے ماہی گجرات دے
کیہی پئے گئی کالی رات دے
ڈھولے رنیاں بے پرواہیاں نی
جتھّی رہیر پریتاں - - - - - - -

بیں راتھے تے ماہی تھل وے نا
میںڈی اللہ خدا والی گل وے

اساں بھل کے اکھیاں لائیاں نی
جتھی ہیر پریتاں لائیاں نی ....

بیں راتھے تے ماہی لاہور وے ،
گھر آویں نور و زور وے

مُدھ رکھتے مہاراں چائیاں نی
جتھی ہیر پریتاں لائیاں نی ...

بیں راتھے تے بجن مانسہرے
مرگئی آں تے خون میتھے تیرے

رانجھن نے مدتاں لائیاں نی
جتھی ہیر پریتاں لائیاں نی
رانجھے نے منتدراں پائیاں نی

(رین پھلواری صـ ۱۴۲)

سواں تھاتھی دی تہذیب

سؔ

کونج وچھڑ گئی ڈاروں تے لبھدی سجناں نوں

گل صرف کونج دے ڈاروں وچھڑن دی ای گوہ جوگی نہیں ،
کونجاں بارے اِک ہور سوچ دی اے۔ جیویں ایس بیت اندر
اے :

کونجو نی تسیں نت پردیسی ، بھیڑ تہاڈی یاری
یا تے تہاڈڑا دیس پکھیڑا ، یا تساں پیٹ نتاری

کونجاں کہندیاں نیں :

نہ تے اساڈڑا دیس پکھیڑا ، نہ اساں پیٹ نتاری
بچڑے چھوڑ مسافر ہوئیاں ، رب ڈاڈھے چوگ کھلاری

بچے چھوڑ مسافر ہون والیاں کونجاں بارے گل صرف گاوناں اندر ای

نہیں رہی۔ ایہو جہیاں کئی خبراں ساڈی نظر توں گذریاں نیں پئی چکوال اندر اک مرغابی یا کونج شکار کیتی گئی جس دے پیر وچ لوہے دا چھلا سی جس اُتے ماسکو دے کلب دا ناں لکھیا ہویا سی یا بمبئی اندر اک نیل کنٹھ ماریا گیا جس دے پیراں وچ افریکا دے ملک دا چھلا سی۔ کونجاں دا ایہہ وِیہار مُڈھ قدیم دا اے تے ایس وِیہار توں دھرتی اُتے وسدے پہلے آدم جایاں دا وِیہار میل کھاندا اے ــــ جے پنڈی دے سواں تے ہڑو دریاواں دے وچکار پنج لکھ سال پہلاں دے آدم دی وسوں دے نشان لبھے نیں تے ایتھوں ای ایہہ سوال پنگردا اے پئی اوس انسان دا نین نقشہ تے نسل تے رنگ کیہ سی۔ اوہ کتھوں آیا تے ایتھے ای چھاؤنی چھا بیٹھا یا ویلے نال کسے ہور پاسے مونہہ کر گیا۔ پھر ایس کیتے نوں کس نسل نے آن بھریا تے ایس نسل دی تاریخ کیہ سی؟ اوہ کیویں رہندی، کیویں آپنے سانجھے کم نبیڑدی، جمن مرن اُتے اوس نسل دی ریت روایت کیہ سی؟ کیہ ایہہ نسلاں کدھرے اوہناں کونجاں ورگیاں ای تاں نہیں جو رب ڈاڈھے دی کھلاری چوگ چگن واسطے مسافر ہوندیاں نے پھیر وطناں نوں پرتنا اوہناں دی قسمت وچ ای نہ لکھیا ہوندا۔

نیڑے ہو کے تکیے ــــ بھانویں اوہ لوک گیت ہون بھانویں مذہبی کتاباں تے بھانویں عمارتاں، دستیاں تے نسل انسانی دا علم ہووے ــــ ایہناں سبھناں توں اک گل لبھدی اے پئی شکار کرن دے اوزار، بیجن وڈھن دے اوزار، گھر گھتے اُسارن

دے اوزار بناون توں پہلاں آدم حوا دی اولاد جنگلی پھل تے پتے ای کھاندی وتدی ستے پہاڑاں دیاں کھوہاں اندر زمینداراں ماندی رہی ہوئی اے۔ اوہدی پُوگ جتھے جتھے کھلی ہوئی اے اودھر اودھے اپڑدی ہوئی اے تے پھر اوتھوں ہور اگانہہ ول ــــــ مطلب اے منزل مرت کھلری پوگ چُنن نال بجھی ہوئی سی۔ پنجاب وچ وسن والے اوس زمانے دے لوکاں بارے "ویدک ایج" دے لکھاری پروفیسر سنکیلا دا خیال اے پئی پنجاب وچ پہلا آدمی پتھر دے ویلے دے پہلے حصے یا دوجے برفانی پیرانوں لے کے چوتھے برفانی گیڑ تائیں ایتھے آباد رہیا۔ پر ایہہ آکھنا اوکھی گل اے پئی اوہ پہلا آدمی یا پنجاب دا پہلا آبادکار اِک ای نسل دا سی یا وکھ وکھ نسل دا۔ انج ای اوس ویلے ایتھے اِک نسل آباد سی یا وکھریاں وکھریاں نسلاں دے لوک سن۔

اگے گل ٹورن توں پہلاں ایہہ پتھر یا برفانی گیڑاں دی ونڈ جو سیانیاں کیتی اے اوہ پیتے وچ دھر لیئے۔ پتھر دے زمانے دے پہلے گیڑ یا پہلے برفانی گیڑ دا سماں پنج لکھ پنجاہ ہزار توں شروع ہو کے پنج لکھ سال تائیں آوندا اے۔ دوجا برفانی گیڑ چار لکھ سال، تیجا ڈیڑھ لکھ سال تے چوتھا پنجاہ ہزار سال لما سی۔ برفانی گیڑاں دے علم دے اِک سیانے ڈی ٹیرہ دا خیال اے پئی پنجاب اندر پہلا آدمی برفانی عہد دے شروع اندر جنوب (سندھ) وتوں آیا۔ جنوب پنجاب دے میداناں توں بوہتی گرم آب و ہوا دا علاقہ ہے۔

ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں اشرف المخلوق حالے حیوانی سطح اُتے سی۔ ایہہ بڑا لمّا زمانہ اے تے ایس زمانے بارے وڈے تاریخ دان ایچ جی ویلز نے آپنی کتاب OUTLINES OF HISTORY وچ لکھیا اے: جدوں انسان نے حیوانی پدھر توں اُتے قدم چُکے تے اوہنوں واہی بیجی دے زمانے تائیں اپڑدیاں ہزاراں ورھے لگے۔ ایہہ پینڈا کوئی ویہہ ہزار ورھے پہلاں شروع ہویا تے اٹھ ہزار ورھے پہلاں جا پورا ہویا۔ ایس واہی بیجی دے سمے تک اپڑن تائیں بندے کیہہ کیہہ کیتا تے کیویں زندگی گذاری۔ ایس بارے ایچ جی ویلز دا آکھنا اے: "بندہ نرا جانور سی۔ نکیاں نکیاں ٹولیاں وچ ونڈیا پھردا۔ جیون دا صرف اِکو ای کم سی خوراک لبھنی تے ڈھڈھ بھرنا۔ اوہ جنگلی جانوراں مگر اونویں بھجدا جیویں درندے آپنے شکار پچھے نسدے نیں۔ جے موسم تیز ہوندا تے جسم پتیاں نال یا جانوراں دیاں کھلاں نال لویٹ لیندا۔ سر مارٹیمر وہیلر نے آپنی کتاب "پاکستان دے پنج ہزار ورھے" اندر سواں وادی وچوں لبھے پتھراں دے اوزاراں بارے ویروا کیتا اے۔ وہیلر دا آکھنا اے پئی مڈھ قدیم وچ جو لوک پنجاب دے دریاواں کنڈھے آباد سن تے جو پتھراں دیاں کہاڑیاں تے تیشے ورتدے سن اوہ زراعت پیشہ نہیں سن۔ مطلب اے واہی بیجی دا چکر حالے شروع نہیں سی ہویا۔ کونجاں وانگوں کھلری چوگ ڈھونڈن دا زمانہ سی۔ ایہہ چوگ شکار دی شکل اندر وی سی تے پتھر دیاں کہاڑیاں، تیشے تے تیر ایسے سمے دی یادگار ہیں۔ بندہ ایس توں اگے پڑا ول ٹریا تے ڈھڈ بھرن لئی

جیہناں جانوراں نُوں شکار کر کے کٹ وڈھ کے کھا جاندا ، مگروں اوہناں دے اِجڑ پالنے شروع کیتے۔ اوہ آپنے اِجڑ لَے کے جنگل جنگل بیلے بیلے گھمدا پھردا رہیا۔ ایس زمانے اوس اناج دے بیج لبھ لئے اوہناں نال جھولی بھر ڈھڈ ای نہ پالدا اوہناں نُوں ذخیرہ وی کردا۔ ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں اوہدی گوشت خوری گھٹ گئی۔ ایس سمے شکار پچھے نس نس کے تھکوں توں کھٹے اپّرن والی گل وی گھٹ گئی۔ تے اوہنے وستیاں وی وسانیاں شروع کیتیاں ——— جد شکار لبھن تے اِجڑ چارن ویلے بندہ ہر ویلے سفر اندر رہندا تے اوس ویلے ایہہ گل سِدھی سانویں نہیں اے پئی بندے کونجاں وانگوں اِک علاقے توں اِک بر اعظم وچوں دُوجے علاقے تے برِ اعظماں اندر اپڑے ہوندے نیں۔ دِن ایتھے رات اوتھے والا عمل ہووے تے کون آکھ سکدا اے پئی کیہڑی کیہڑی نسل دے لوک اوس سمے پنجاب دے وسنیک ہوندے نیں ——— پروفیسر وان اکسڈٹ دے مطابق افریقہ تے طیلشیا توں آئے لوک سن جو کوبیری یا منڈا زباناں بولدے۔ پروفیسر رنگ اچاریہ دا کہنا اے ، اوہ افریقہ تے آسٹریلیا دیاں حبشی نسلاں دے لوک سن ——————

——— نسلاں دا ڈیرہ جاری اے پر ایس زمانے دی زندگی بارے جدوں وستیاں وس پئیاں سن۔ ایچ پی ویلز دا خیال اے پئی ایس سمے انسان دی زندگی دا مُڈھلا محور عورتاں سن۔ اوہ مرداں ناوں چوکھی جان ماریاں سن تے ہور تے ہور، پہلی واہی بیجی وی زنانیاں ای کیتی۔ کیوں جو ایس سمے مرد تے جنگلاں اندر

شکار ہندے پھردے سن ۔ بال بچے تے گھر دے سلسلے زنانیاں ٹوردیاں ۔ مطلب اے بس کیمپ اندر عورت پردھان سی کیوں جو مرداں دا کوئی پتہ نہیں سی پئی شکاروں زندہ سلامت مڑنا وی ہے کہ نہیں تے ایس زمانے دی زنانی دا مرداں بارے احساس برفانی ، پتھر تے دھات دے سبھ گیڑاں وچ اکو جیہا رہیا جیویں شاہ حسین آکھدا اے :

ہ

سانوں سبھ منڈھا لے نی
سانوں دھر کشمیر دا
کوئی آیا برفاں چیر دا ،
جانا کر کے اسے
سانوں سبھ منڈھا لے نی
سانوں دھر گجرات دا ،
کوئی میں کیہو پہلی رات دا ،
رکتے ڈھنگ بہانے ،
سانوں سبھ منڈھا لے نی
سانوں دھر ملتان دا ،
کوئی رب دِلاں دیاں جاندا ،
ستی شوہ گل لائے ،
سانوں سبھ منڈھا لے نی

ساڈو کیویں جوڑیا

کوئی تھیں رب والوڑیا ،

ہور نہ کیتا جاوے

ساڈو ہج ہنڈھا لے نی

ساڈو میرا قیمتی ،

کوئی ویکھن آئیاں تریمتیں

گئیاں سبھ صلاوے

ساڈو ہج ہنڈھا لے نی

ساڈو پایا ٹنگنے ،

گوانڈھن آئی منگنے ،

دتا کہیں نہ جاوے ،

ساڈو ہج ہنڈھا لے نی

ساڈو وا رنگ جاونا ،

کوئی پھیر نہ ایس جگ آونا ،

چلے گھم گھما لے ،

ساڈو ہج ہنڈھا لے نی

ساڈو میرا آرتیندا ،

کوئی شام بندا بن سیندا ،

جاتا بھوڑے راہے

ساڈو ہج ہنڈھا لے نی

کہے حسین گدائیا
کوئی رات جنگل وچ آئی آ
رب ڈاڈھا بے پرواہ اے
ساتھوں ہتھ بنڈھائے نی ...

زیور، پیشے، منڈا قبائل

سکندر یونانی دی گل تاں بوہت بعد دی اے۔ پنجاب تے لاگویں علاقے دی تاریخ بارے پچھلے چالی پنجاہ ورھیاں اندر ایہے بوہے کھلے نیں جیہناں نال تاریخ دا مُہاندرا ای بدلدا جاندا اے۔ جیہڑے اِک پاسے ہڑپے ورگے شہراں دی کھدائی ہوئی اے تے دوجے پاسے زبان، رسماں، ریتاں تے رواجاں دے حساب نویں لگے نیں۔ سواں دریا دے علاقے وچوں ملن والے ہتھوں بنے ہتھیاراں سیانیاں نوں ہور وی دساں پائیاں نیں تے گل اگے ٹُردی جاندی اے پئی ایس بڑے وڈے علاقے اندر جیہڑے اِک پاسے بھارت تے اگلے علاقے نیں تے دوجے پاسے افغانستان تے ایران نیں، ایہدے اندر پہلی انسانی وسوں نے تہذیب راولپنڈی لاگے سواں ندی دے کنڈھے دی اے۔ سیانیاں ایتھوں تیک آکھیا اے پئی ایسے

علاقے وچ پہلی واری کُتے، گاں، بلد تے بکری نُوں جنگلی جنوراں توں انسانی وسّوں دے جانور بنایا گیا۔ ایہناں نُوں جنگلاں وچّوں پھڑ کے بنھیاں نال رہنا سکھایا گیا تے ایسے زمانے کچّا گوشت، مچھی تے پھل کھان دی تھاں واہی بیجی وی شروع ہوئی۔ تے ان اناج دا سلسلہ وی ٹُرن لگا۔ اج نائیں مطلب اے کوئی پنجاہ سٹھ ورھے پہلے تائیں پنجاب دی تاریخ نُوں ایہے شروع کیتا جاندا سی نالے صرف آریاواں دے حملیاں تے آبادیاں توں شروع کیتا جاندا۔ انج صرف اِکو گل ثابت ہوندی رہی پئی ایس علاقے اندر اج دی آریا لوک آباد نیں یا بوہتے لوک آریا نسل دے نیں۔ پر اج نقشہ دوسرا بندا جاندا اے۔ جے اِک پاسے کھدائیاں نویں راز کھولدیاں نیں تے دُوجے پاسے سواں ندی دے کنڈھیوں لبھے ہتھ دے ہتھیار نویں دس پاوندے نیں۔ نیچے پاسے ایس علاقے دی زبان دا دُوجیاں زباناں نال ٹاکرا تے سانجھ زبان تے ادب دے شروع ہون دے پرانے گویڑاں تے تھوڑاں نُوں پئی بدلدی اے۔ کسے زمانے پنجابی پراکرتاں تے سنسکرت وچوں نکلی دسّی جاندی سی۔ اج پنجابی زبان تے پنجابی وسّوں وچ مُڈھلیاں گلّاں اِک پاسے منڈا قبیلیاں دی زبان تے وسّوں نال رلدیاں نظر آوندیاں نیں تے دُوجے پاسے دکھنی بھارت دیاں دراوڑی زباناں نال اوہناں دی سانجھ پئی دِسدی اے۔ وارث شاہ دی ہیر جدوں گھروں ٹُردی اے تے جدوں اوہ ساہورے گھر اپڑدی اے اوس ویلے دیاں رسماں دا ذکر انج لبھدا اے:

ڈولا آ لتھا جدوں کول یُوجے، گوہڑے رُوں دے تُرت الوائیونیں
منگے پنج پیسے روک لاگیاں نیں، تلی ہیر دی، مہیٹھ ٹکائیونیں
رکھن لیف نلائیاں ٹنگنے تے، منڈے پنڈ دے سد منگوائیونیں
کُڑیاں ووہٹی نوں ڈولیوں کڈھ آندا، تیل وچ دہلیز چوائیونیں
پانی وار پیتا سس ہیر دی نے، شکر رب دا مُونہوں الائیونیں
اگے رکھ قرآن تے بنج مُہراں، تُرت ہیر دا گھنڈ کھلائیونیں
کُڑیاں ووہٹی نوں کڑے تے لے آئیاں۔ ووٹلے ہیر دے جھرمٹ پائیونیں
پھیر گوٹ کنالی دا آہر ہویا۔ پچُوری کُٹ کے خُوب بنائیونیں

وارث شاہ تے کل دی گل اے پر ایہہ رسماں ریتاں ایس علاقے دی اوس تاریخ دی یادگار نظر آوندیاں نیں جدوں ایتھے کالے تے سانولے رنگ دے لوک وسدے سن تے ایتھے حالے آریا لوک وی نہیں سن اپڑے ۔ دُوجے لفظاں وچ ایہہ رسم رواج اوس ویلے وی ہے سن جدوں ہڑپے ورگے شہراں دی تہذیب پنجاب دی تاریخ سی ۔ منڈا قبیلے جیہناں اندر بنگال تے لنکا دے سنتھال، ناگا لینڈ دے ناگا تے سی پی تے بہار ول دے منڈا قبیلے شامل نیں، اوہناں اندر اج وی ایہو رسماں موجود نیں ۔ وارث شاہ کہندا اے : "پانی وار پیتا سس ہیر دی نے" تے چھوٹا ناگپور منڈا قبیلے اندر ایس رسم نوں "ول دا" آکھیا جاندا اے ۔ جدوں منڈا اکڑی ویاہ کے گھر آوندا اے تے سس دوہاں نوں پانی دے چھٹے ماردی اے تے اوہناں توں پانی وار پیندی اے تے ایتھے شاہ پانی وار پین دا ذکر انج کردے نیں :

بُلھیا جیہڑی مسلمان دی ۔ ہندو توں قربان
دوہاں توں پانی وار پی ۔ جو کرے بھگوان

ہُن ایس قبیلے دیاں ایسے سلسلے دیاں کجھ ہور رسماں سُنو :

اِک رسم اے "واہرچی" ۔ جدوں مُنڈا ، کُڑی ویاہن سوہرے اپڑدا اے تے اوہدی سس اوہدے توں پانی وار کے پیندی اے ۔ اک رسم اے "وا آؤ" ۔ ایہہ رسم تے ایہدے ناں دے لوک گیت اج وی پُچھے سبھا پنجاب اندر گھڑولی دی صُورت موجود اے ۔ "واہ واہ گھڑولی بھر آئیاں" ۔ منڈا قبیلے دی رسم اے پاؤ ہیر جدوں کُڑی ٹُرن لگدی اے تے کُڑی مُنڈا دوویں آپنے پچھے چاول وار کے سُٹدے نیں ۔ مطلب اے پچھے خوشحالی تے سکھ رہوے ۔ انج ای جدوں ڈولی گھر اپڑدی اے تے سس دی نونہہ دے سر توں چاول واردی اے ۔ وارث شاہ آکھدا اے :

جنج کھیڑیاں دی جدوں آن ڈھکی ،
کُڑیاں کاماں تے زور پایا اے
جنج بھنن دیاں کرن تیاریاں تے ،
گھیرا سُوتراں نال ولایا اے

تے جنج اوس ویلے تائیں اگے نہیں لنگھ سکدی جد تائیں لاگ نہیں دیندی ۔ منڈا قبیلیاں اندر ایس رسم نوں "منڈا وا وارم ٹکا" آکھدے نیں ۔ شادی ویاہ دیاں ایہہ پنجابی رسماں منڈا قبیلیاں دیاں رسماں نال ای نہیں ملدیاں منڈا قبیلیاں دی زبان تے پنجابی زبان وچ لفظاں دی وی وڈی سانجھ اے ۔ وارث شاہ نے ای پنجاب

دے زیوراں دا ذکر کیتا اے۔

سیالاں داج بھی خُوب تیار کیتا۔
بدھے آن نقیبے وڈے تیوراں دے
جو آہی بہان دی رسم نیہڑی۔
سبھ گہنی نال زیوراں دے
کُرتیاں، چھانجھراں، ہتھ تے پوک ہر دا۔
کوئی انت نہ بانکیاں زیوراں دے
وارث وانیاں، نتھ، حمیل، ٹکہ۔
بازو بند، مالا نال زیوراں دے

کنگن نال زنجیریاں ہینچ وتیاں۔
ہار نال لونگ، پراپو نیں
ترگا نال کیوراں دے جُٹ پیچے،
توڑے پاؤنٹے گجرے پایو نیں
پونہچی بنگتیاں نال حمیل مالا۔
عطر دان بھی نال گھڑا یو نیں
سوہنیاں چھیاں نال پازیب بہتن۔
گھونگھرالی گوکھڑو پایو نیں
گورکھ دھندا انگوٹھی تے چونپ کلیاں،
کان پھول تے بس بنایو نیں
وارث شاہ گہنا ٹھیک ٹھاک آہا، سب گھڑے پا پوایو نیں

ایس نتھ تے ہور زیوراں تے کپڑے لتے دے ناواں دی ساتجھ پنجابی تے منڈا زبان وچ انج ملدی اے۔

پنجابی وچ جس تے دا ناں مُندے، مُندراں یا مُندری اے اوس نوں منڈاری وچ مندرا آکھیا جاندا اے۔ پنجابی وچ نتھ، منڈاری وچ وی نتھ۔ پنجابی وچ کجل منڈاری اندر کاجر۔ پنجابی اندر گہنا منڈاری اندر وی گہنا۔ پنجابی وچ چیرا تے منڈاری اندر چیرا۔ پنجابی وچ لنگ، لنگی تے لہنگا تے منڈاری اندر لاہنگا۔ پنجابی اندر دُھستا تے منڈاری اندر دی دُھستا۔۔

ایہہ تے زیوراں تے کپڑیاں دے ناواں دی سانجھ سی اصل شے وے، تہذیبی سانجھ کیہ ہے تے کتھوں شروع ہوئی۔

سرجان مارشل، ڈاکٹر ایچ آر ہال تے ولیم ولسن ہنٹر تے دُوجے سیانیاں دا خیال اے پئی ہڑپا تے موئن جوڈرو دی تہذیب توں پہلاں ایس علاقے اندر آری نل تہذیب دا سما سی۔ تے آری نل تہذیب دا سلسلہ منڈا قبیلیاں نال جوڑیا جاندا اے جو دراوڑیاں توں پہلاں دے ایس علاقے دے وسنیک دسے جاندے نیں۔ منڈا قبیلے کول، بھیل سنتھال، منڈا، ساورا، ہو، کورو، جانگ، کدی پنجاب توں لے آسٹریلیا تے نیوزی لینڈ تائیں کھنڈے ہوئے سن پر اج ایہہ کجھ علاقیاں اندر خاص کر پہاڑاں تے جنگلاں اندر آباد نیں۔ جے آری نل تہذیب ایہناں قبیلیاں دی سی تے کوٹ ڈجی، روپڑ، کالی بنگن تے لوتھل

وچ کھدائی اندروں جو کجھ نکلیا اے اوہ ایس تہذیب دا ای اے جس دی زبان منڈا یا منڈاری سی - ایہناں کھوئیاں وچوں نکلن والے انسانی ڈھانچے دی بناوٹ آسٹریلیا دی پرانی کالے قبیلیاں دی نسل نال ملدی اے - سر جارج گریرسن دا خیال اے پئی اک ویلے منڈا قبیلیاں دا علاقہ تے اثر اوہناں دی اج دی آبادی دی نسبت بڑے وڈے علاقے اندر سی - پر ایہناں دی زبان دا آریاواں دی ویدک یا سنسکرت اُتے بڑا گھٹ اثر اے جس توں لگدا اے پئی آریاواں دا واہ منڈا قبیلیاں نال نہیں سی پیا، دراوڑاں نال پیا سی - منڈا قبیلیاں بارے پروفیسر پال اوریسل دا خیال اے پئی پنجاب تے مغربی پاکستان اندر پہلیاں وستیاں اوہناں لوکاں دیاں سن جو کولیری یا منڈا زباناں بولدے سن - "پری ہسٹارک انڈیا" دے لکھاری پروفیسر رنگ اچاریہ دا خیال اے پئی پنجاب اندر اوہ لوک وسدے سن جو افریقہ تے آسٹریلیا دے حبشیاں نال ملدے جُلدے سن - اوہ پتھر دے زمانے دے اخیر توں پہلاں دے نویں زمانے تائیں ایس ملک دی سیاسی زندگی وچ اُچا تھاں بنا بیٹھے سن - پروفیسر رنگ اچاریہ دا ایہہ وی خیال اے پئی کول تے منڈا قبیلیاں توں پہلاں وی آبادی ہے سی جس اُتے منڈا قبیلے آن حاکم ہوئے - پھیر وی ایہہ گل حالے تائیں نہیں کُھل سکی پئی کیہ منڈا قبیلے تے دراوڑ اِکو ای نسل دے لوک سن یا وکھ وکھ تے اِک دوجے مگروں آون والے سن - یا ایہہ پئی منڈا قبیلیاں دے میل ملاپ

وچوں ای دراوڑ بنے ۔ منڈا قبیلیاں تے دراوڑاں دا زمانہ تے وتوں دی تھاں ۔ ایس ویلے اصل گل اے ۔ پنجابی زبان تے

منڈا قبیلیاں دی زبان منڈاری اندر لفظاں دی سانجھ ———

پنجابی زبان دی سانجھ دراوڑی زباناں نال وی ہے پر ایس توں پہلاں منڈا قبیلیاں تے پنجابیاں دیاں ساں بہتیاں دی سانجھ بارے گل مگروں منڈاری زبان تے پنجابی زبان دے لفظاں دی سانجھ دی جو صورت ہے اوہ ویکھن دی لوڑ اے ۔ عین الحق فرید کوٹی ہوراں دی کھوج مطابق پنجابی تے منڈاری زباناں اندر کڈے ای لفظ سانجھے یا تھوڑے فرق دے نال ہن جیویں :

جسم لئی دیہہ ۔ ۔ لئی منڈی ۔ پیٹ لئی کنڈ ۔ انت لئی جانگ یا جنگھ ۔ بھانڈے پکان وال آوا ۔ کھبے تے پاٹھا ۔ پانی دا بھانڈا تسلا ۔ بھانڈیاں دا تھلواں حصہ پیندا تے بندا ۔ ڈھکن لئی پینی ۔ کولے پھرون لئی چمٹا ۔ چھوٹی ٹوکری لئی ڈالی ۔ گھوڑے دیاں ٹنڈاں لئی ٹنڈ ۔ لکڑی دی پچھر ۔ سانپ کھرتال یا کرتال ۔ پوڑی لئی سیڑھی ۔ لکڑی چیرن لئی آرا ۔ لاٹھی لئی ڈانگ ۔ سوٹا ۔ ڈنڈا ، برچھا ، علم تے ڈھال ۔

ایسے طرح : بہی ، بھنڈار ، دھرا ، بوہنی ، گہانی ، کولھو ، پچھری ، جھونپڑی ، منڈوا ، دلان ، پھاٹک ، اگیترا یا اگوترا ، بھاڑہ ، ٹیرا ، چت کبرا ، چتر ، چیلا ، دھندہ ، ڈھیا یا ڈھم ، ڈھیٹھ ، دھوڑ ، گروا ، لاگ ، لاگت باڑی ، مت ، مورکھ ، منڈلی ، روڑا ۔

انج ای لفظاں دی اِک وڈی قطار اے ۔ ٹھکدی ایہہ بئی پنجابی زبان دے ادب اندر پنجاب دی اوس زمانے دی وتوں وی ہے جس سمے ایتھے منڈا تبیلے دے کلے لوک وسدے سن ۔ ۔ ہور تے ہور پیشیاں دے ناواں وچ دی سانجھ اے ۔ جیویں جھیور ، کمہار ، موچی ، ٹھٹھیارا ۔ ایہناں کماں کاجاں کرن والیاں دا ذکر وارث شاہ وی کیتا اے ۔ جیویں :

جھتے ترنجناں دے گھمکار پوندے ،

کتن چرکھڑے بیٹھ مہریٹیاں نیں
سُندر کواریاں رُوپ سنگاریاں نیں ،

اتے ویاہیاں مشک پیٹیاں نیں
اروڑیاں مُشک وچ بوڑیاں نیں ،

پھلیاریاں چھیل منریٹیاں نیں
متھاریاں نیں پکی داریاں نیں ،

سُندر تیلناں نال چھلیٹیاں نیں
چھیل گجریاں ، بانکیاں ڈوگریاں نیں ،

راجپوتناں راجے دیاں بیٹیاں نیں
ملوانیاں ہور ارائیناں نیں ،

کشمیرناں نال چھلیٹیاں نیں
لگے زانواں نال دھرڑوائیناں دے ،

مارن اڈیاں پان گھمریٹیاں نیں

عطاراں تے کار چڑنباں نیں
کندی گرنیاں ٹُپ وٹیپٹیاں نیں

ہور موچیاں، دھوبیاں، دھائیں گُٹتاں،
آتش بازاں نال بھلوٹیاں نیں

کٹھیکناں تے نیچے بنداں نیں،
پُچوڑی گرنیاں تے کمگیٹیاں نیں

قصائیاں ہور عیسائیاں نیں،
اتے دھانکاں نال صوفیٹیاں نیں

نائیاں، میوناں، قصے گُٹتاں،
میراساں نال ٹھٹھریٹیاں نیں

ہڑپہ موئن جوڈرو توں پہلاں

اج دی تہذیب تے وستوں اِنج اے پئی سمندراں کنڈھے وسدے شہر دُوجیاں شہراں توں بوہت وڈے تے دُوجیاں مُلکاں نال خاص مربندھ بناون والے ہوندے نیں پر جدوں انسانی تہذیب نے پہلی وستوں شروع ہونی اودوں دی پانی دا کنڈھا ای انسان دی نظر اندر بچیا تے اوس پانی دے کنڈھے اُتے ای آپنی کلی جُھگی یا کوٹھڑی پائی۔
ایس توں اج ایہہ سِٹا کڈھیا جاندا اے پئی دُنیا اندر مُڈھلیاں تے قدیمی تہذیباں وڈے دریاواں کنڈھے وسدے شہراں وچ تے اوہناں مُلکاں اندر ہوئیاں جو دریاواں دیاں وادیاں وچ لبھیاں گئیاں سن۔ نیل، سندھ، جیحوں سیحوں، دجلہ، فرات تے ہور دریاواں دے کنڈھے دیاں تہذیباں ای مُڈھ قدیم دیاں تہذیباں نیں۔
راوی تے سندھ دریاواں دے کنڈھیاں دے وچکار دی اِک

وڈی تہذیب گندی اے جس دی رہند کھونہد ای نہیں سگوں بوہت کجھ اوسے حالت اندر اج وی ساڈے کول موجود اے۔ کوٹھے بناون، چھتن، کھان پین، پہنن پرنان دے سبھا کجھ ایڈے وکھ نہیں۔ شہید شہراں اندر کوئی وڈا فرق نظر آوے پر جے آپنے پنجاب دے پنڈاں ول نگاہ ماریئے تاں اج وی اوہو جیہیاں چکیاں گھراں اندر نظر آوندیاں نیں جو سندھ کنڈھے وسدے موہن جودڑو تے راوی کنڈھے وسدے ہڑپے اندر اج توں چار ہزار ورھے پہلاں ورتیاں جاندیاں سن۔ اج وی پنڈاں دے کچے گھراں اندر باریاں نہیں نظر آوندیاں تے ہڑپے اندر جو مکان چار ہزار ورھے پہلاں سن اوہناں اندر وی باریاں ناں دی شے نہیں سی ہوندی۔

ہڑپہ اوہ شہر اے جو راوی دریا دے کنڈھے تے کوئی پنج چار ہزار ورھے آباد سی۔ پھیر ایہہ کدوں زمین دے اندر جا لکیا تے ایہدے وسنیک کت ول مونہہ کر گئے۔ ایس بارے عالماں بڑیاں بڑیاں گلاں کیتیاں نیں پر کسے دی کوئی انخیری نکدی نہیں مکائی۔۔۔ ایس ورھے جد ہڑھ آئے تے اک ویلے ایہہ خبر وی آئی پئی ہڑپے شہر نوں وی پانی توں خطرہ اے جیویں اج دے رکھے وسدے رسدے شہر دے باہرے کنڈھے وچ قبرستان نوں ہڑھ دی ٹھل وجنی شروع ہووے تے شہر والیاں دے دِلاں نوں ہتھ پین لگ پیندا اے، اینویں ای ہڑپے بارے خبر سن کے اوہناں لوکاں دے دِلاں نوں ہتھ

پیا جو بندیاں دے قبرستان وانگوں آپنی وِتھ اُتے جتن تے بلن والیاں تہذیباں دے قبرستان نوں وی اج وی جیوندی جاگدی تہذیب دا خموش حصہ سمجھدے نیں۔ جیویں اسیں آپنے اوہناں پُرکھاں تے وڈکیاں بناں مکمل نہیں ہوندے جو ورھے تے صدیاں پہلیاں قبراں اندر جا سُتے نیں۔ ایتھوں ساڈی اج دی تہذیب وی ساڈی اوس وڈکی تہذیب بناں مکمل نہیں ہوندی جو ہڑپے دی شکل اندر دریا دے کنڈھے اُتے نظر آوندی اے۔ اج دی ہڑپہ نوں ویکھ کے جدکدی وارث شاہ والی اوس ہڑپہ دا خیال آوندا اے جیدوں دُدھاں اندر مدھانیاں پیندیاں سن تے سرگھی ویلے چکیاں جھوٹیاں جاندیاں سن تے چکیاں تے مدھانیاں نال خیال اوتھوں تیک مُڑ جاندا جیدوں پہلی واری چکی یا مدھانی بنی ہوئی اے۔ جے اینا خیال آ وی جاوے تاں عجائب گھر وچ جدکدی بالاں نال جانا پوے تے شہری بالاں نوں ایہہ دسنا پیندا اے پئی عجائب گھر وچ رکھی ہڑپے یا موہنجو داڑو دی چکی کیہ شے اے تے ایہدے توں کیویں کم لیا جاندا سی تے ایہو چکی اج فلور ملنگ مشین کیویں بن گئی۔

راوی وسیندے ہڑپے شہر بارے ساڈی آپنی تاریخ تے ادب وچ کوئی کھوج پتہ نہیں لگدا۔ اِک تاں ایس توں پئی ڈیڑھ ہزار سال پہلاں ایس علاقے دی تاریخ یا کسے وی علاقے دی تاریخ رواتی صورت اندر لکھی گھٹ ای لبھدی اے تے دوجے ایہہ پئی ساڈی آپنی زبان دی عمر کوئی باراں تیراں سو سال تائیں تاں

کجھ دھڑوہ کے لگی چاندی اے ۔ پر ایس توں پچھانہہ نہیں جاندی ۔ ہڑپہ تاں چار پنج ہزار ورھے پہلاں دی گل اے ۔ اشوک نوں گذریاں تاں دو ہزار ورھے ای ہوئے نیں اوس دے زمانے دے پتھراں اُتے لکھے حکماں دی زبان بارے کھل کے کوئی گل نہیں ہوسکی ۔

ہڑپے تے پنجاں دریاواں دے علاقے وچ آباد پرانے شہراں اندروں جو مہراں لبھیاں نیں اوہ وی حالے نہیں پڑھیاں گئیاں پر ایہہ ضرور پتہ لگا ہے اوس ویلے زبان لکھی وی جاندی سی ۔

لکھی زبان دے بولن نالوں ودھ پچھلی صدی دے اخیر وچ جدوں انگریزاں راوی دی کندھی وسیندے کھرلاں نال لڑائی لڑی تے لڑائی جتی اوس ویلے لاہور تے ملتان وچکار سفر کردیاں ایتھے بے آباد لال رنگ دے ٹبے سیانیاں دیاں نگاہواں نوں آپنے ول کھچدے سن ۔ بڑا چر ایہہ ٹبے سیانیاں نوں چیلنج دیندے رہے تے اخیر " انڈس سویلائزیشن " دے لکھاری مسٹر میکے نے لکھیا : " جتھاں ٹبیاں اندر ہڑپہ شہر لکیا ہویا سی ۔ اوہناں ولوں کدے کدائیں مہراں لبھ جاندیاں ہوندیاں سن ۔ جنہاں بارے سر الیگزینڈر کننگھم تے پروفیسر سٹیفن ورگے سیانے [illegible] دے سن پر ایہہ مہراں کدیں بہت پرانیاں ۔ ۔۔۔ مہراں [illegible] دے پرانے ہون دے باوجود ۱۹۲۰ء تائیں ہڑپے شہر نوں ٹبے وچوں کڈھن ول کسے توجہ نہ دتی ۔ اوس ویلے دے اک وڈے جغرافیہ دان کننگھم نے ایس علاقے

دا دو واری دورہ کیتا تے اخیر ۱۸۷۲ - ۷۳ء اندر ٹبیاں دی پیمائش کر کے اِک رپورٹ تیار کیتی۔ ایس رپورٹ اندر بڑیاں ترقی پاون والیاں گلاں وی لکھیاں۔ اوہناں لکھیا پئی لاہوروں جو ریلوے لائن ملتان نوں جاندی اے اوہ منٹگمری دے لاگے کوئی سو میل تائیں اوہناں اِٹاں دے نِکڑے اُتے وچھائی گئی اے جو ٹھیکیداراں ہڑپے دے ٹبے کھود کے کڈھیاں نیں۔ جنرل کننگھم نے ایہہ وی آکھیا پئی ہڑپے دے آل دوالے دے پنڈاں وچ جو پکے مکان بنے نیں اوہناں وچ وی ہڑپے دیاں کڈھیاں اِٹاں ای ورتیاں گئیاں نیں۔

جنرل کننگھم نے بڑے ویلے سر انگریز سرکار نوں ہڑپے بارے گلاں دس دتیاں سن پر انگریز سرکار نوں سیاسی جوڑ توڑ توں پنجاہ ورھے ویہل نہ ملی تے پنجاہ ورھے ہڑپے دیاں اِٹاں ٹھیکیدار گڈاں اُتے لدی لئی جاندے رہے۔ جے اوس ویلے ٹبیاں تھلیوں اِٹاں کڈھن دی مناہی کر دتی جاندی تے ہڑپے بارے کئی ہور گلاں ساڈے ساہمنے آوندیاں۔ اخیر ۱۹۲۰ء اندر سرکار نے ایہناں ٹبیاں نوں آپنے قبضے اندر رکھا تے حکم دتا پئی ایہناں دیاں اِٹاں کوئی نہیں کڈھے گا۔ دو ورھے مگروں مسٹر والس نوں کھدائی دا حکم ملیا تے جد کھدائی ہوئی تے مسٹر والس نوں آکھنا پیا پئی ہڑپہ تے سندھ دے موہنجوڈرو توں کئی گنا وڈا شہر سی تے کئی واری آباد ہویا تے کئی وار بے چراغ ہو گیا۔ مسٹر والس دا خیال اے پئی ایہہ شہر ۳۰۵۰ ق م توں لے کے ۲۷۵۰ قبل مسیح تائیں ترے سو ورھیاں اندر ترن واری اُجڑیا تے

EXCAVATION AT HARAPPA ـــــ مسٹر واٹس نے تئیں واری آباد ہویا۔ ـــــ ناں دیاں دو کتاباں لکھیاں۔ جیہناں اندر دسیا ہئی ہڑپّہ دے وڈے مکان پکی اِٹ نال بنے ہوئے شاید وڈے لوکاں دے سن تے نکے لوکاں دے مکان ڈھیپ اندر پکائی اِٹ نال بنے ہوئے سن۔ اِتھاں جوڑن لئی گارا نئے کدرے کدرے چونا وی ورتیا گیا۔ کندھاں اُتے کھوہ ملی مٹی دا پوچا۔ فرش کدھرے کچے تے کدرے اِٹ دے لگے ہیں۔ شہر اندر پانی دے نکاس لئی نالیاں اِتھاں دیاں سن۔ عام لوکاں دے استعمال لئی چھپے کھوہ وی سن۔ دریاؤں نیڑے دے علاقے دے کھوہ گھٹ تے دور دے کھوہ ڈونگھے ہیں۔

اِک عام گھر دی مثال اے پئی اوہ کوئی سو فٹ لمّا سی جس اندر باراں ۱۲ کوٹھے سن جیہناں وچوں نوں ۹ کمریاں دے نشان ملے وی ہین۔ ست کوٹھیاں دیاں کندھاں وی کھلوتیاں ہیں۔ جیہناں وچوں دو مرداویں استعمال لئی تے پنج گھر دے سبھناں جیاں لئی سن۔ اِک کمرہ باہروار اے جو شاید چوکیدار لئی ہووے۔

اِک سرکاری عمارت دو حصیاں اندر اے۔ جیہڑے آہمنے ساہمنے ہیں۔ ہر حصے اندر چھے چھے وڈے کوٹھے (ہال کمرے) ہیں۔ ہر کمرہ ۵۲ فٹ لمّا تے ۱۷ فٹ چوڑا اے۔ ہر کمرے دے ساہمنے ویہڑا اے۔ پوری عمارت دے تھڑے دے تھلے ساڈھے تیرے فٹ دی کندھ چارے پاسے ولی ہوئی اے۔ ایہہ شاید عمارت نوں دریا دے ہڑھ توں بچاون واسطے سی۔

ہڑپے وچوں اجیہیاں مہراں لبھیاں نیں جیہناں اُتے ساہن، ہاتھی، شیر، چیتے، زیبرے تے مجھ دیاں تصویراں بنیاں ہوئیاں نیں۔ باندراں، رچھاں، گدڑاں، کتیاں، ہرناں تے کیڈواں دے بُت لبھے نیں۔ اک اجیہی تصویر لبھی جس وچ اک ڈھولی اک شیر اگے ڈھول وجا رہیا اے۔ اک ہور تصویر اندر اک زنانی بلد ساہمنے نچدی وکھائی گئی۔

مسٹر والس، سر جان مارشل تے اوہناں دے ساتھیاں دا خیال اے پئی ہڑپے دیاں زنانیاں شلوکا پاوندیاں سن جیہناں اُتے پھُل بوٹے کڈھے ہوندے سن۔ بعض ویلے عورتاں ساڑھی ورگی چادر وی پاوندیاں۔ اوہ دھوتاں وچ اجیہے کالر وی پاوندیاں جیہناں نال گھروٹاں لبھیاں نظر آون۔ ایہہ کالر پیتل، تانبے، کیفہہ (کانسی)، چاندی یا سونے دے ہوندے۔ زنانیاں گلے وچ ہار تے بانہواں وچ کڑے وی پاوندیاں سن۔ اجیہے زیور اوہناں مرتباناں وچوں لبھے نیں جو کھدائی ویلے گھراں اندروں نکلے۔

مرد قمیضاں وی پاوندے، دھوتیاں وی بنھدے تے چادر وی لیندے۔ چادر لین دا ول انج ہوندا پئی سجی بغلوں کڈھ کے کھبے موڈھے اُتے چادر سٹی جاندی۔ لوکی قیمتی زیور، چاندی تے پیتل دے مرتباناں اندر بند کر کے فرشاں وچ دب دیندے۔ جو زیور ملے نیں اوہناں وچ خالص سونے تے چاندی دے زیور وی سن۔ انڈس سویلائزیشن دے لکھاری دا خیال اے پئی اوس ویلے رشیشے وی ہوندے نیں کیوں جو عورتاں دی سجاوٹ دا

سامان ایس گل دی گواہی دیندا اے - بوتلاں وچ بند اجیہا سفوف دی لبھیا اے جو پوڈر ورگا اے تے خیال اے پئی عورتاں رنگ چِٹا کرن لئی ورتدیاں ہوندیاں نیں - اینج ای کئی بوتلاں وچوں سُرمہ وی لبھیا اے جو اکھیاں وچ لایا جاندا سی -

ہالی ہل ٹوکدے سن یا نہیں پر لونگ اودوں وی پایا جاندا سی ظاہر اے جے لونگ ہوندا سی تے بونگاں دے لشکارے وی ہوندے نیں- ہار ، کنگن ، منڈے ، چونک ، بازو بند ، پہنچیاں ، ٹِکّے تے کئی قسماں دا زیور اوس ویلے ہے سی جو چونک اج کل وی پنجاب دیاں زنانیاں سِراں اُتے پاندیاں نیں ، اوہو جیہے کئی چونک ہڑپے اندروں نکلے تے ایہہ بوہتے سونے دے ای نیں - اوس زمانے انگوٹھیاں وی ہوندیاں تے والاں وچ لان والیاں سوئیاں وی - ہڑپے وچوں نکلے ایہناں زیوراں نوں ویکھ کے عورتاں دے آپنے آپ نوں بنان سنوارن دے سربندھ ویکھ کے اینج لگدا اے جیویں وارث شاہ ہڑپے دے زیوراں دا پیا ذکر کردا اے -

سیانیاں دا خیال اے پئی اِک پاسے ستلج دے کنڈھے روپڑ توں لے کے ہڑپہ تے موہن جودڑو تائیں کئی شہر اِکو ایس تہذیب دے آباد سن جیہناں دا تجارتی تعلق عراق دے وڈے وڈے شہراں نال سی - اودوں سندھ ناں دا موتی

کپڑا ایس علاقے وچوں ای در آمد کیتا جاندا سی ۔ پر ایہناں شہراں یا ایس تہذیب دی تباہی کیویں پوری کیتی گئی WONDER – THAT WAS INDIA دے مصنف مسٹر بھاشم دا خیال اے پئی ہڑپہ سولھویں صدی قبل مسیح اندر موجود سی ۔ اوہ پندرھویں صدی قبل مسیح اندر تباہ کیتا گیا تے ہو سکدا اے ایہہ تباہی آریاواں دے ہتھوں ہوئی ہووے جیہناں ہڑپہ دے تجارتی لوکاں نوں لڑائی وچ ماریا ہووے ۔ مرد مُکا دِتے ہون تے عورتاں تے بچیاں نوں غلام بنا لیا ہووے ۔ تے ایہہ وی ہو سکدا اے پئی آریاواں دے آون دی خبر سُن کے ہڑپے دے جنگلاں ول نس گئے ہوون جیویں عرب دی تاجر پیشہ قریش قوم مکے اُتے ابرہہ دے حملے ویلے نسے ابن ہشام تے طبری آکھدے نیں پئی جدوں ابرہہ آپنی فوج نال مکے نوں گھیرا تے مکے دے لوک گھر کھلے چھڈ کے نس گئے تے مکے دیاں پہاڑاں وچ جا لکے راوی کنڈھے وسدے امن پسنداں شید انج ای کیتا ہووے ۔

ہڑپہ موہنجو ڈرو

پنجاب دی تاریخ دے موڈھی نشاناں وچوں اِک سواں وادی دی پتھر دے زمانے دی تہذیب اے تے دُوجی کانسی تے لوہے دے زمانے دی تہذیب جیہڑی ہڑپہ دے حوالے نال مشہور اے، ایہہ اِک لمّی کہانی اے جس اندر شکوے شکایتاں وی آوندیاں نیں پر اسیں ایس ویلے ایہہ لمّی کہانی نہیں چھوہ سکدے ہاں۔ اِک گل ضرور اے پئی علم، تاریخ، ادب، سائنس، جغرافیہ، معاشیات سارے ای علماں موجب بھانویں آپنے ماضی نُوں ویکھنا بڑا ای ضروری سمجھیا جاوے بھانویں ساری دُنیا آپنے اگے نُوں بناون واسطے آپنے پچھے دے گھرے بھالدی پھرے اسیں ایس توں ہٹ کے ویکھیئے تے قرآن اندر اللہ تعالیٰ بار بار آکھدا اے پئی اوہ پرانے نبیاں تے اُمتاں دی گل ایس لئی بیان کردا اے تاں جے تُسیں یعنی جو زندہ ہیں تے

جیہناں نال خُدا گل کر رہیا اے۔ تُسیں اوہناں توں سبق سکھ کے ایس سبق مطابق زندگی گذارو۔ ماضی نوں ویکھن نئی اڈے اصرار دے باوجود ساڈے ملک اندر ماضی وتوں اکھیاں پرتائیاں گئیاں اسیں مستقبل تے بنانا چاہیا پر ایہہ نہ ویکھیا پئی جس دھرتی اُتے اسیں آپنی نینہہ رکھی اے اوس اُتے پہلے رکنیاں حویلیاں شہراں تے سلطنتاں دیاں نینہاں رکھیاں گئیاں، کنتے کھنڈر باقی نیں تے ایسے ملبے نُوں اسیں آپنے مستقبل دی حویلی چاڑھن وچ رکتا کو ورت سکنے ہاں۔ سو جتھوں تیک سرکاری تے غیر سرکاری تحقیق دا تعلق اے سوان وادی تے ہڑپہ بارے سیانیاں دے شکوے شکایتاں جائز ای لگدیاں نیں۔ پنجابی دے شاعر نجم حسین سید ہوراں ہڑپے بارے اِک نظم اندر رمزاں تے سینتاں نال ایہہ ساری گل بیان کیتی اے۔ نجم نے نظم دا عنوان رکھیا اے ہڑپہ " گائیڈ نہ ورجل سی نہ رومی" ——— ورجل اٹلی دے شاعر دانتے دا گائیڈ سی تے رُومی یا مولانا رُوم علامہ اقبال دے گائیڈ سن۔ دانتے ورجل دی مدد نال دوزخ، بہشت تے برزخ بارے نظم ڈیوائن کامیڈی لکھی تے علامہ اقبال مولانا روم نال ست اسماناں دی سیر کیتی۔ نجم نے آپنی نظم نال ایہہ لکھ کے کہ گائیڈ نہ ورجل سی نہ رومی، علامہ اقبال یا دانتے دے حوالے نال آپنی قوم اُتے طنز کیتی اے جس ہڑپے ورگی تہذیب روحانی نہ سہی گمتو گمٹ جغرافیائی طور اُتے وراثت وچ لئی پر آپنی ایس وراثت توں نہ تے پورا فائدہ اُٹھایا نہ ایس دے خزانے وچوں ہور مانگ موتی لبھے تے ہڑپے نال

ودھ توں ودھ ادھو سلوک ہویا جو مثلاً پنجابی دے شاعر شاہ حسین نال ہویا۔ پنی سجادہ نشیناں یا مجاوراں قبرتاں قائم رکھیاں نیں جے آمدنی ہوندی رہوے تے اوہناں دا رزق ٹُردا رہوے پر شاہ حسین دی زندگی، نہ فن بارے کوئی توجہ کیتی۔ اِک دھیلا وی ایس کم اُتے خرچ نہیں کیتا۔ بزرگاں دی گُدائی ساڈی وراثت وچ لبھی نئے ایہہ وراثت اسیں صرف ادتھوں تک ٹُر رہے ہاں جتھوں تیک کسے دا دانا پانی ایہدے نال بجھیا ہویا اے۔ نجم حسین سید دی نظم رمزاں نال ایہہ گل سمجھاوندی اے:

(رگا بیڈ تہ ورجل سی تہ رُومی)

پہلے سی اینٹیں ٹبا پھوڑا
اُتے سن اینٹیں گھنگر بتر
ڈنگر وچھا چردا سی
گُنڈیاں گُنڈیاں نکل پیا ایہہ ککھڑ کھولا
ایہہ پہا بزار سی شہر دا اوہ ٹھڑدا سی مندر
قبرستان تُسی ویکھ ای آئے او
اوتھوں ای نکلے سن نا پنجر
پنجر تے سکلتے دالے لے گئے
مٹ رہ گئے مٹ ایتھے ای نیں، تُساں ویکھے ای نیں
ایجے گُدائی لگی نہیں سی
پر کھودن والیاں وچوں اُپر تھلّے پنج ست مر گئے، رہندے ڈر گئے

جس سُنیا بس اینا ای سُنیا
" ایتھوں چھڈ جاؤ پھولا پھالی ، اسیں قبراں نوں گزیاں
دے والی "

نوں گزیاں والے ڈاڈھے ہوندے نیں جی
ایہناں اگے کسے دی پیش نہیں جاندی
ایہہ بابے آدم توں وی اگیرے ہو گذرے جے
ساریاں شہر گراواں اندر ، آپنی ڈیوٹی پئے دیندے جے
اوہ دن لار مُڑ کدی کسے نہیں چائی
ساریاں رل مل اوس بزرگ دی پکی جا بنائی
جیہڑے مجور موئے سن اوروں
اوہناں وچوں ای چاچیوں تایوں
ایتھے مجاور بن بیٹھے نیں
راتیں دیوا بلدا اے
نتے جھاڑ پونجھ وی ہوندی اے
گل سچ اے پئی ایتھے راتیں دیوا وی بلدا اے نتے جھاڑ پونجھ دی
ہوندی اے پر بڈھیاں کھنڈراں بیراں وچ اج توں کئی ورھے
پہلاں جو شہر ہڑپے دے ناں نال دھرتیوں باہر نکلیا اوس بارے
کِڈا کو کم ہویا ؟
ہڑپے دے ترماتے یا کسے وی زمانے دی تاریخ جانن لئی
کیہ کیہ گلاں ضروری ہوندیاں نیں ۔ اِک اِنگا جیہا ویروا ایس بارے دی
ضروری اے ۔ دستاویزاں ، ایہناں وچ لکھیاں تحریراں ، کتاباں ، کتبے

وغیرہ توں وکھ لوکاں دیاں رہتاں رواج ۔ مذہبی عقیدہ ۔ اخلاق دے اصول ، قصے کہانیاں ، سماجی تے حکومتی ادارے یا دائرے ، پُرانیاں حویلیاں ، آرٹ ، فرنیچر ۔ ہتھیار ، اوزار ، بھانڈے ، سکے ، قبرستان ——— ہُن ہڑپے بارے جو کجھ لبھیا اے ، تے سچ پُچھو جو پنجاہ ورھے پہلاں لبھیا سی اوس توں اگے لبھن دی کوشش ای نہیں ہوئی ——— سو جو لبھا اے اوہ ایہہ ہے پئی جو مہراں لبھیاں اوہناں دا رسم الخط ای حالے نہیں پڑھیا گیا ۔ اوس زمانے دُوجے ملکاں وچوں جو تحریراں لبھیاں اوہ وی نہ پڑھیاں گئیاں تے جے پڑھیاں وی گئیاں تے اوہناں اندر موہن جودڑو یا ہڑپے دے شہراں دا ذکر یا اشارہ نہیں ملدا ۔ ایس لئی دستاویزاں یا لکھتاں والے معاملے اندر ہڑپہ وڈھیک بدقسمت اے ۔ بلکہ پُوری سندھ وادی ای بدقسمت اے جے اک واری ایہہ رسم الخط پڑھیا جاندا تے بڑے سارے بند راہ کُھل پینے سن تے ایہناں دی مدد نال اوس زمانے دے شہراں دا کُھرا وی لبھ جاندا تے سندھ وادی دی تہذیب دے اندر دے انگ ساک تے باہریاں نال رشتہ داریاں دا کھوج پتہ وی لگ جاندا ۔

ہُن گل اے کوٹھے گُھلے تے اوہدی بناوٹ دی ، سو ایس بارے جو گل بات کُھدائی کرن والے کر گئے اوہو اخیر اے پئی پکیاں اٹاں ، گارا ، چُونا اینج دا ای استعمال ہویا جیویں دا موہن جو دڑو اندر ورتیا گیا ۔ شہر دی بُنتر اج دے چنگے شہراں کولوں وکھ نہیں ۔ لگدا اے اوس زمانے وچ شہر دا نظام اج دے نظام کولوں وی

چنگا سی - شید ایس واسطے پئی جے اوہ لوک سانجھے ٹیکس ، بیندے ہوندے نیں تے شہر دی سانبھ سنبھال دا اختیار دی سانجھا ہوندا اے۔ ایہہ نہیں ہوندا ہوئی دو چار افسر تے اوہناں دے کارندے ای سارے شہر دی ویکھ بھال دے ذمے وار ہون تے باقی لوکی اوہناں دے رحم کرم تے ہی ہون -

مہراں ، کوٹھے کلے توں دکھ بھانڈا ٹینڈا ، ٹومب چھلّہ جو جو ہڑپے اندروں نکلیا اے اوہو ایس تہذیب بارے ساڈی اصل بنیاد بندا اے ، اوس ویلے تائیں جد تائیں مہراں ، رسم الخط تے زبان والا بھیت نہیں کھلدا - ادریس صدیقی ہوراں دی کتاب "وادیِ سندھ کی تہذیب" اندر کجھ گلاں تے کجھ نتیجے کڈھے ہوئے نیں - ایس توں پہلاں STUART PIGGOT نے آپنی کتاب PRE-HISTORIC INDIA اندر جو نتیجے کڈھے اوہ وی ہڑپہ تہذیب دے کجھ پاسیاں بارے چنگا چانن پاندے نیں تے ایس توں ہڑپے تے ساڈی اج دی زندگی ، ویلے تے تھیواں نال اِک پکا رشتہ دی نکلدا اے - پنجابی دی اِک بولی اے :

کدی ہاک نہ چندرییے ماری ، چوڑے والی بانہہ کڈھ کے

چوڑے والی بانہہ توں ترت اوہ نچّی یا رقاصہ سامنے آ کھلوندی اے جو ہڑپے دے جڑویں شہر موہن جو دڑو وچوں نکلی تے موہن جو دڑو بارے سید توں بہتی پیلسٹی اوسے دی ہوئی ـــــــــــ ہڑپے اندروں عورتاں دے جو زیور لبھے اوہناں سبھناں توں اسیں اج اکھیں وی ویکھ سکدے ہاں - ایہناں زیوراں بارے کجھ بولیاں :

تیرے جس گدھیاں وچ گاواں ،
وے ڈنڈیاں گھڑا دے مترا

میرا لونگ گڈی وچ گمیا ،
میں اگ لاواں ٹکٹاں نوں

لونگ والی نے بنا لئے گوڈے ،
تیلی والی کھال ٹپ گئی

میرا کھیڈدی دا لونگ گواچیا ،
وے چنّاں تیری چاننی بُری

جندڑا موہ لیا توینیاں والا ،
دمڑی دا سک مل کے

پانی بھردی کلپ نشگا رکھدی ،
چھڑیاں دی ہک لوہن نوں

میری ہک تے لیٹ لے یارا ،
سونے دا تویت بن کے

میلے گیوں تے بیاوین پہنچی ،
وے لے جا میرا گٹ من کے

تیرے جھمکے نین مہلارے ،
نی پینگھاں جھوٹ دیے

تیری اندر چھنکے جھانجری ،
باہر کھڑے یار سک گئے

مُٹھ میٹ کے لکا لے بٹنو ،
مُندری مِتراں دی

پانی ڈولھ گئی جھانجراں والی ،
گینٹھے والا رنگ پیا

گوری لاہ کے پنجیاں سٹیاں ،
دھرتی نوں پھل لگ گئے

——— (عالم کپورتھلوی دے مضمون وچوں)

ہڑپہ ——— مذہبی زندگی

گل روڑے لوکاں پائی اے
سچ آکھ منا کیوں ڈرنا ایں
اس سچ پچھے توں ترنا ایں
سچ سدا آبادی کرنا ایں
سچ وست اچنبھا آئی اے
گل روڑے لوکاں پائی اے

بہمن آن بجھان ڈرا لئے
پتر پیڑھ دس بھرم دوڑا لئے
آپے دس کے جتن کرا لئے
پوجا شروع کرائی اے
گل روڑے لوکاں پائی اے

پرتم چھنڈی مات بتائی
جس نوں پوجے سرب لوکائی
پاپی وڈھ کے جنج چڑھائی
ڈولی ختم نظم آئی اے
گل رولے لوکاں پائی اے

بھل بھلا نوں جان خدائی
بتاں اگے سیس نوائی
جیہڑے گھڑ کے آپ بنائی
شرم رتا نہ آئی اے
گل رولے لوکاں پائی اے

ویکھو تلسی مات بنائی
سالگ رامی سنگ پرنائی
جس رس ڈولی چا چڑھائی
سالا ہویا بیٹھے جوائی اے
گل رولے لوکاں پائی اے

برچھ باغ وچ نہیں جدائی
بندہ رب تیویں بن آئی
پچھلے سوتے ستے کھڑ آئی
دھجتا آن مٹائی اے
گل رولے لوکاں پائی اے

گل رُوحے پان د مسئلہ نُطے شا: یا اوس توں پہلیاں سیانیاں دا ای نہیں، اج وی تے آون والی پوچ دا وی مسئلہ اے۔ پیر پیغمبر اولیاء، گورو، دیوتا، فلاسفر ایہہ سبھ گل نُوں سُلجھے وچوں کڈھن دا جتن لاوندے رہے۔ ایہہ جیڈ بیعق ویلے توڑ وی چڑھ گیا پر اکثر رَولا ہور ودھ گیا۔ جیویں جیویں زمانہ اگانہہ ودھدا آیا، اونویں اونویں رَولا ودھدا گیا۔ پر ایس رَولے نُوں سیکھن لئی وی اِک تاریخی عقل فہم دی لوڑ ہوندی اے۔ ایس لوڑ نُوں پُورا کرن لئی ایس رَولے دے شروع توں لے اخیر تک یا اج تک دے سبھ انگ بنا تے موڑ، پلٹے ویکھنے ہوندے نیں۔

اج پاکستان وچ بڑی بھاری اکثریت اسلام نُوں آپنا مذہب منن والی اے۔ خاص کر پنجاب اندر۔ دُوجے مذہباں دے لوک بوہت ای گھٹ نیں۔ پر پنجاب دی دھرتی اجیہی رہی اے جتھے بڑے ای دھرم تے مذہب آئے۔ جیویں ایتھے وَن سوَنے قبیلیاں تے نسلاں دے حاکم رہے۔ اینج ای ایتھے دے مذہباں دا وی حال رہیا۔ اسلام توں مگروں اخیرلا پنتھ ایتھے بابا نانک والا سی۔ انگریزاں دے آون نال عیسائی لوک وی ایتھے ہین۔ مسلمان آئے سن تے نال اسلام آیا۔ ایس توں پہلاں جو جو مذہب یا لا مذہب دھرما ایتھے آیا اوہدا پنتھ ایتھے رہیا تے ہر اِک آپنے آپنے مذہب دے حوالے نال تہذیبی تاریخ اندر کجھ نہ کجھ چھڈ گیا ——— جے رسول کریمؐ دی اصل

وڈیائی دا اندازہ لاونا ہووے تے صرف اینی گل نال گل نہیں بندی
پئی اوہناں مکے وچوں لات و منات ورگے نرے سو بت چک
کے باہر سٹ دتے ــــــ رسولؐ دی وڈیائی اوسے ویلے
ثابت ہوندی اے جدوں اسیں ویکھیے کہ ایہناں بتاں دا عرباں دی
پوری زندگی اُتے کِڈا کو اثر تے کنٹرول سی ۔ ایہناں بتاں دیاں جڑھاں
تاریخ اندر کِنی کو دور گئیاں سن ۔ ایہناں جڑھاں نوں پٹنا کِڈا اوکھا
کم سی ــــــ ایہہ تے خیر صرف رسول اکرمؐ دی وڈیائی دے حوالے
نال گل ہوئی ۔ اصل گل ہے کسے علاقے دا مزاج ــــــ
مذہبی مزاج ــــــ ایہہ مذہبی مزاج اِک دن یا اِک سو سال یا
ہزار سال اندر نہیں بندا ، ایہدے پچھے اوس علاقے دی ہزاراں
سالاں دی تاریخ ہوندی اے ۔ ایس علاقے دی، جس دا ناں
پنجاب اے تاریخ چھے ہزار ورھے تاں پرانی ہے جس اندر
ہڑپہ ورگے شہر آباد ہوئے تے ہزاراں ورھے آباد رہن
مگروں برباد ہوئے یا کر دتے گئے ۔ ساہیوال وسنے اج دے
لوکاں دا مذہب تاں اسلام اے پر ضلع ساہیوال وچ کھنڈراں دی
صورت موجود ہڑپے دے لوکاں دا مذہب کیہ سی ، اوہ عبادت یا
پوجا کیویں کردے سن تے اوہناں دے اج ساڈے تائیں
کیہ کیہ اثر اپڑے نیں ــــــ آپنی اج نوں سمجھن لئی
آپنی کل دی ہر کل تے کلا نوں سمجھنا ضروری اے ۔ بلھے شاہ
دی کافی نوں سمجھن لئی ضروری اے پئی گھٹو گھٹ دو سو
ورھے پہلاں مذہب دیاں جو صورتاں پنجاب اندر ہے سن ،

بندہ اوہناں دا جانُو ہووے۔

بُوٹا اِک ایجہی شئے ہے جو ہر تہذیب تے مذہب اندر قدر پاوندا رہیا۔ مسلماناں اندر طوبیٰ دا بُوٹا، یہودیاں دا شجرۃ الحیات یا شجرۃ العلم۔ بودھاں دا بودھی درخت (بوہڑ، برگد) عیسائیاں دا کرسمس ٹری۔ بابل والیاں دا بہشتی بُوٹا "اشیرا" ۔ ہندواں اندر پپل دا درخت ———— ساڈے لوک گیت وچ تاں پپل دے پتے نُوں طعنہ ماریا جاندا اے:

"پپل دیا پتیا وے کیہی کھڑ کھڑ لائی ہوئی آ"

خیر ہڑپے توں جو مُہراں نکلیاں اوہناں وچوں اِک مُہر اُتے پپل دیاں دو شاخاں وچ اِک دیوی اے جس دے سر سِنگ نیں۔ ایس دیوی سامنے اِک پجاری عورت اے۔ ایس پجارن پچھے اِک جانور اے جس دا ادھا دھڑ دَاند دا اے، ادھا بکری دا تے سر انسان دا اے۔ ایہہ جانور وی بڑے ادب نال دیوی نُوں ویکھ رہیا اے۔ ایہدے پچھے ست پجارناں ہور کھلوتیاں نیں جنہاں دے سِراں اُتے کلغی اے۔ بیج ہور مُہراں اُتے صرف بُوٹے لیکے گئے نیں تے بڑی محنت نال۔ اِک مُہر اُتے دو جِنّے نم دے دو بُوٹے لئی کھلوتے نیں۔ ایہناں بُوٹیاں دے وچکار اِک دیوی دی تصویر اے۔ بُوٹیاں دیاں جڑھاں وکھ نیں۔ ایس مُہر دے دُوجے پاسے اِک بندہ نم دے بُوٹے نُوں سجدہ کر رہیا اے۔ ایس توں لگدا اے پئی ہڑپے دے زمانے اِک تاں بُوٹے نُوں اوہدی اصل شکل وچ پُوجیا جاندا سی تے دُوجے بُوٹے دی رُوح نُوں انسانی شکل دے کے

پوجیا جاندا ۔ غیر آریائی گونڈ قوم دے لوکی نہ رانہیں درخت نوں بلاوندے نیں نہ پھل توڑدے نیں کیوں جو درخت دی رنبی اندر اُگھر جاندی اے ——— درختاں بارے اج دے پنجابیاں دا سلوک وی کجھ ایہا ای اے ۔ اج بھانویں ایہہ بوٹیاں دی پوجا نہیں کردے پر بوٹیاں دے پکے ہون بارے تے اوہناں نوں رانہیں چھیڑن توں اندازہ ہوندا اے پئی ساڈی چھیے ہزار ورھے پہلاں دی مذہبی تہذیب دی اِک تار ساڈے تائیں اپڑی ہوئی اے ۔

رکھ پرستی توں اگے جیوان پرستی اے ۔ سرجان مارشل نے ہڑپہ تے موہن جو دڑو وچوں نکلن والیاں مہراں اُتے لکیرے جانوراں دیاں تن ونڈاں کیتیاں نیں ۔ اِک کہانیاں یا مائتھالوجی دے جانور ، اِک اوہ جو اصل جانوراں تے کہانیاں دے جانوراں دی وچکار لی شکل نیں تے اِک اصل جانور ۔ "وادیِ سندھ کی تہذیب" دے لکھاری محمد ادریس صدیقی دا خیال اے پئی جانوراں دیاں مہراں توں ایہہ سٹہ کڈھنا غلط نہیں ہووے گا پئی کہانیاں والے جانوراں نوں پوجیا جاندا ہووے گا ۔ وڈے جانور اِک سنگ والا ڈھگا ، بھینسا ، چیتا ، ہاتھی ، گینڈا ، گھڑیال ۔ ایہہ سبھ پوجے جاندے سن ۔ ہاتھی آریاواں دا جانور نہیں سی ۔ پر اوہنوں اج وی دراوڑی جنوبی بھارت اندر گنیش یا گنپت آکھ کے ایہدی پوجا کیتی جاندی اے ۔ بھینسا موت دے دیوتا "یم" دی سواری سمجھیا جاندا اے ۔ گینڈے دا ہندواں وچ کوئی مقام

نہیں پتہ ناگا قوم اج دی گینڈے دی ہڈی آپنے کھیتر دے لاگے زمین وچ دبدے نیں تے سمجھدے نیں پئی کھیت دی پیداوار ودھ جاوے گی۔ سپ اِک پوتر جانور سمجھیا گیا۔ ہڑپے اندر کئی ایہجیاں مُہراں لبھیاں نیں جہناں اُتے سپ دی مُورت اے اِک مُہر اُتے دو بندے اِک دیوی دی پُوجا کر رہے نیں تے پچھے اِک سپ پھن چُکی کھلوتا اے۔ اِک مُہر اُتے عقاب دی مُورت اے جس دے دوہاں کھنبھاں اُتے اِک اِک سپ اے۔ ایہو جیہا نشان میسوپوٹیمیا (عراق) اندروں وی لبھا اے۔

دریا دی پُوجا کرن دا کُجھ کُجھ ثبوت وی لبھدا اے۔ سندھ دریا نوں پُوجن بارے وی اِک نظریہ ہے۔ دیوی دیوتاواں نوں خوش کرن لئی سنگیت، گانا وی وادیٔ سندھ موئن جو ڈرو تے ہڑپے وچوں ٹُریا اے۔ کُجھ مُہراں اُتے اِک بندہ ڈھول وجاوندا اے تے دُوجے سنگدے جاندے نیں۔ اِک مُہر اُتے اِک آدمی شیر ساہمنے ڈھول وجا رہیا اے۔ اِک مُہر اُتے بھینسے ساہمنے اِک عورت نچ رہی اے۔ ایس توں صاف لبھدا اے پئی عبادت تے پُوجا لئی سنگیت گانا دی تہذیب دا ای حصہ سی تے اج دی پنجاب اندر کسے نہ کسے صُورت ایہہ ریت روایت زندہ اے۔

ب‍ـــہ

بوڑھیں وے طبیبا میںنڈی خبر گئی آ
تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

عشق نے ڈیرا میرے اندر کیتا
بھر کے زہر پیالہ میں آپے پیتا
جھبدے آویں وے طبیبا نہیں تاں میں مرگئی آ
تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

چھپ گیا سورج باہر رہ گئی آ لالی
ہوواں میں صدقے مڑ جے دیویں وکھالی
میں بھل گئی آں تیرے نال نہ گئی آ
تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

ایس عشق دے کولوں سانوں ہٹک نہ مائے
ہو جاندڑے بیڑے موڑ کون ہٹائے
میری عقل بھلی نال مہانیاں دے گئی آ
تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

ایس عشق دی جھنگی وچ مور بولیندا
سانوں کعبہ تے قبلہ پیارا یار دسیندا
سانوں گھائل کر کے پھیر خبر نہ لئی آ
تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا

زبان ـــــ آریاواں توں پہلے

ہر دم رانجھا وسنا ہو دلاں نے نیڑے
حال او پیارا وسنا پار جھناں نے ڈیرے
چھنبے نی ٹھنی مہاڑا پیچھن اڑیا رانجھے آن چپسترایا
جس رانجھے نا مان کریندی ایں۔ رانجھا پُتر پرایا
ہر دم رانجھا وسنا ہو۔

اُچیاں لمیاں کندھاں چڑھایاں۔ وچ رکھے اسے
جیہناں سجناں نیاں بریاں لگیاں، مرنا اوہناں نے ناسے
ہر دم رانجھا وسنا ہو ـ ـ ـ ـ ـ ـ

یار لے میرے گو بے چنبنی آں۔ لوک آ کہے مستانی
نہ مستانی نہ دیوانی۔ لگی یاراں نی کانی
ہر دم رانجھا وسنا ہو ـ ـ ـ ـ ـ ـ

جہلموں پار دے ایس پنجابی لوک گیت اندر " چنبے نی ٹہنی "
تے جس رانجھے نا مان " دے وِچ لفظ " نی " تے " نا " کتھوں
آئے تے ایس ویلے ہور کیہڑی کیہڑی زبان اندر ہین ۔ جہلموں اُرار
دی پنجابی اندر اسیں " چنبے نی ٹہنی " دی تھاں " چنبے دی ٹہنی " تے
" رانجھے نا مان " دی تھاں " رانجھے دا مان " آکھنے آں ۔ دکھنی پنجاب
مطلب اے ملتانی اندر دی سبھو اینج ای لفظ ورتیا جاندا اے ۔
چنبے دی ٹہنی تے رانجھے دا مان ۔ نی ، نا تے نے دی اینج دی
ورتوں صرف اوس علاقے اندر اے جتھے ٹیکسلا دی تہذیب ہوئی
تے ٹیکسلا اُتے صرف آریا نسل دے حاکم ای نہیں رہے ناگا تے
منڈا قبیلے وی حاکم وی رہے ۔ رگ وید اندر پنجاب تے سندھ نوں سپت
سندھو وی آکھیا گیا اے ۔ تے " پنج جنیا کرشٹی " مطلب اے
پنجاں قوماں دی دھرتی وی آکھیا گیا اے ۔ رگ وید تے خبر پنجاں وسیاواں
دی دھرتی اندر ای لکھیا گیا پر اتھر وید جو گنگا جمنا واری اندر لکھیا
گیا اوس وِچ وی " پنجاب " دا ذکر اینج کیتا گیا ۔ " دشمن تیرے
منزلاں دور چلا جاوے ۔ اینج پنج قوماں دی دھرتی توں وی اگانہہ
جاوے ، جتھوں اوہ کدی مُڑ کے نہ آوے " رگ وید اندر ایسے
علاقے بارے لکھیا گیا اے " پنجاں قوماں ساڈے راکھے متر
دیوتا اگے سیس نوان اے "

رگ وید تے اتھر وید دیاں ایہناں گلاں توں ای ایہہ گل ٹھک
جاندی اے پئی آریاواں دے آون توں پہلاں پنجاب دی دھرتی اندر
کوئی ہور نسل آباد سی ۔ آریاواں دے آون مگروں سنسکرت تے

ایس قبیلے دیاں ہور زباناں جمیاں تے وڈیاں ہوئیاں پر اوہناں وچوں کجھے اندر وی "رانجھے نا مان" تے "پینبے نی ٹہنی" والی نی نہیں ورتی گئی۔

جد اسیں پنجاب دے دکھنی پاسے دل نظر کرنے ہاں تے براہوی اِک اجیہی زبان لبھدی اے جس اندر نی ، نا تے نے ورتیا جاندا اے بلوچستان دی براہوی زبان وچ گرمی دا موسم آکھنا ہووے تے "باسنی نا موسم" آکھیا جاندا اے تے جے سراواں دا وڈا سردار آکھنا ہووے تے آکھی دا اے "سراواں نا بھلا سردار" بلوچستان توں ہٹ کے گجرات کا ٹھیاواڑ دی زبان گجراتی اندر اینج وی نی ، نا ، نے دا استعمال ہوندا اے۔ جیویں کالج دیاں کڑیاں نوں "کالجے نی چھوکریاں" تے مونہہ دی خوبصورتی نوں مکھ نی سُندرتا آکھیا جاندا اے۔ گجرات توں اگے جنوبی ہند دیاں زباناں کناری ، تامل ، تیلیگو ، ملیالم شروع ہوندیاں نیں۔ ایتھے دراوڑ نسل دے لوک دی آباد نیں تے براہوی قبیلے بارے وی ایہو گل منی پرمنی اے پئی اوہ دراوڑ نسل دے لوک نیں۔ کناری اندر جے آکھنا ہووے سوبہ دا اخبار تے آکھی دا اے بیلگا نا پتریک۔ تے پھلاں دے باگ نوں "ہینی نا توٹا" آکھی دا اے۔ اینج ای تامل زبان اندر سونے دا برتن آکھنا ہووے تے آکھی دا اے "پونن کڈم"۔ دریا دے کنڈھے نوں "اُترن کڈی" آکھیا جاندا اے۔

گندھارا تہذیب بارے جو خروشتی لکھتاں لبھیاں نیں اوہناں وچ وی "شارسین دا پتر بالاسین" نوں "شارسین نی پترا بالاسین" تے

پیپیا دی زمین نوں ''پیپیا نی بھوم'' آکھیا گیا اے ۔

پنجابی زبان دی ایس پکھ نوں دیکھیے تے لگدا اے پئی ایہدے اُتے یا دراوڑی زبان دا اثر اے یا اینج اے پئی آریاواں دے آون توں پہلاں تے منڈا قبیلیاں توں وی ایس علاقے اندر دراوڑی قبیلے آباد سن ۔ ہڑپہ ، موہن جو دڑو ، نل تے کوٹ ڈیجی دی کھدائی توں وی ایس گل دا پک ہوندا اے پئی پنجاب اندر بوہت زمانے توں دراوڑی نسل دے قبیلے ای آباد سن ۔ ایہو پنجابی نال رل کر ایہدی پوٹھوہاری تے پہاڑی یا ڈوگری شاخ اُتے اج وی اوہناں دی زبان دا ڈاڈھا اثر اے ۔ اینج پنجابی دا ڈھیر سنسکرت تے اوہدیاں شاخاں نال ڈھکن دی تھاں پراکرت نال ڈھکدا اے جو اوس ویلے پنجاب دے عام لوکاں دی زبان سی ۔

پروفیسر جسٹی JUSTI نے لکھیا اے :

'' وادیِ سندھ اندر آون والے آریا قبیلیاں دی گنتی ایتھوں دے اصلی وسنیکاں کولوں بڑی گھٹ سی ، اوہناں نال زنانیاں وی گھٹ سن ۔ ایتھے آکے اوہناں ایتھے دیاں وسنیک زنانیاں نال ویاہ کیتے تے

دراوڑی زباناں دے اِک عالم رابرٹ کاڈویل ROBERT CALDWELL دا کہنا اے :

'' آریاواں دے آون توں پہلاں ایتھے وسّن والیاں دی گنتی بڑی سی ، آریا گھٹ سن ، اوہناں اصل وسنیکاں نوں فتح ضرور کیتا پر اصل آبادی اُجڑ پُجڑ نہیں گئی ہولی ہولی اصل وسنیک تے آون والے اِک دوجے نیڑے رل مل گئے ۔ ۔ ۔ ۔ اوہناں وی حکمران آریاواں

دی بہت روایت، رسم، رواج تے زبان آپنی بنائی پر اصل وسنیک ہوندے سن ایس کر کے آریاواں دی تہذیب، مذہب تے زبان اُتے اوہناں دی چنگا چوکھا اثر پایا۔

ہور تے ہور ویداں دی زبان اُتے وی لوک زبان دا اثر پیا۔ ایسے کر کے سنسکرت دے اِک ہور عالم ڈاکٹر اے میکڈونل دا آکھنا اے:

"کلاسیکل سنسکرت واجاں دے لحاظ نال ویداں دی زبان نال بڑی ملدی اے پر گرامر (صرف تے نحو) پاروں ایہہ بڑی وکھ اے صرف و نحو دیاں کئی ایہیاں صورتاں جو ویداں دی زبان اندر موجود نیں سنسکرت وچوں مڈھوں ای غائب نیں۔"

ڈاکٹر سینتی کمار چیٹرجی دا وی خیال اے پئی "ویداں دی زبان وچ کئی دراوڑی لفظ موجود نیں۔"

پنجابی زبان تے دراوڑی زباناں کناری، تامل، ملیالم، تیلگو، براہوی تے ہور شاخاں اندر سانجھے لفظاں تے سانجھی گرامر بارے عین الحق فریدکوٹی ہوراں آپنی کتاب "اردو زبان کی قدیم تاریخ" اندر چنگی پرکھ پڑچول کیتی اے۔ اوہناں دے کہن مطابق جے اِک ویلے پنجاب اندر منڈا قبیلے رہندے سن تے اوس مگروں زمانہ دراوڑی قبیلیاں دا اے۔ ایسے پاروں اج وی منڈا قبیلیاں دی زبان تے رہن سہن تے رسم رواج تے دُوجے پاسے دراوڑی زباناں تے ریت رواج دی پنجابی زبان تے پنجابی وسنوں دی رسم و رواج تے تہذیب نال چنگی چوکھی سانجھ اے۔ رشتیاں، انگ ساک اندر

پنجابی تے دراوڑی زباناں اندر سانجھ دی صورت ایہہ ہے :

اماں ۔ مائی ، امبڑی ۔ تایا ۔ تائی ۔ آپا یا آپی ۔ ماما ۔ مامی ۔

کھان پین اندر مِلدے جُلدے لفظ :

آن ۔ روٹی ۔ کڑھی ۔ ہانڈی ۔ مُولی ، گنڈھی ، مٹر ، کوڑا کھٹا ۔

ورتوں دِیاں شیواں دی سانجھ :

آری ۔ کرنڈی ۔ تند ۔ ڈور ۔ چمٹا ۔ ہل ۔ پگ ۔ گوٹا ۔ پٹ ۔ چپل ۔ رلتر ۔ کنگن ۔ گجرا ۔ موتی ۔

پیشیاں دے ناں دی سانجھ :

دلال ، گماشتہ ، حکیم ، مالی ، موچی ، پینجا ، کباڑی ۔

گل چھیے نی ٹھنی ، مہاڑا بوچھن اڑیا راتجھے آن چھڑایا وچ چھیے نی ٹھنی یعنی نی ، تا ، تے دی ورتوں توں شروع ہوئی سی پر دراوڑی زباناں تے پنجاب اندر لفظ دا ، دی تے دے دی سانجھ اے ۔ جیویں تامل اندر پیر دے کڑے نوں پلیا دی کڑم آکھیا جاندا اے ۔ اینج ای کناری زبان اندر سونے دی زنجیر نوں چناں دا سربلی آکھیا جاندا اے ۔

دکھنی پنجاب تے پہاڑ ول دے پنجاب وچ لفظ کوں ، کے ، کی دی ورتوں اینج اے جیویں پوٹھوہاری یا پہاڑی اندر دو میٹھے کی کے پتہ ــــ یا توں کی آکھیا سی ، یا خواجہ فریدؒ دے اِک دوہڑے وچ کوں دا لفظ لبھدا اے ۔

کنجری بندیاں میندڑی عزت تہ گھٹدی ،
تے میکوں سچ کے یار مناون دے
یار فرید اوہدی اوہ جانے ،
ساکوں آپنی توڑ نبھاون دے

ایہہ کوں ، کی تے کا دی ورتوں سبھ دراوڑی زباناں اندر اے۔ جیویں "تیلگو اندر" "مینوں" دی تھاں "ماکو" ، "ساڈوں" دی تھاں "ساکو" "تینوں" دی تھاں "نیکو" "تہانوں دی تھاں میکو - اوہنوں دی تھاں "واتی کو" - اوہناں دی تھاں "واری کو" ــــ مطلب اے پئی پنجابی دی نا ، نی ، دا ، دی تے کوں اوس زمانے دی یادگار نیں جدوں پنجاب اندر دراوڑ وسدے ہوندے سن - خواجہ فرید دی کافی اندر کوں دے لفظ دا استعمال ویکھو :
بے شک جانا ، بے شک جانا

سوہنیاں کوں ہے غرور
موٹھہ سر خاک سنگھار اساڈے
منجھڑو ہارن ہار اساڈے
ہوت ہے کیچ تے کیچ ہے دُور
بے شک جانا ـــ ـــ ـــ
یار نویں رنت یاری لاوے
کیویں اساڈے سُول سہاوے

ونڄن نازک نرم کمزور
بے شک جانا ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

ڈینہہ تی ہڈ ماس کوں چیرن
رات ہجر دی آہیں کردی
سڑ سڑ ہوئی جند مجبور
بے شک جانا ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

پڑھ بسم اللہ ڈکھڑے پھیاں
خوشیاں کرکر جھولی پئیاں
جے وت نیکوں ہے منظور
بے شک جانا ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

ڈور وسے منظور دلیں دا
آوے موت نہ میلہ تھیندا
فجریں پیشیں تھیہ کاہور
بے شک جانا ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

اٹھدیں بہندیں وین ولاواں
رُوواں، کھاواں گاون گاواں
ہر ہر رگ ہے تار طنبور
بے شک جانا ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

جیں ڈینہہ دل دیاں لگڑیاں تانگھاں
اُجڑیاں سُرخیاں، مہندیاں مانگھاں

بورے بیتے بینسر چوڑ
بے شک جانا ۔۔۔

یار فرید نوں ڈھونڈے رووے
پیچ آکھیا سب قدر شور ہے

بے درداں تینوں لاون گوڑ
بے شک جانا ۔ بے شک جانا
سوہنیاں کوں ہے سخت غدر

آریا لوکاں دا آونا

میاں محمد بخش دی سیف الملوک وچوں :

سیف ملوک سُنایا قصہ، جے کجھ اُس سِر ورتی
حکم دِتا فغفور وزیراں، لوڑو آپنی دھرتی
جو کوئی وچ ولایت ساڈی ہے گا مرد سیلانی
حاضر کرو شہزادے اگے، مت کوئی دے نشانی
جو سیلانی لوک سوداگر، ہور فقیر سپاہی
حاضر آن ہوئے سبھ اوتھے، حُکم جتھے سی شاہی
سیف ملوک پچھے تے اگوں، ہر کوئی گل سُناندا
ہر کوئی اُس دے مقصد والی، مُول نہیں دس پاندا
اِک بُڈھے نے آکھ سُنایا، سُن توں حضرت شاہا
مت مُدعا خبر لیجے اس راہوں، مَیں وساں اِک راہا

دُور ایتھوں اِک شہر وڈیرا ۔ استنبول اس کہندے
ہر ملکوں ہر دیسوں اوتھے ۔ آن مسافر رہندے
ملک فراخ نہایت سوہنا ۔ انت نہ آوے جس دا
ہر ولایت ہر ہر شہر دا ، آدم اوتھے وسدا
کئی سیلانی کرن کہانی ، نال زبانے بھتی
کتھیں سنی کوئی نہ ورتی ، کوئی اکھیں ڈٹھی
کوہ قافاں دے پھرنے والے ۔ اس جائے سیلانی
تیرے مقصد دی مت اوتھوں ۔ لبھے خبر نشانی

پنجابی دا شید ای کوئی ایہا قصہ یا کہانی ہووے گی جس اندر کسے نہ کسے حوالے نال کوہ قاف دا ذکر نہ ہووے ۔ عورتاں دی خوبصورتی دی مثال دیندیاں کوہ قاف دیاں پریاں دا ذکر ضرور ہوندا اے ایہہ پچھلے دناں اُردو دے شاعر حفیظ جالندھری ہوراں آپنے رُوس دے دورے دا ذکر کردیاں آکھیا سی جدوں اوہ کاکیشیا دے علاقے اندر گئے سن تے اوہناں نگر اِک کوہ قاف دی پری لا دتی گئی ۔ مطلب اے کوہ قاف پنجابی زبان تے ادب وچ اج وی جیوندا جاگدا ناں اے ۔ جے پرانے ادب دی گل کریے تے کتناں تاں ایہے قصے موجود نیں جیہڑے لگدا اے لکھے ای کوہ قاف دے ذکر واسطے گئے نیں ۔ جیویں امام بخش دا قصہ " قصہ شاہ بہرام " ۔ ایہہ گل وی من لین دی لوڑ اے پئی ایہہ کوہ قاف وال قصہ فارسی راہیں پنجابی وچ آیا تے فارسی دی پرانی شاعری تے اوہنا اندر

اسے تے ژند تے اوستا دی زبان تے رگ وید دی سنسکرت زبان دو بھیناں یا ماں دھیاں دسیاں جاندیاں نیں۔ اوہناں لوکاں دیاں جیہڑے چار ساڈھے چار ہزار سال پہلاں وسطی ایشیا وچوں واوروے وانگوں اٹھے تے ایران، ہندوستان تے یورپ ول نکل گئے۔ اج ایہناں دا ناں آریا اے ——— ہڑپہ تہذیب دا خاتمہ برباد کرن والے ایہہ آریا لوک سن۔ جیہناں پندراں سو قبل مسیح یعنی اج توں کوئی ساڈھے تن ہزار ورھے پہلاں ہڑپے دی اِٹ نال اِٹ وجائی تے ایس شہر دا ناں رگ وید اندر ہیری اوپیہ دی شکل اج وی محفوظ اے۔ پنجاب پاکستان اُتے بعد دیاں دھاڑاں دا تھوڑا بوہت ریکارڈ باہریاں سانبھ رکھیا پر ایہہ آریا لوکاں والا حملہ جو اِک نہیں سی۔ کئی حملے سن تے اِک زمانے اندر نہیں صدیاں اندر پھیلیا ہویا سی۔ ایہہ حملہ ت[illegible] ناں ریکارڈ نہ بن سکیا۔

آ[illegible] [illegible]دں دا نگر نہیں آتے لگدے مغلاں وچوں باہر دا حال جیہیاں لگدا اے پئی اوہناں نوں وادیٔ دجانہ بڑی یاد آوندی اے پر آریاواں جو کجھ ریکارڈ کیتا تے رگ وید دی صورت محفوظ کیتا۔ اوس اندر اوہناں آپنے چھڈے دیس دا کوئی نقشہ نہیں کھچیا آریاواں دا ایہہ تاریخی ریکارڈ صرف رگ وید دی صورت وچ محفوظ اے۔ سو ایہہ رگ وید اے جس راہیں سانوں ہڑپہ دی تباہی توں لے کے تے آریا لوکاں دے پنجاب نوں چھڈ کے اگانہہ گنگا جمنا وادی ول نکل جان دی خبر ملدی اے۔ رگ وید سانوں ایہہ تے

نہیں دسدا پئی آریا لوک آئے کتھوں سن ۔ پر ایس کتاب توں ایس
گل دا پتہ ضرور لگدا اے پئی اوس زمانے پنجاب اندر اوہناں نوں
کس کس نال یُدھ کرنا پیا تے اوہناں آپنا جیون کیویں بنایا ۔ اوہناں
دی رہتل ، معاشیات ، سیاست تے مذہب کیہ شئے سی ۔ ہر اک
وید وچ آریاواں دے پرانے دیس بارے چُپ اے تے ایہدا
مطلب ایہہ ہرگز نہیں پئی ایتھے دے لوکاں دے دِل دماغ دِیاں
اندر دِیاں پرتاں توں اوہ علاقے لہہ گئے جتھوں اوہ ٹُرے سن ۔

کاکیشیا دی اوس علاقے دا حصہ دسیا جاندا اے تے
کاکیشیا نوں کوہ قاف بنا کے ادب وچ سانجھن دی کارروائی تاریخ
دے عام تصور دے حوالے نال بھانویں بے معنی ہووے پر جد
پرانیاں مذہبی کہانیاں تے لوک کہانیاں وچوں تاریخ لبھنی ہووے یا
اوہناں کہانیاں نوں وی تاریخ دا اِک سوما منیا جاوے تے پھیر
کوہ قاف دا ذکر پنجاب اندر تاریخ دی اِک ہنیری نکر وچ دی
چاننا پان دا سبب بن جاندا اے ۔ آریاواں نوں آیاں تے ہزاراں
ورھے بیت گئے پر اج جد کوہ قاف یعنی کاکیشیا دے علاقے
داغستان دا ادب پڑھن دا موقع ملے تے اوتھوں دی زندگی تے
پنجاب دی زندگی اندر کوئی خاص فرق نظر نہیں آوندا ۔ انگ ساک ،
معاشیات ، عام قدراں ، عزت بے عزتی دا تصور ، شاعرانہ حوالے ،
کس کس شے دا ذکر کیتا جاوے ۔ اج دے داغستان دا اِک شاعر
رسول حمزہ اے ، اوس دِیاں نظماں تے اوہدی کتاب "میرا داغستان"
پڑھن مگروں انج لگدا اے جیویں پنجاب دا کوئی شاعر آپنے آل دوالے

نُوں ساہمنے رکھ کے آپنی دھرتی نال پُوجن دی درناہیں پیار پیا کردا اے ۔ پنجاب دی وسوں تے کوہ قاف یا کاکیشیا دی وسوں وچ ایہہ سانجھ دیکھ کے اج ۱۹۷۴ء دی تھاں اج توں چار ہزار ورھے پہلاں دی اوہ سانجھ وی ویکھی جا سکدی اے جو آریاواں دے وسطی ایشیا توں ٹُر کے پنجاب اندر اپڑن نال قائم ہوئی ۔ ہڑپے والیاں کول گھوڑا کوئی نہیں سی، وانند یا بیل ہے سی تے اوہناں دا اِک دیوتا وانند والا دیوتا نظر آوندا اے، جیہنوں بعض سیانیاں مطابق آریاواں بعد وچ "شو" دیوتا بنا کے آپنا بنا لیا۔ پر وسطی ایشیا اندر اج وی گھوڑا بڑا ای اہم جانور اے ۔ اِک خیال ایہہ ہے پئی آریا لوک دو قبیلیاں اندر ونڈے گئے ۔ اِک اوہ جو واہی بیجی کرن لگ پیا تے دُوجا اوہ جو حالے آجڑی سی ۔ آجڑیاں دا ناں تورانی پے گیا تے واہی بیجی کرن والیاں دا ناں اشراقاں اندر آیا ۔ آریا اشراقاں نُوں آکھیا جاندا اے ۔ ایہہ اشراف آریا پھیر واہی بیجی یا جائیداد دے جھگڑیاں کارن آپس وچ لڑدے بھڑدے رہے تے کجھ ایس لڑائی پاروں کوہ ہندوکش توں لنگھ کے پنجاب ول نکل آئے ۔ اِک خیال ایہہ وی اے پئی وسطی ایشیا اندر اوروں اِک دم موسم تبدیل ہویا، سردی حدوں باہر ہو گئی تے آریا لوکاں نُوں مشرق وسطیٰ چھڈنا پے گیا ۔ انج اوہ اِک پاسے ہندوستان، ایران تے دُوجے پاسے یورپ ول نکل گئے ۔ آریا جو پنجاب ول نکل آئے اوہ واہی بیجی کرن دے باوجود ہڑپے والیاں کولوں مہذب نظر نہیں آوندے ۔ ہور سبب تے اِک پاسے

رہن دیو . اک وڈی گل ایہہ سے جی ہڑپہ تے موہن جو دڑو دے کیے منصوبہ نال کے آباد کیتے گئے شہراں دی مثال جو جغ اندر آریاواں دی ساڈھے ترے ہزار ورہے دی ادبی تاریخ اندر کوئی نہیں ۔ پر ہڑپے دے وسنیک . مطلب اے اوس ویلے پنجاب ، سرحد تے سندھ دے وسنیک آریاواں کولوں ہار کیوں کھا گئے ؟ ایس سوال دا سدھا جیہا اک جواب تے ایہہ ہے جو ابن خلدون وی دیتا کہ شہراں اندر آ کے حکمران نسلاں کمزور ہون لگ پیندیاں نیں تے اوہناں نوں پھر اک واری پنڈاں توں اٹھے اُجڈ لوکی زیر کر لیندے نیں ۔ سو آریا لوکاں نوں اک لحاظ نال پینڈو آکھیا جا سکدا اے جو ہڑپہ تہذیب دے شہری وسنیکاں اُتے غالب آ گئے ۔ پر ایہہ غلبہ کوئی آسان کم نہیں سی ۔ خود رگ وید اندر آریاواں نے پنجاب دے لوکاں دیاں لڑائیاں دا حال بیچ لکھیا اے اوس نوں گلدا اے پئی ہڑپے والیاں آون والیاں نوں آرام نہیں لین دتا ۔ ایہہ ٹھیک اے ، اخیر آریا لوک ای جت گئے ۔ پر ایس جت اندر اوہناں نوں پہلے وسنیکاں نال کئی سمجھوتے کرنے پئے ۔ اک سمجھوتا شو دیوتا تے اوشا دیوی نوں جس دا ناں کالی دیوی وی سی دا اپنا بناون اے ۔ ایس طرح زبان اندر اوہ لفظ وی لیاونے پئے جو آریاواں دی زبان نوں وکھ سن ۔ جے سنسکرت آریاواں دی زبان سی تے عام لوکاں دی زبان جیہناں اندر مقامی تے آریا دووین شامل سن ، پرانی پنجابی نوں آپنی زبان بناون تے مجبور ہو گئے ۔ آریاواں دی جت دا اک وڈا سبب ایہہ وی سی پئی اوہناں دا گھوڑا لڑائی وچ

ہڑپے دے وراوڑی یا آشوری نسل دے لوکاں دے ڈھگے کولوں زیادہ کم دا جنگی ہتھیار سی ۔ رگ وید اندر گھوڑیاں تے رتھاں دا ذکر جس انداز وچ ملدا اے اوس توں ایہہ گل نکلدی اے پئی گھوڑے آریا لوکاں واسطے بڑا کم کیتا ۔ ہڑپے والیاں کول اوس زمانے اندر ہاتھی تے بہے سی پر لگدا اے ایہہ ... جنگلاں اندر ای ہوندا سی تے ایہنوں لڑائی لئی ورتوں وچ نہیں سی لیاندا گیا ۔ گھوڑے تے ڈنگر آریاواں دی ایہو وڈی دولت سی تے ڈنگراں دے حوالے نال اوہ امیری غریبی دا اندازہ کر دے ہوندے سن ۔
اج دے وسطی ایشیا اندر جے اک پاسے گھوڑا بڑا اہم ہے تے دوجے پاسے بھیڈاں بکریاں دے اجڑ تے گائیاں مجھاں دے وگ وی اونے ای اہم ہین ۔ وسطی ایشیا تے پنجاب اندر آریا لوکاں دے حوالے نال جو جو سانجھ اے اوہ صرف کوہ قاف دیاں پریاں تائیں ای نہیں پر ایہہ پریاں چھٹے ہوئے دیس دی یادگیر نشانی دی صورت اج وی زندہ ہین ۔

میاں محمد بخش دی سیف الملوک وچوں کجھ شعر :

جس جس پاسے ٹردا جائیں، تکیں رحمت دلاں دی
جت ول تکیں سانگ اکتیں دی، پھیر کلیجہ جاندی
تیرے قد برابر سوہنا، باغیں سرو نہ کائی
جس دے پیٹوں پیدا ہوئیوں، دھن تیری اوہ مائی
آدم ہیں یا حور بہشتی، کیہڑی ذات تساڈی
بینوں بھی گل ہووے تسلی، پچھیاں بات تساڈی

لڑکی کہیا آدم ہو کے، کیونکر آئیوں ایتھے
آدم ذات نہیں پہنچ سکدے، ملک ایہناں دے کتھے
پریاں دا ایہہ ملک ٹکانہ، دیوتیاں دے تھانے
آدم سوای پہنچے جس نوں، دیو کوئی جا آنے
سیف ملوک کہیا گل میری، لمی بوہت کہانی
دس برس ہیں پھردے ہوئے، مشکل سخت وہانی
ظالم عشق پری دے والی، پیٹے ملکھیے جاگی
سکھ سلامت گھر دے چھڈے، سفر ملامت جھاگی
جنگل تے کوہ قاف سمندر، کتنے ٹاپو بیلے
مشکاں تساں دُھپاں پالے، جھلے ناں اس ویلے

ویدتے پنجاب

بُلھا کیہ جاناں میں کون؟
نہ میں مومن وچ مسیتاں
نہ میں وچ کفر دیاں ریتاں
نہ میں پاکاں وچ پلیتاں
نہ میں موسیٰ نہ فرعون
بُلھا کیہ جاناں میں کون؟
نہ میں اندر وید کتاباں
نہ وچ بھنگاں نہ شراباں
نہ وچ رنداں مست خراباں
نہ وچ جاگن نہ وچ سون
بُلھا کیہ جاناں میں کون

نہ وچ شادی نہ غمناکی
نہ میں وچ پلیتی پاکی
نہ میں آبی نہ میں خاکی
نہ میں آتش نہ میں پون
بلھا کیہ جاناں میں کون

نہ میں عربی نہ لاہوری
نہ میں ہندی شہر نگوری
نہ ہندو نہ ترک پشوری
نہ میں رہندا وچ ندون
بلھا کیہ جاناں میں کون

نہ میں بھیت مذہب دا پایا
نہ میں آدم حوا جایا
نہ میں اپنا نام دھرایا
نہ وچ بیٹھن نہ وچ بھون
بلھا کیہ جاناں میں کون

اول آخر آپ نوں جاناں
نہ کوئی دوجا ہور پچھاناں
میتھوں ہور نہ کوئی سیانا
بلھا شوہ کھڑا ہے کون
بلھا کیہ جاناں میں کون

بلھے شاہ یا کسے دی پنجابی شاعر ویداں دا ذکر اک واری نہیں کئی لئی واری کیتا اے۔ شاعری اندر ویداں دا حوالہ مذہبی حوالے نال اے یا شرع تے طریقت دی لڑائی دے حوالے نال یا مذہبی کتاباں نوں پاک پوتر مقصد دی تھاں سنگھے کماں تے سفلیاں نفرتاں ودھاون دی خاطر ورتن دے خلاف ——— جیویں
بلھے شاہ ای آکھدا اے :

اینویں تیتے کاہنوں گھڑناایں
تے گلستاں بوستاں پڑھناایں
اینویں بے موجب کیوں لڑناایں
کس الٹا وید پڑھایا ہے

تک بوند کون چھپ آیا ہے
کس بھیکھی بھیکھ وٹایا ہے

یا

وید قرآناں پڑھ پڑھ تھکے
سجدے کردیاں گھس گئے متھے
نہ رب تیرتھ نہ رب مکے
جس پایا تس نور انوار

عشق دی نویوں نویں بہار

یا

جے کوئی دسدا ایہو پیارا
بلھا آپے ویکھن ہارا

آپے بید قرآن پکارا
جو سُفنے وست بھلائی اے
گل رُوے لوکاں پائی اے

ویداں دا ذکر اینا ای نہیں بوہت سارا اے۔ پر جیویں عرض کیتی اے پئی حوالہ مذہبی اے۔ وید جیہناں نوں پنجابی شاعری اندر چار کتاباں آکھیا جاندا اے۔ برِ صغیر پاک و ہند دی تاریخ دیاں مڈھلیاں لکھتاں وی سمجھے جاندے نیں۔ وید چار نیں، اِک رِگ وید، جیہڑا اج توں ساڈھے ترے ہزار ورھے پہلاں بنایا گیا تے اوس علاقے اندر بنایا گیا جیہنوں اسیں پاکستان دے وچ پنجاب تے سندھ دا علاقہ آکھنے ہاں۔ دُوجے ترے وید پچھلے وید دے ڈھیر مگروں اوس علاقے اندر بنائے گئے جیہنوں گنگا جمنا دوآب آکھیا جاندا اے۔ تاریخ، جغرافیہ، سیاست تے دُوجے علماں دے ماہراں دا خیال اے پئی گنگا جمنا دور والے وید اصل وچ پچھلے پنجاب وچ لکھے گئے رِگ وید دی شرح یا پھیلا ای نیں اوہناں اندر کوئی اچرج تے نویکلی گل نہیں آکھی گئی، پر اینا ضرور اے پئی گنگا جمنا وادی وچ لکھے گئے ویداں اندر پنجاب دی دھرتی تے پنجاب دے لوکاں دی نندیا ضرور کیتی گئی اے پر رِگ وید اندر جو پنجاب دی دھرتی اندر بنایا گیا جے پرانے پنجابیاں دی مطلب اے ہڑپہ تہذیب

والے اصل لوکاں دی ننِدیا کیتی گئی اے تے نویں آون والے آریاواں دی تے ایس دھرتی تے ایس دھرتی اُتے وگدے دریاواں، جھیلاں، پہاڑاں، کھیتاں تے پیداوار دی وڈی تعریف وی کیتی گئی اے۔ ایس ویلے رگ وید اندر پنجاب دی دھرتی دی تعریف دی گل نہیں کرنی۔ رگ وید توں ہڑپہ تہذیب دی تباہی نوں لے کے بعد وچ آون والے آریاواں تے مقامی لوکاں دے میل ملاپ نال بنن والے نقشے دی گل کرنی اے پر ایس توں پہلاں ایہہ گل کرنی ضروری اے پئی رگ وید یا دوجے وید تاریخ دے سومے دی حیثیت نال کیوں منے گئے ہ۔

مقصد ایہہ ہے پئی ہڑپہ والی تہذیب تے اینج تباہ ہوئی پئی اوہدا تاریخی ریکارڈ جے لبھا وی تے ویہویں صدی اندر آ کے لبھا۔ دوجا ایران دے بادشاہ داریوش تے اشوک دیاں لاٹھاں توں دو ہزار ورھے دی تاریخ دا ریکارڈ گھٹ ای لبھدا اے۔ سکندر یونانی دے آون توں کجھ پہلاں تے مگروں یونانی لکھاریاں دیاں لکھتاں ساڈی تاریخ دا اِک سوما ضرور بنیاں پر آریاواں دے آون، سرحد، پنجاب اندر رہن تے پھیر ایتھوں اوہناں دے چنگے بھلے وڈیاں قبیلیاں دے گنگا جمنا وادی ول جان بارے ساڈی بوہتی جان پچھان ایس رگ وید راہیں ہوئی۔ ایس کارن رگ وید ای ایس زمانے دی تاریخ دا سبھ توں وڈا سوما بن گیا۔

رگ وید اندر جو اِک تاں لکھیا ای اینج گیا اے جیویں

سکھاں دا گرنتھ صاحب اے۔ مطلب ہے جو جو شے آپنے
مطابق نظر آئی اوہ رگ وید دا حصہ بنا دتی گئی۔ پچھوں ایہہ پتھی ایہدے
بنن وچ کئی سو ورھے لگے۔ ایہہ سینہ بسینہ اگے ٹریا تے
بوہت بعد وچ جا کے لکھت دی صورت محفوظ ہویا۔ رگ وید
چنگی وڈی کتاب اے ایس اندر ۱۰۲۹ بھجن نیں جیہناں نوں دس
حصیاں اندر ونڈیا گیا اے۔ رگ وید پنجاب اندر لکھی گئی ۔
ایہہ کوئی جھگڑے والی گل نہیں۔ کیوں جو رگ وید اندر جس
علاقے دے دریاواں، پہاڑاں، شہراں، قبیلیاں دا ذکر اے
اوہ سپت سندھو اے۔ اوہ علاقہ جتھے ست دریا وگدے
سن۔ پنج دریا پنجاب دے جو ہن وی نیں ستلج، بیاس، راوی،
چھناں تے جہلم۔ اک اٹک سندھ جیہدوں پنجاب شروع ہوندا اے
تے اک اوہ دریا جیہڑا ہمیاں ہنگیاں سک گیا اے۔ ایہہ
پنجاب دی آخری سرحد سی تے پنجاب نوں گنگا جمنا وادی
نوں وکھ کردا سی۔ ایس دریا دا ناں ویداں اندر سرسوتی اے۔
جغرافیہ دے عالماں دا خیال اے ایہہ اوہو دریا اے جو
انبالے وچوں ہو کے بہاولپور دے علاقہ چولستان وچوں ہوندا
ہویا رحیم یار خان دے کول پتن منارا دی تھاں سندھ نال جا ملدا
سی۔ رگ وید دے شاعراں ایہناں دریاواں دی شان اندر بڑے
قصیدے لکھے نیں ANCIENT AND MEDIEVAL INDIA دی
لکھاری مسز مننگ ۔ رگ وید وچوں اجیہے کئی قصیدے
کڈھے نیں جو پنجاب دے ستاں دریاواں بارے نیں۔

اتھے دے رہن والے اِک شاعر نیکولائی ٹی خونوف نے سندھ بارے اِک نظم لکھی جیہدا اُردو ترجمہ اِنج اے :

میں شاد ہوا اٹک کے نزدیک
دیکھا جو عظیم سندھ کا پاٹ
زمانے ہوئے زمین کا دل
وہ سیل رواں کہ دور کے گھاٹ
دیکھا کہ چڑھا تھا سورج کا سانس
اُتری جو پہاڑ سے سبک گام
تب واگھا کی طرف سے میں نے
پہنچایا ساتھی کا پیغام

(ترجمہ : ظ۔ انصاری۔ کتاب "سوویت یونین کے مشہور شاعروں کا منتخب کلام" صفحہ ۲۹)

رگ وید دا اِک شاعر سندھ دی تعریف کردا اے :

"سندھ اِک شہنشاہ وانگوں پہاڑاں وچوں لنگھدا اگانہہ ودھدا جاندا اے۔ اوہدے سجے کھبے دوجے دریا اوہدے ساہمنے سجدے وچ نیوندے جاندے نیں۔ آپنا وجود اوہدے وجود اندر گنواون دے شوق اندر نسدے بھجدے آوندے نیں۔ اِنج لگدا اے سندھ دریا وڈا شہنشاہ اے تے دوجے دریا اوہدیاں فوجاں نیں جو اوہدے سجے کھبے نال نال ٹریاں جاندیاں نیں" (مغربی پاکستان کی تاریخ صفحہ ۲۹۲)

سندھ دریا دا ناں سندھ وچوں نکلیا جس دا مطلب اے چوکیدار محافظ ، دُور رکھن والا ، سو رگ وید اندر وی سندھ دریا دی اوہو حیثیت بندی اے جو برصغیر پاک و ہند دے دفاع دے حوالے نال بندی اے پر آریا لوک سندھ دے دوہاں کنڈھیاں اُتے آباد سن ۔ اوہناں دی اصل وستوں کوہ ہندوکش توں اُتریاں علاقیاں توں لے کے پشاور دی وادی جیہنوں گندھارا وادی وی آکھیا جاندا اے ، ایہس توں شروع ہوئی ۔ ایسے پاروں رگ وید اندر سندھ نوں ملن والے دریاواں دا ذکر وی ہے ۔ رگ وید دا اِک بتر اے :

"سندھو ! توں پہلوں ترشتما سسارتو ، راسہ ، سرسوتی نوں ملنا ایں پھیر گوماتی ، کرومو ، کوبھا تے ہتنو نوں نال لیناایں ۔ ایہناں نوں جھولی اندر بھر کے اگانہہ لنگھ دینا ایں "

گوماتی ، گومل ، کرومو ، کرم ، کوبھا ، کابل دریا دے تے جاندے نیں ۔ انج ای پہلے دریا سوات ، کنہار ، چترال ، ہنزہ ، گلگت ، ہنج گورہ وغیرہ نیں ۔

رگ وید اندر آریاواں دی وستوں دی اِک حد دریائے کابل ، سندھ وغیرہ سن تے رگ وید دے لکھن دے آخری دناں اندر اوہ اج دے انبالہ ڈویژن وچ وگدے دریا سرسوتی تائیں اپڑ گئے سن سرسوتی دے پرلے پاسے پرطھدے ول گنگا جمنا وادی اندر اوہناں دے دشمن وسدے سن ۔ سرسوتی دریا بارے ای رگ وید دا اِک شاعر کہندا اے :

" مرسوتی توں ستاں بھیناں وچوں سبھ توں سوہنی تے شان والی ایں ۔ توں سانوں دشمناں توں محفوظ رکھنی ایں ، توں اوہ شہر ایں جیہڑا ہتھیاراں نال بدیا ہووے ۔

رگ وید دے شاعراں دریاواں دے تقسیمے گنگا اوں ٹیلے تے اِک پاسے دریاواں دے اثر رسوخ تے راج پاٹ والے علاقے دی حد بندی کر دتی تے دوجے پاسے پنجاب دی تاریخ بارے وی اوس ویلے دیاں لکیراں لکیر دتیاں ۔ پنجاب اندر کیہ کیہ لڑائی ہوئی ، کون کون راج کردا رہیا تے کیہویں کیویں جیون دے وِیہار بندے ، وگڑدے رہے ۔ ایہہ رگ وید اندر سانوں لبھدا اے تے اج ایں قیمتی تاریخی سومے دے حوالے نال ویکھیے تے رگ وید دے شاعراں ای نہیں پنجاب دی دھرتی دے مگروں آون والیاں شاعراں وی ایہدے دریاواں دے گُن گانوے نیں ۔ بُلھے شاہ جیہناں بارے کہندے نیں :

" تانگھ ماہی دی جلیاں
رَت کانگ اُڈاواں کھلیاں
نیں چندل دے شور کنارے
گھمن گھیر وچ ٹھاٹھاں مارے

و ب ڈب ہوئے تارو بنارسے
جے خور کیاں تاں نبلی ں
تانگھ ماہی دی جلی آں

میں چندل دے ڈونگھے پاسے
تارو خوطے کھاندے آہے
ماہی بیٹھے پار سدائے
میں کیوں رہی آں کلّی آں
تانگھ ماہی دی جلی آں

میں چندل دیاں تارو بھاٹاں
کھلی اڈیکاں ماہی دیاں واٹاں
عشق ماہی دے لائیاں چاٹاں
جے گوکاں تاں گلی آں
تانگھ ماہی دی جلی آں

پار چنہاؤں جنگل بیلے
اوتھے خونی شیر بگھیلے
جیب رب مینوں ماہی میلے
میں ایس وچ گلی آں
تانگھ ماہی دی جلی آں

ادھی رات لشکدے تارے
اک لشکے اک لشکن ہارے

بیں اُٹھ آن زمیں کنارے
جن پار لنگھن نوں کیتی آں
تانگھ ماری دی جُلی آں

آریا ــــــ وستوں دا شروع

میاں محمد بخش دی سیف الملوک وچوں "قلعہ"۔

قلعہ بلند حسابوں باہر، نظر پیا اِک پاسے
اِک اِک بُرج اودھے دا پھیرا، سارا کم تُرہتا سے
باہی ایڈی اُچی آہی، جے رال کرے پُہارا
پہلے پھیرے پہنچے مر کے، اگے ہور پسارا
جے سیمرغ اُڈاری مارے، ساری قوت کر کے
اس توں بھی کم مشکل آہا، اُتوں لنگھن تر کے
پیر زمین دے بیٹھ مرے سن، کنگریاں اسمانی
دِسن بند ہوئے دروازے، نہ کوئی راہ نشانی

ہر ہر چھپن چھوتی تکّے ، ہر ہر بُرج منارے
ہر باہی دروازہ کوٹھی ، تھاں تکیندا سارے
ڈٹھیوس صحن قلعے دے اندر ، نوبت عجب اِک باڑی
نال جنّت فردوس برابر ، خُوب کریگر چاڑھی
جیوں اسمان کھرے تے راتیں ، چمکن روشن تارے
تیوں اوس بنگلے دے وسدے ، شیشے چمکن بارے
لعل جواہر موتی ہیرے ، جڑت جڑا چوپھیرے
دیہہ چن وانگوں دُوروں لشکن ، روشن کرن ہنیرے

میاں محمد بخش نے جس قلعے دا ذکر کیتا اے ، اوہ ہے دیوان دا قلعہ۔ جس دا ناں اے اسفند یاش یا کتھے دیو ، کتھے اسفندیاش تے کتھے جہلم کنڈھے وسدے پنڈ کھڑی شریف دے میاں محمد بخش یاد آیا تے رہتاس دا قلعہ یاد آیا۔ قلعہ پنجاب دی

دھرتی اندر اوہدوں دی یادگار اے جدوں پنج ہزار ورھے پہلاں ہڑپے دی آشوری یا دراوڑی تہذیب دا زمانہ سی۔ ایہناں دے قلعیاں دا ذکر وسطی ایشیا وچوں آون والے آریاواں دی کتاب رگ وید اندر ای نہیں ہویا۔ ہڑپے دی کھدائی وچ پچھم پاسے اِک قلعہ لبھیا وی اے رگ وید اندر لکھیا اے پئی آریا لوکاں نوں ایتھے دے قدیمی وسنیکاں نال جدوں لڑنا پیا تے پتہ لگو نیں بئی ایہہ قدیمی لوک قلعے بنا کے لڑدے نیں۔ ایس توں اینج وی لگدا اے پئی آریا لوک جدوں پنجاب تے سرحد اندر آئے اوس ویلے اوہناں وسطی

ایشیا اندر جو علاقے چھڈے سن اوہناں اندر قلعے نہیں سن ہوندے ایس گل دا کجھ ثبوت اِک ایس گل توں لبھدا اے پئی آریاواں اوس ویلے اتھے چارن توں نویں نویں واہی بیجی دا کم پھڑیا سی۔ ایسے کارن اوہناں آپنے اندر دو دھڑے بنائے۔ اِک اوہ جو واہی بیجی کردے تے آریا یا اشراف اکھواندے، اِک اوہ جو اتھے چاردے تے توریہ یا تورانی اکھواندے۔ ایہہ تے آریا لوکاں دے آپنے قدیمی وطن اندر دا نقشہ اے جدوں اوہ پنجاب سرحد اندر اپڑدے نیں تے اوہ آپنے آپ نوں اِک ہور قوم یا نسل دے حریف دسدے نیں۔ "رگ وید" اندر اِک شاعر دیوتا اندر نوں ای کہندا اے۔ "اندرا! توں آریاں نوں جاننا ایں تے داسیاں نوں وی، اندرا! ایہناں گناہگار تے قانون دے باہر داسیاں نوں سزا دے، آپنے منن والیاں دا مددگار بن۔ میں تیرا شکر ادا کرن لئی حمد گاواں گا تے تیرے ناں اُتے قربانی دیواں گا۔

آریا لوکاں نوں جیہناں داسیو لوکاں دا مقابلہ کرنا پیا، اوہناں دے ای قلعیاں دا ذکر "رگ وید" اندر آوندا اے۔ پر ایہہ لڑائیاں نہ تے اِک دو ورھے اندر مکیاں تے نہ ای ایہناں دے انج دے فیصلے ہوئے جیویں اج کل دیاں لڑائیاں دے فیصلے ہوندے نیں۔ آریا لوک پچھا نہہ پرت جان واسطے نہیں سن آئے۔ کیوں جو پچھے اوہ قبیلے سن جو اتھے چاردے من تے اوہ قبیلے سن جیہناں واہی بیجی دا کم وی پھڑیا سی پر تگڑے سن۔ اوہناں کولوں تگڑے سن جیہناں نوں ہندوکش ول دھک کے

پنجاب سرحد دے علاقیاں وِچ پناہ لین اُتے مجبور کیتا گیا۔

میکس مولر آپنی کتاب ANCIENT INDIAN HISTORY

اندر آریا لوکاں بارے چنگیاں گلاں کہیاں نیں۔ اوہناں دا خیال اے پئی جدوں آریا لوک چڑھدے لہندے ول ودھے اوس ویلے اوہ خانہ بدوش وی سن اتے واہی بیجی وی کردے سن۔ ہل جون سڑکاں بناون تے سین پرون دے کم اوہناں نوں آوندے سن۔ اوہ مکھن بنانا وی جاندے سن، سو تائیں گنتی وی کر لیندے سن۔ کجھ جانور وی اوہناں سِکھا لیے سن۔ اوہناں کول گھوڑے، کتے، گائیاں تے بیل سن۔ پتّل، سونا، چاندی، تانبہ، لوہا ایہناں سبھناں دی ورتوں وی جاندے سن۔ انسانی رشتیاں دا مڈھ وی بجھ گیا سی تے اوہ آپنے قبیلے دے سرداراں دا حکم وی مندے سن۔ سبھ توں پہلاں آرمینیا سنجیتریہ، صغدیہ تے فارس دے علاقے اُتے مل مار بیٹھے ——— کہندے نیں آریا لوکاں نوں یورپ تائیں اپڑن تے آباد ہوون وِچ بوہتی دیر لگی، پر برصغیر پاک و ہند اندر جان وِچ بوہتی دیر نہیں لگی۔

بھانویں آریا لوکاں نوں پنجاب سرحد تے اگانہہ گنگا جمنا ول ودھن وِچ بوہتی دیر نہیں لگی۔ پھیر وی خیال اے پئی ڈیڑھ ہزار ورھا ایس سارے عمل اُتے لگا۔ اج توں چار ہزار ورھے پہلاں آریا لوکاں دا پندھ شروع ہوندا اے تے ایہہ ٹولی ٹولی لہندے دتوں چڑھدے ول ٹُردے جاندے نیں۔ برصغیر اندر اوہناں دی پہلی وڈی وستوں سندھوں پار پشاور دی وادی تے اُتلے پہاڑی علاقیاں

وچ ہوندی اے جیتھے اوہ آئے تے پکھی واساں واگر سن، پر اوہناں قدیمی لوکاں نال لڑ بیا تے کدی مار کھادی تے کدی جت کے اخیرلی بازی جت لئی، تے جدوں اخیرلی بازی جت لئی تے اوس ویلے دریائے سندھ نوں رگ وید دے شاعراں سونا اچھالن والا دریا آکھیا۔ کہندے نیں " سندھ نوں اُچھالن والا دریا ایں تے تیرے تھلے وچ سونا وچھیا ہویا اے "

سونا اُچھالن والا اِک ہور دریا اوہناں دے آپنے پرانے دیس دی اے تے اوہدا اج کل دا ناں زرفشاں اے جو جیحوں دریا دا تعاون اے۔ رگ وید اندر ایہہ وی دسیا گیا اے پئی صرف سندھ دریا وچوں ای سونا نہیں سی کڈھیا جاندا، کاناں وچوں وی سونا کڈھیا جاندا سی۔ ایس سونے نوں پانی نال صاف کرن دا حال وی رگ وید اندر لکھیا گیا اے۔ سونے نوں زند یعنی پرانی فارسی وچ زرنیا آکھیا جاندا سی تے سنسکرت اندر ہرنیا۔ اج وی ایران، کردستان، افغانستان، بلوچستان، بخارا تے سمرقند اندر سونے لئی زر دا لفظ ای ورتیا جاندا اے۔ پنجاب اندر زر مال دولت نوں آکھیا جاندا اے زرنیا تے ہرنیا توں لگدا اے پئی جدوں آریا لوک ایران تے برصغیر پاک و ہند ول سن تے وسطی ایشیا اندر اوہ سونے توں واقف ہو گئے سن۔ ایس سونے دا ناں وی زرنیا ہے سی جس توں پنجاب اندر آون والے آریا لوک " ز " دی تھاں " ہ " دی آواز بنا لئی تے اوہ زرنیا توں ہرنیا ہوگیا۔ ایہو زرنیا نے اج دے وسطی ایشیا دے دریا زرفشاں دے حوالے نال آریا لوکاں دے نیں دیس دے دریا سندھ

دا ذکر رگ وید اندر ہویا اے ۔ سرحد تے پنجاب اندر وی آریا اکو واری کسے دل وانگوں نہیں آئے، چھلاں دی صورت آوندے رہے جو پہلیاں نوں اگانہہ دھکی جاندیاں رہیاں ۔ رگ وید دی ابہناں سینکڑے ورھیاں اندر ای مکمل ہویا۔ سیانیاں دا خیال اے پئی آریا لوکاں دے آون دے کوئی ترے سو ورھے مگروں رگ وید لکھیا جان لگا تے ایہنوں لکھے جان وچ دو توں لے چار سو ورھے تائیں چر لگا ۔ سو رگ وید اندر دریائے سندھ تے سندھ دی ادس وادی دا وکھ ذکر اے جس نوں اسیں پشاور یا گندھارا دی وادی وی آکھی دا اے ۔ ایس وادی دا ذکر رگ وید اندر چنگی تفصیل نال اے تے سندھ دریا دے لہندے پاسے دے معاون دریاواں دا ذکر وی چوکھا اے ۔ سندھ اندروں سونا کڈھن دا کم وی ایسے علاقے اندر ہوندا اے ۔ آریاواں توں بعد دی تاریخ وچ سندھ دریا اک دفاعی لائن دی حیثیت زیادہ رکھدا اے پر رگ وید دے حساب موجب شروع اندر سندھ دریا عام معاشی زندگی اندر وڈی حیثیت رکھدا اے ۔ جس توں لگدا اے پئی آریا لوکی اگانہہ ودھن توں پہلاں کئی صدیاں ایس علاقے وچ وسدے رسدے رہے ۔

ایس علاقے اندر وسنا آپنی تھاں تے ایتھوں دے لوکاں نال لڑائی تے پھیر صلح صفائی یا اک مک ہو جان والی گل آپنی تھاں اے ۔ ایس توں پہلاں پئی پنجاب اندر آریا لوکاں دی اصل نوں نویں جون وچ تبدیل ہون دا ذکر کیتا جاوے، ایہہ گل ضروری اے

بئی جدوں اوہ آپنے اصل دکھیوں ترے تے کیہ کجھ کے سکے ترے۔ ایتھے اپڑے تے نویں رنگ روپ وچوں کیہ کجھ لبھا نے کیہ کجھ دِتا۔ یا آپنی جون وٹائی تے کیویں وٹائی۔ ایس کار نوں توڑ چاڑھن لئی ایہہ ویکھنا ہوے گا کہ جو آریا وسطی ایشیا وچوں پنجاب دے ودھے تے جو ایران ول آئے، تے جو عراق دے لاگویں علاقے توں ہوندے یورپ ول نکل گئے۔ یا کاکیشیا تے آرمینیا دے علاقے وتوں یورپ ول نکل گئے۔ اوہناں دی سانجھ کیہ سی

ایس سانجھ توں ای پنجاب دے قدیم لوکاں واسیاں نے نویں لوکاں آریاواں وچ جو نویں سانجھ بنی اوس دے نیکلے ہون دا ویروا کُھل کے کیتا جا سکدا اے۔ ایس ویلے تے سونے والی سانجھ اُتے گل مکدی اے جس دا ناں پرانی فارسی اندر زر بنیا تے سنسکرت اندر ہرنیا سی تے اج دی ساڈے کول زر دا لفظ موجود اے۔ ایس زر دے شعر اندر استعمال ساڈے واسطے روز دی گل لگدی اے۔ شاہ حسین ایہنوں اِنج دیکھدا اے:

بندے آپ نوں پچھان

جے توں آپنا آپ پچھاتا، سائیں دا ملن آسان
سوہنے دے کوٹ، ردیہری پچھے، ہرن جان مسان
تیرے سر تے جم سازش کردا، بھانویں توں جان نہ جان
ساڈھے تن ہتھ ملک تُساڈا، ایڈی توں تان نہ تان

سونا رُوپا تے مال خزینہ ، ہوسی رہیا مہمان
کہے حسین فقیر نمانا ، چھڈ دے خودی تے گمان

آریاواں دی معاش

چنڈے ہزار عالم ، تُوں کیہڑی ایں کُڑے
چرہندی آئی بیلڑے ، تمیندی اُن کُڑے
اُچی گھاٹی چڑھدیاں ، تیرے کنڈے پیر بُڑے
تیں جیہا ٹیں کوئی نہ ڈٹھا ، اگے ہوئے مُڑے
بناں علاں آدمی ویندے ، گگھ لُڑھے
پیر پیغمبر اولیے ، درگاہ جائے وڑے
سبھے باقی ہاریاں ، رنگا رنگ گھڑے
شاہ حسین فقیر سائیں دا ، درگہ وچ کھڑے

پڑھیندی آئی لیلڑے، تمیندی اُن کڑے

شاہ حسین دی کافی دا ایہہ مصرعہ اجڑاں والی معاشی زندگی دی جھلک ای نہیں وکھاوندا اج دے پنجاب دے وکھ وکھ علاقیاں وچ پیداوار دے وسیلیاں ول اشارہ ای نہیں کردا ایس توں ہزاراں ورھے پہلاں پنجاب دے اوہ ونیک وی یاد اوندے نیں جیہناں نوں آریا آکھیا جاندا اے۔ جو پنجاب وچ اپڑن توں پہلاں بھانویں واہی بیجی دے جانو ہو گئے سن تے ایسے پاروں آپنے ای اجڑاں والے بھراواں نوں تورانی دی بولی ماردے سے تے آپنے آپ نوں آریا یعنی اشرافت آکھدے سن۔ لیلے چاردے تے اُتاں تُمدے آریا لوک جد پنجاب اندر اپڑے تے ایتھے دی دھرتی پانی تے تہذیب، لیلے چاردن والیاں دی زندگی دی اگلی ترقی یافتہ پدھر مطلب اے واہی بیجی، ول لے آئی۔ واہی بیجی لئی جتنی کھلی دھرتی، زرخیز مٹی تے پانی پنجاب دی دھرتی اندر سی۔ اینی دھرتی تے پانی نہ ایران، افغانستان اندر سی تے نہ وسطی ایشیا اندر، جتھوں کہ آریا لوک ٹُرے سن۔ سو آریا لوکاں دی اصل زراعت پیشگی ایتھوں یعنی پنجابوں ای شروع ہوندی اے۔

"لینڈ آف فائیو ریورز" دے لکھاری ہیوکینیڈی "رگ وید" وچوں جو سٹہ کڈھیا اے اوس موجب جدوں آریا پنجاب اندر علاقے فتح کردے سے تے اوہ آریا قبیلے آپس وچ ونڈ لیندے۔

جِدّا وڈا قبیلہ ہوندا اوڈا ای وڈا علاقہ اوہ آپنی مل مالکی وچ
لَے لیندا۔ زمین نُوں کِھچّن ناپن دا طریقہ وی اوس زمانے رائج
سی ۔ جیہناں علاقیاں اندر پہلے وسنیک ہوندے ، اوہ آپنیاں
زمیناں اُتے رہنا وی چاہوندے ۔ ایس صورت اندر آریا لوک اوہناں
نوں زمیناں نہ کھوہندے ۔ صرف ٹیکس وصول کیتا جاندا ۔

سیانیاں دا خیال اے پئی آریا لوکاں ویلے جے اِک پُورے
قبیلے کول زمین ہوندی تے سارا قبیلہ سانجھی واہی بیجی کردا تے
پیداوار وی مساوات تے ضرورت مطابق آپس وچ ونڈ لیندے ۔
"اِنڈین وِلج" دے لکھاری بیڈن پاول دا خیال اے پئی ایس
سمے پنجاب اندر زمین دی نجی یا ذاتی مل مالکی دا دستور نہیں سی ٹُریا ۔
سانجھی مل مالکی دا وِہار سی ۔ اوس ویلے جاگیرداری نظام نہیں سی ۔

رِگ وید اندر ہل جوان دا ذکر ، ہلاں اگے بلد جوان دا ذکر ، فصل
پکن توں پہلاں گوڈی کرن تے پانی لان دا ذکر ، نہراں راہیں پانی لین
دا ذکر ، فصل کٹن ، گٹھیاں یا بھریاں ببھن جیہے سارے
سلسلے دا چنگا چوکھا ذکر اے ۔ تے بعض ویلے انج ای لگدا
اے جیویں واہی بیجی دا کم ساڈھے ترے ہزار ورھے پہلاں
وی انج ای سی جیویں اج دے پنجاب اندر ہے ۔ ہاں اوس
سمے وڈیرے ، مزارے یا کھیت مزدور تے کمی کمین دا کوئی
تصور نہیں سی

پنڈ دی اج دی دستوں وچ ترکھان ، لوہار ، گھمیار تے
ہور ایجیہے کامے جیہناں نوں بڑی نفرت نال کمی آکھیا جاندا اے

رگ وید مطابق ساڈھے ترے ہزار ورھے پہلاں پنجاب دا ایہہ نقشہ نہیں سی۔ اوس سمے پنجاب وچ ترکھان دا بڑا معزز پیشہ سی۔ رتھاں، چھکڑے، گھوڑ دوڑ دیاں گڈیاں، پل تے ہور شیواں ترکھان بناں بھلا کیویں بندیاں۔ انج ای لوہار دا کم وی سی۔ لوہار بناں تلوار، نیزہ، تیر، کہاڑی، ہل دا پھل، چاقو چھری ——— ایہہ شیواں نہیں سن بن سکدیاں۔ انج ای چرخہ کتن، کپڑے بناون دا کم اے۔ اج دی دیہاتی وستوں وچ لوہار، ترکھان، جولاہا ——— ہنرمند تے کاریگر ہو کے وی کمی اکھواندے نیں۔ ایہناں دا پیشہ ایہناں دی ذات یا قبیلہ بن جاندا اے پر ساڈھے ترے ہزار ورھے پہلاں دے پنجاب وچ لوہار، ترکھان، گھمیار، جولاہے کاریگر بڑے عزت والے لوک سمجھے جاندے سن تے ایہناں دا قبیلہ وی اوہو ہوندا جس قبیلے دے دوجے لوک ہوندے۔ ایہہ نہیں کہ پنڈ تے اعواناں دا، سیداں دا، ٹوانیاں دا، جٹاں دا یا گوجراں دا اے تے ایس پنڈ اندر وسنیک لوہار، ترکھان تے ہور کمی کسے ہور ذات دے نیں۔ نہیں پنجاب دی ایہہ شکل سی پئی جے پنڈ گوجراں دا اے تے پھر اوس پنڈ دا جولاہا، دھبا یا للاری، میراثی، دھوبی، نائی، تیلی، لوہار، ترکھان، گھمیار، قصائی سبھو ای گوجر ہون گے۔ سو آریا دے پنجاب اندر ایہہ نقشہ سی پنڈ دا تے وستیاں دا تے زمین دی گل مالکی دا۔

آریاواں دی معاشی زندگی نال ای اوہناں دی سوشل زندگی

وی سجھی ہوئی سی جیویں کہ ایہہ اِک اٹل اصول اے بئی جے
نظام زراعتی ہووے گا تے سوشل ڈھانچہ وی ایہدے ای
آسرے کھلوتا ہووے گا تے جے عالے تقننہ بھیڈاں بکریاں
چارن والا اے تے سوشل زندگی وی انج ای خانہ بدوشاں ورگی
ہووے گی ۔ سو آریاواں سمے پنجاب وچ ہر ڈھانچے دی بنیاد
زراعت سی ۔ زراعت لئی دھرتی ، پانی ، بل پنجالی توں وکھ مال مویشی
دی وی لوڑ ہوندی اے ۔

" کیمبرج ہسٹری آف اِنڈیا " مطابق دُدھ ، گھیو ، مکھن اوس
سمے دی عام خوراک سی ۔ کنک دا آٹا پیسیا جاندا تے ایس آٹے
توں روٹی پکدی ۔ روٹی نال گوشت ۔ پنجاب دے آریہ لوک
گوشت خوردے تے رج کے گوشت کھاندے سن ۔ بلد ، بھیڈاں
بکریاں دا گوشت تاں عام ہوندا ۔ قربانی سمے یا مہماناں دے
آدن اُتے گھوڑا وی ذبح کیتا تے کھایا جاندا ۔ ہاں اوس سمے
گاں دے کوہن کھان دی مناہی سی ۔ ایس لئی پئی گاں دُدھ
دیندی سی ۔ دُدھیا گاں نال ڈنگراں دی نسل ٹُردی سی ۔ یعنی اوس
معاشی نظام اندر گاں دی خاص اہمیت پاروں ایہدے گوشت
کھان دی مناہی سی پر انج نہیں سی پئی اُتا ماس کھان اُتے ای
پابندی ہووے ۔ ایہہ پابندی تد لگی جدوں آریا لوک پنجاب نوں
نکل کے گنگا جمنا وادی وچ جا وڑے ۔ انج اوہناں اِک معاشی
ضرورت نوں مذہبی لوڑ بنا لیا ۔ ماس نہ کھان دا اِک پرچھانواں
ساڈے لوک گیتاں اُتے وی پیا جاپدا اے ۔ پھیر وی ساڈے

اج دے لیعنی جو اج ساڈے کول لوک گیت محفوظ نیں اوہناں دیاں تناواں وی سِدّھیاں زرعی نظام اندر گڈّیاں ہوئیاں نیں جو ساڈے ترے ہزار ورھے پہلاں دے پنجاب اندر وی سی تے اج دے پنجاب اندر وی موجود اے :

نی میں موتیاں چُن چُن وال دھری
نی میں لونگاں دا تڑکا لایا
سیتو بارھیں برسیں سجن گھر آیا
نی میں کڈھ کلیجڑا آٹا گُدّھا
نی میں نیناں دا پانی لایا
سیتو بارھیں برسیں سجّن گھر آیا
نی میں ہڈیاں بھن بالن کیتا
نی میں عشق تندور تپایا
سیتو بارھیں برسیں سجّن گھر آیا
نی میں آڑو آڑو پتنے پیڑے کیتے
نی میں ہیل نپ لوائے
سیتو بارھیں برسیں سجّن گھر آیا
نی میں چوپڑ چوپڑ تھبا لایا
اوہنوں کھاندے نوں صبر نہ آیا
سیتو بارھیں برسیں سجّن گھر آیا

آریاواں دی پہلیاں بارے نفرت

گاہل کڈھنا کوئی چنگی گل نہیں سمجھی جاندی۔ دُنیا دے کجھ دی تحفظے اُتنے بدزبانی نتے گاہل منہ سے نوں منہدا ای آکھیا گیا اسے۔ پر گاہل بناں دُنیا دا کوئی تحفظ، کوئی قوم، کوئی قبیلہ رہ وی نہیں سکیا۔ ہور نتے ہور بعض مذہبی کتاباں اندر وی مخالفاں نوں چنگیاں تپیاں گئیاں نیں —— گاہل نہ کڈھنا آپنی تھاں اِک چنگی گل اسے تے گاہل دا موجود ہونا آپنی تھاں اِک حقیقت اسے۔ تے حقیقتاں جو وی ہون اوہ زندگی، کائنات دا حصہ ہوندیاں نیں تے جو جو شے جیون تے کائنات دا حصہ اسے اوہ ساڈے علماں دیاں سبھے شاخاں دا حصہ وی ہے۔ گاہل اِک حقیقت اسے ایس لئی ہر وڈے ادب وِچ جدوں پوری انسانی حیاتی دا نقشہ رکھینا ہووے گاہل والی حقیقت دا تھوڑا بہت تھاندا وکھاونا پیندا اسے۔ غالب جے شاعری اندر گاہل نہ کڈھ سکیا تے خطاں

اندر پورے زور نال گاہلاں تھپیدا گیا ۔ اج دے تہذیبی معیار
مطابق بڑے بڑے مہذب لوکی غصے اندر یا طیش وچ آ کے
لکھاں دے مجمعے دے ساہمنے گاہل کڈھ دیندے نیں ۔ سو
گاہل اپنی تھاں اِک حقیقت اے تے ایہہ حقیقت ادب دے
وڈے کینوس اُتے تیار کیتے گئے ادب پاریاں اندر ضرور اَوڑدی
اے ۔ جد جدا جدا قوماں تے علاقیاں دیاں زباناں دی سانجھ یا فرق
دی پڑچول کیتی جاوے تاں گاہلاں سمیت پوری زبان نوں چھاننا
مارنا پیندا اے ۔ گاہلاں توں اِک سماجی ویہار تے سبھا دا دی پتہ
لایا جاندا اے ———— نفسیات دا علم ایس گل اُتے خاص توجہ
دیندا اے ۔ ایسے کارن کلاسیکل ادب یا اج دے ادب اندر
آئے پھکڑاں نوں سٹ نہیں پائی دا جیویں ڈاکٹر مریض دے ننگے
پنڈے دچوں کسے حصے نوں لانبھے نہیں کر سکدا ۔ جیون دے
جسم بارے جے ساڈا سبھا ڈاکٹر والا ہووے تے ادبی شاہکاراں
اندر موجود گاہلاں اُتے اسیں سیاہی نہیں پھیر دے اُلٹا بعض
ویلے اوس سمے دے سماجی ویہار یا خاص کردار دا نتارا کرن
وچ ایہہ گاہلاں ساڈے کم آوندیاں نیں ۔ جے زبان دے
لفظاں دی وکھ وکھ بڑ ورتی یا تاریخ جانچنی پوے تے گاہلاں
وی تے لفظ نیں ۔ تے جے زبان دے لفظاں راہیں کسے
قوم دی تاریخ کھوجنی پوے تاں اوہ لفظ جو گاہلاں بن گئے اِک
پاسے سٹ کے اسیں علم نال دغا کماون دے مجرم بن جانے
آں ۔

پنجاب اندر ساڈھے ترے ہزار ورھے پہلاں رکھی گئی آریاواں دی کتاب رگ وید اندر وی طعنے میہنے تے گاہل مندا اے ۔ مذہبی قسم دیاں چوبیاں وی جیویں وارث شاہ میاں رانجھے نوں مسیتی اِک مولوی نال ٹکرا دیندا اے ۔ مُلاں رانجھے دیاں ننگڑیاں گاہلاں سُن کے جواب دیندا اے :۔

گھر رب دے مسجداں ہوندیاں نیں ،
ایتھے غیر شرع ناہیں واڑیے او ئے
تارک ہوئے صلوٰۃ دا ، پٹے رکھے ،
لباں والیاں مار پچھاڑیے اوئے
جنہاں کپڑا ہووے تے پاڑ سٹیے ۔
لباں نہوں دراز تاں ساڑیے اوئے
جیہڑا کھائے حرام تے جھوٹھ بولے ،
اوہنوں کافر آکھ کے ماریے اوئے
کرے حجتاں اَن کے نال ساڈے ،
اوہنوں مار کے چا اُجاڑیے اوئے
کُتا اتے فقیر پلیت ہووے ،
نال دُریاں بنھ کے ماریے اوئے
جیہڑا فقہ دے علم دا نہیں واقف ،
اوہنوں جا سُولی اُتے چاڑھیے اوئے
وارث شاہ ، خُدا دے دشمناں نوں ،
دُوروں کُتیاں وانگ درکاریے اوئے

وارث شاہ دی ہیر وچ تاں جو بے اوہ ہے پر رگ وید اندر آریا لوکاں آپنے اوہناں مخالفاں نوں طعنے میہنے دی مارے تے گاہلاں دی کڈھیاں ۔ جو ایتھے پنجاب دے مڈھ قدیمی وسنیک سن ۔ آریا لوکاں نوں سندھ پنجاب اندر بڑیاں لڑائیاں لڑنیاں پئیاں ایس گل دا ثبوت ایہہ ہے پئی رگ وید ——— رگ وید جو پنجاب اندر لکھیا گیا اوہدے اندر لڑائیاں دے ذکر تھتے نیں جدکہ باقی ترے وید جو گنگا جمنا وادی اندر لکھے گئے اوہناں وچ لڑائیاں دا حال نہ ہون دے برابر اے ۔ ایس نوں اکو سٹہ نکلدا اے پئی قدیمی پنجابی آریا لوکاں دا ڈٹ کے مقابلہ کردے رہے تے بھانویں آریا قدیمی بندیاں نوں تھلے لا ای لیا پر سکھ دا ساہ آریا وی نہ لے سکے ۔ ایسے کارن بوہتے آریا لوک اک ویلے پنجاب نوں چھڈ کے گنگا جمنا دی سکھ وادی اندر جا وسے رجھے اوہناں نال پنجابیاں وانگر لوہا لین والا شید کوئی نہیں سی ۔ آریا لوکاں نال ایتھے دے قدیمی وسنیکاں نال جناں کو ویر سی اوہدی اک نکی جیہی مثال اے پئی رگ وید دے کئی ای منتراں اندر صرف اک داسیو قبیلے دے اوہناں دشتوں ودھ ناں پا دتے ۔ جیویں کرشنا واچہ مطلب اے کال کلوٹے اناسا یعنی نک بوڈے ۔ مدھر واچہ مطلب اے جاہل نیلے ۔ اکر مانا مطلب اے اجڈ جانگلی ۔ اوراتہ مطلب اے قانون دے منکر ۔ ابرہانہ ۔ دیوتاواں دے ویری ۔ آیا جاوا مطلب اے دیوتاواں اگے قربانی پیش نہ کرن والے ۔ ادیوآیو یا ادیوابیو

دین دے دشمن ۔ ان آگی تے ان اندرا لین نہ اگ نوں تے نہ ای اندرا نوں منن والے ۔

مڈھ قدیم دے پنجابی داسیو قبیلے بارے رگ وید دے شاعر تھاں تھاں آپنی پوری نفرت دا اظہار کردے نیں ۔ پر رگ وید نوں ایہہ گویڑ لاؤنا اوکھا اے پئی ایہہ خاص داسیو کون سن ۔ پروفیسر کیتھ مکدی انج مکائی اے پئی رگ وید دے شاعراں ہر اوس نوں داسیو آکھیا اے جس آریاواں دا راہ ڈکن دی کوشش کیتی ۔ "ویدک انڈیا" دے لکھاری پروفیسر ننگ اچاریہ دا خیال اے پئی ایہہ داسیو یا دراوڑ سن یا انڈوسومیری لوک سن ایہو لوک ہڑپہ تے موئن جودڑو دے وسنیک سن تے آریاواں دے دشمن نمبر اک سن ۔ بھاویں رگ وید ایہناں نوں پھکڑ تولدا اے پر اوہ پھکڑ تول کے ای ایہناں دی طاقت تے اہمیت نوں وی منّدا جاپدا اے ۔ رگ وید اندر اک داسیو سردار دا ذکر اے ۔ اوہدا ناں چمری ، اوہدے نال اک دوجا سردار دھونی سی ۔ ایہناں دوہاں نال آریاواں دے اندر دیوتا نوں لمی جنگ کرنی پئی تے رگ وید دے مطابق اندر دیوتا نے تیہہ ہزار داساں نوں قتل کر دتا ۔

اک ہور وڈے داسیو حاکم یا سردار دا ذکر اے ۔ ادہا ناں سی پیرو ۔ اوہدے کول فوج وی سی تے کئی قلعے وی ۔ اک داسیو ورچین ، اوہنوں اشوری وی آکھیا گیا اے ۔ اوہ آریاواں دا دشمن سی ۔ اک ہور داسیو دشمن سمجھیا سی جس بارے

رگ وید وچ اے پئی اوہ سَو قلعیاں دا مالک سی ۔ اوہ آریاواں دا سبھ توں وڈا دُشمن سی ۔ اوہدے بارے اک خیال اے پئی اوہ پہاڑی علاقے وچ سی ۔ پر ہندواں دیاں کتاباں اندر اوہدا ذکر ہویا اے جیویں اوہ سمندری علاقے دا رہن والا ہووے ۔

تاریخ مغربی پاکستان دے لکھاری رشید اختر ندوی ہوراں "کیمبرج ہسٹری آف انڈیا" دے حوالے نال دسیا اے پئی جدوں پنجاب دے چڑھدے پاسے دے اخیر لے دریا سرسوتی تے جمنا دے وچکار آریا قبیلے آپس وچ لڑ رہے سن اوس ویلے بعض داسیو قبیلیاں بعض آریاواں دی مدد کیتی ۔ پروفیسر کیتھ دا خیال اے پئی آریا لوکی قدیم پنجابی یعنی داسیو قبیلیاں نوں فتح نہ کر سکے یا اوہناں دے جھگڑے ہون پاروں اوہناں نال لڑنے ای نہیں نہ ای اوہناں دے علاقیاں وچ دخل دِتا ۔

آریاواں یا دراوڑاں دا جیہناں نوں رگ وید اندر اشوری وی آکھیا گیا اے ۔ میل ملاپ تے ڈاہڈھا سوکھا اودوں ای ہوندا اے جدوں ملکیت اُتے جھگڑا پیندا اے ۔ ملکیت دی ایہہ فطرت اے پئی اوہ مذہبی ، ثقافتی ، نسلی رشتیاں نوں وی توڑ دیندی اے ۔ "ویدک ایج" اندر آریاواں تے اشوریاں دی بڑی سانجھ دسی گئی اے ۔ کتاب اندر لکھیا اے ، پئی پرانے زمانے اندر ست وڈے دیوتاواں نوں اشور آکھیا جاندا سی ، اشور مقدس خطاب سی ۔ چوداں سَو سال قبل مسیح دا اک

کتنے بوغز کوہی توں لبھا جس اندر تے بابا نیا دیوتاواں دا ذکر ورینا تے مہتر دیوتا رے نال نال اے ———— حالانکہ اک اشور دیوتا ہیں تے دوجے دیوا ———— تے ایہو اشور دا لفظ جیہڑا اک دیوتا نال لگے ہناں اوہ دیوتا مقدس نہیں ہو سکدا ۔ اوہ لفظ اشور اک گاہل کیویں بن گیا آریاواں دا سیو تے آشوراں نوں کیٹھی گاہل کڈھی اے ۔ حالانکہ اوہ آپی وی آشور دا لفظ پہلاں آپنے دیوتاواں نال لاندے رہ گئے ———— گل سِدھی جیہی اے پئی ملکیت ، حکمرانی ، اختیار تے قبضے نوں جے کوئی چیلنج کر دیوے تے پھیر ہیر تے اوہدی ماں وی آپس وچ گال مندا کرا دیندی اے ۔ قبیلیاں نوں تے خون وچ نہاوے ای تہاوے گل مندے بولن توں شروع ہوئی سی ، رانجھے نوں مولوی مندا بولیا ۔ انج ای ہیر دی ماں ملکی مندا بولدی اے ۔ ہیر ماں نوں آن سلام کیتا ،

ماں آکھدی آ تی نہریے نی

اٹھ دیگنے تے ماتراریے نی ،

غصے ماریے زہر دیئے زہریے نی

بڑ بولیے ، گوبلے بے حیائے ،

گھنڈ وٹیے ، گل دوپہریے نی

اُدھلا گنے ، توہنیے ، گھرٹنیے نی ؛

چھبل چھدرے چھینیے چھہریے نی

موت پٹیئے تے سندھریٹئے نی ۔
مونہہ پاٹیئے تے واساں چیریئے نی
یاراں والیئے لنڈیئے گنڈیئے نی ۔
آساہٹئے چاک کھدیڑیئے نی
نی موریئے شوخ پٹولیئے نی ،
عشق باز نے خانگیئے شہریئے نی
ان تھکیئے ڈگیئے گدھیئے موہریئے نی ۔
ٹھگ ٹھلیئے چھوٹیئے ٹھوہریئے نی
توں اکا کے ساڑ کے لوہڑ دِتّا ،
لنگ گھروڑنگی نال مطہریئے نی
ہُن آکھنی آں مل جا ساتھوں ،
مہر راںجھے دے نال دہیئے مہریئے نی
ایس کم تھیں باز جے نہ آئیوں ،
تیری شامت آوسی کہریئے نی
وارث شاہ جدوں کپڑ دھڑی ہوسی ،
ویکھیں نیل ڈانگاں اُتے لہریئے نی

ٹیکسلا

بس اِتھے تے چن شاہ ڈھیری ۔ مینڈے سِینے وِچ جِندڑی تیری

مصرع تے ایہہ اِک لوک گیت دا اے پر جے بندے نوں شاہ ڈھیری پنڈ دی اصل حقیقت دی خبر ہووے تے پورا مصرع پنجاب تے اج دے پاکستان دی تاریخ دے اِک بڑے وڈے حصے دے وسدے ساڈے ساہمنے اُگھڑن لگ پیندا اے۔ پاکستان دے کسے دی عجائب گھر وِچ جا کے آپنی ثقافت دے نمونے ویکھیے تے شاہ ڈھیری بارے آکھنا ای پیندا اے:

مینڈے سینے وِچ جندڑی تیری

راولپنڈی توں لہندے پہاڑ والے پاسے وِیہہ میلاں اُتے پنڈ شاہ ڈھیری نُوں ویکھ کے وڈے سیانے جنرل سر الیگزینڈر کننگھم نے پچھان لیا سی پئی شاہ ڈھیری دے لاگے ایہہ عظیم شہر وسدا

سی جِسدا ناں کدی ٹیکسلا ہوندا سی تے جو قریب قریب اِک ہزار ورھے تائیں پنجاب دا دُنیا بھر وِچ سبھ توں مشہور شہر وی رہیا تے حکومت دا مرکز وی۔ ٹیکسلا مشرقی گندھارا دا مرکز رہیا اے تے بُدھ مت دا بڑا وڈا گڑھ وی۔ ایہہ علاقہ اے جیہڑا اِک پاسے کشمیر، گلگت راہیں چین نال لگدا سی، دُوجے پاسے ایہہ افغانستان راہیں ترکستان تے وچکارلے ایشیا نال، تیجے پاسے ڈیرہ اسماعیل خان تے بولان راہیں ایران نال تے چوتھے پاسے ستلجوں پار وسدے گنگا جمنا دے میداناں نال۔ الیگزینڈر کننگھم نے شاہ ڈھیری نوں ٹیکسلا جانیا تے ۱۳-۱۹۱۲ء اندر سر جارج مارشل نے کھدائی کر کے ایس سیہان نوں حقیقت بنا دِتا۔ جد ایسے علاقے دی کھدائی ہوئی تے اِک نہیں ترے وکھرے وکھرے شہر نکلے۔ اِک شہر اُجڑیا تے نال ای دُوجا وسیا، تے دُوجا وسیا تے نال ای تیجا وسیا تے جدوں تیجے اُجڑ کے مٹی دی ڈھیری وِچ جا لُکے تے ہزار ورھے بعد کجھ دُور ای پنڈی شہر وسیا تے اج پنڈی تے ٹیکسلے دے وچکار اِک نواں شہر اسلام آباد آباد اے۔ اسلام آباد جو پاکستان دا صدر مقام اے تے ٹیکسلا جو کدی ایسے ای علاقے دا صدر مقام ہوندا سی۔

ٹیکسلا کدوں کدوں وسیا تے کدوں کدوں برباد ہویا، ایس بارے سیانیاں بڑے گویڑ لائے نیں تے اج وی سائنسی کھوج لا کے کئی حقیقتاں ساہمنے لیاندیاں نیں۔ ٹیکسلا، ہڑپہ تے موہنجوڈرو ورگا شہر نہیں سی جنہاں دا وجود ای نہیں ناں وی گواچا ہویا سی۔

ٹیکسلا اجیہا شہر تے اجیہیاں حکومتاں دا مرکز سی جیہناں دا کھوہ پتہ چاراں گٹھاں اندر سی۔ کھوہ پتہ ای نہیں، بڑا چرچا سی --- پر ایڈے چرچے والا شہر مٹاں گھوتہاں مٹی تھلے اکھاں توں اوہلے سی۔
ساہمنے صرف اِک شاہ ڈھیری ناں دا پنڈ سی

ہیں اِتھے تے چن،شاہ ڈھیری
میںڈے سینے وچ جندڑی تیری

امپیریل گزٹ آف انڈیا وچ لکھیا اے پئی موریہ خاندان توں پہلے ٹیکسلا دی حکومت اِک پاسے ستلج دے کنڈھے تائیں سی تے دوجے پاسے کوہ ہندوکش تائیں، ایس اندر سندھ وی شامل سی۔ افغانستان دا وڈا حصہ وی ایس حکومت دا ای حصہ سی۔
ایہہ اوس زمانے دی گل اے جدوں بدھ مت سرکار دا مذہب سی تے ٹیکسلا اندر ایس سرکار دا مرکز۔ ٹیکسلا بدھ مت تے اوس زمانے دیاں حکومتاں نال پچھانیا جاندا اے پر نیائیاں دے کھوج توں پتہ لگدا اے پئی بدھ مت توں پہلاں وی ایہہ شہر آبادسی تے ایہہ شہر حکومت دا صدر مقام وی سی PRE-BUDHIST INDIA دا لکھاری رتی لال مہتہ تے ڈاکٹر بینر جی تے آپنی کتاب ASHURIA INDIA وچ جو نتیجہ کڈھیا اے اوہ اینج دا اے پئی ایس علاقے اندر جیہنوں اج کل پاکستان آکھیا جاندا اے کورو تے پنچال بادشاہواں دے نال نال گندھارا اندر ناگا بادشاہ سن۔ ویداں اندر پنچال تے کورو بادشاہواں دا ذکر اے تے نال ای اشوری یعنی دیسی راجیاں دا ذکر وی اے۔ جاتکا کہانیاں اندر لکھیا اے پئی

جدوں پنجاں بادشاہ بڑے اُچے سن اوس ویلے اج دے پاکستان دے علاقے اندر گندھارا ریاست وی اوہنی ای شان والی سی۔ ایس دے حاکم ناگا یا اشوری سن جو آریاواں دے بڑے دشمن سن۔ ایہناں دا صدر مقام ٹیکسلا سی۔ ایتاریہ برہمن ص ۳۴ اندر تے گندھارا بادشاہ ناگا دی جت دا بڑا سوہل گایا گیا اے تے اوہنوں آپنے سمے دے وڈے بادشاہواں وچ گنیا گیا اے۔

ٹیکسلا نوں اوس زمانے اندر وی بڑی وڈی یونیورسٹی دسیا گیا اے۔ تے عجیب گل اے پئی ٹیکسلا دا بادشاہ تے ناگا ہوندا اے پر پورے ہندوستان وچ وڈے توں وڈے تے چھوٹے توں چھوٹے راجے دی اولاد ٹیکسلا یونیورسٹی اندر تعلیم حاصل کرن آوندی اے۔ "اپنشاد" اندر راجہ اودلکا تے اوہدے پتر سوتیاکیتو بارے لکھیا اے پئی اوہناں ٹیکسلا وچ تعلیم حاصل کیتی تے اوہ زمانے دے بڑے وڈے عالم دے شاگرد سن۔ ایس توں وکھ جاتکا کہانیاں اندر ایہہ گل کھل کے کیتی گئی اے پئی اوس زمانے دے حاکم آپنے پتراں نوں علم تے سیانپ سکھن لئی ضرور ٹیکسلے بھیجدے۔ ٹیکسلا وچ اوس زمانے دے چنے ہوئے عالم تے اُستاد موجود سن تے علم وفضل وچ پورے ہندوستان اندر کوئی اوہناں دی برابری دا دعویٰ نہیں کر سکدا سی۔

رتی لال مہتا آکھدا اے پئی ٹیکسلا وچ جو بادشاہزادے پڑھن واسطے آوندے اوہ مڈھلی تعلیم آپنے آپنے علاقیاں اندر حاصل کر کے آوندے، ایتھے اخیری پڑھائی ہوندی۔ سولاں ورھے تائیں اپڑن والیاں نوں ای ایتھے داخلہ ملدا۔ جاتکا اندر بنارس دے اِک بادشاہ

دی کہانی انج اے پئی جدوں اوہدا پتر سولاں ورھیاں دا ہویا تے اون پتر نوں سدیا، اوہنوں اِک ہزار سکے تے جوڑی جُتی دا سامان دِتا تے ایہہ زاریاں دے نال ٹیکسلے جا کے تعلیم حاصل کرن دا حکم دِتا۔ پتر پیو دے حکم مطابق سفر کردا اے تے ٹیکسلے اپڑ پیندا اے یونیورسٹی دے اِک استاد ساہمنے حاضر ہوندا اے۔ دوہاں اندر جو گل بات ہوئی اوہ انج اے:

اُستاد: توں کتھوں آیا ایں؟

شہزادہ: بنارسوں۔

اُستاد: کیہدا پتر ایں؟

شہزادہ: بنارس دے بادشاہ دا۔

اُستاد: کیوں آیا ایں؟

شہزادہ: علم حاصل کرن۔

اُستاد: فیس آندی آ یا میری خدمت کریں گا؟

شہزادہ: فیس آندی اے۔

تے ایہہ آکھ کے شہزادے اِک ہزار سکہ اُستاد دے قدموں وِچ ڈھیر کر دِتا۔

ایہہ ٹیکسلا دا اوہ دور اے جدوں ایتھے آریا حاکم نہیں سن۔ افغانستان تے اوس پاسے دے وَدھے آریا ٹیکسلا دے ناگا بادشاہواں دے زیر سن۔ چھیویں صدی قبل مسیح اندر ایران دے بادشاہ دارا نے حملہ کیتا تے سندھ دریا دا لاگواں علاقہ آپنی حکومت وِچ ملا لیا۔ ایہہ وی ہو سکدا اے پئی دارا یا داریوش توں پہلاں ایران دے

بادشاہ سائرس تے پنجاب دے آریا قبیلیاں وچکار سمبندھ بن گیا ہووے جیویں یونانی سیاح ایرین آکھدا اے پئی آساکینوئی تے ستاکینوئی ایرین بادشاہواں دے زیر سن ۔

ٹیکسلا دی کھدائی مگروں جو شیواں سامنے آیاں نیں اوہناں وچ شہر دے تن وڈے حصے یا ترے شہر نیں۔ اک دا ناں اے بھیر ماؤنڈ ۔ ایس بارے خیال اے پئی پنج سو ورھے قبل مسیح ایہہ شہر ایران دے بادشاہ دارا نے بنوایا۔ ایہہ کیانی خاندان دا زمانہ لے جیہناں وچ گگھڑ ات وی ایس علاقے دا وڈا قبیلہ اے ۔ پھیر دوجی صدی قبل مسیح اندر یونانی باختری حاکم ڈمیٹرئس ایس نوں فتح کیتا تے ایتھے اک شہر بنایا۔ کھدائی وچوں نکلن والے ایس حصے دا ناں سرکپ اے سرکپ ترے سو ورھے تائیں بڑا وڈا وسدا رسدا آباد شہر رہیا۔ ساکا تے پارتھی ایس دے حاکم رہے ۔ ایہہ زمانہ ٹیکسلا دے عروج دا زمانہ اے ۔ ایس مگروں اک ہور بڑا سوکھا ویلا آیا، ایہہ ویلا کشان حاکماں دا سی ستر قبل مسیح توں لے کے ۰۰سم عیسوی تائیں دا زمانہ اے۔

ایس زمانے دا جو ٹیکسلا کھدائی وچوں نکلیا اے اوہدا ناں سرسکھ اے ۔ کنشک بادشاہ نے ایس شہر نوں ایڈی ترقی دتی پئی ایہنوں "چھیڑے دی ملکہ" آکھیا جاندا ۔ سرسکھ، سرکپ توں لہندے ول دو کو میل اُتے نے ۔ گندھارا تہذیب دے وڈے نمونے ایس زمانے دی ای یادگار نیں تے سرسکھ وچوں ای نکلے نیں ۔ ایس شہر نوں پنجویں صدی عیسوی اندر چٹے ہناں تباہ کیتا ۔ اوہناں توں پہلاں اک چینی یاتری فاہیان ۰۰سم عیسوی اندر ایتھے آیا ۔ اوہدے

کہن مطابق ایہہ بڑا وڈا تے ودھدا پھلدا رونق والا شہر سی ۔ پر دو سو ترہبہ ورہے مگروں (۶۳۰ ء) اندر اِک بدھ چینی یاتری ہیون سانگ آیا تے اوس ایس شہر نُوں ڈھاڈا ڈھیہ ڈھیری ہویا ویکھیا۔

بدھ بادشاہ کنشک دے زمانے اندر ٹیکسلا دا ستارہ بڑا چمکیا تے ایہہ بدھ مذہب دا بڑا وڈا مرکز بنیا ۔ بدھ مت دیاں کئی خانگاہواں تے سٹوپے ایتھوں ای لبھے نیں ۔ مانکیالے والا سٹوپا جہنوں مقامی لوکی توپ مانکیالہ آکھدے نیں ۔

توپ ، توپی ، ٹوپہ اَر سٹوپے دیاں ای نقلاں نیں ۔ اوہناں نال علاقیاں دے ناں جوڑ دتے گئے نیں ۔ مثلاً ٹوپی رکھ ، ٹوپی گراں ، بدھ توپہ ۔ کنال سٹوپہ ۔ چیر توپ ، اپر ٹوپہ ، لوئر توپہ وغیرہ ایہناں تھانواں تے ٹیکسلا دور وچ بدھ سٹوپے بنائے گئے سن

مانکیالے والا سٹوپا اوہناں چونہاں وڈیاں سٹوپیاں وچوں اے جس دا ذکر چینی سیاح فاہیان کیتا ۔ ٹیکسلا جیویں ناگا جٹ حاکماں دے زمانے بڑی وڈی یونیورسٹی سی اونویں بدھاں دے ویلے دی رہی ۔ گرامر دا ہندو ماہر تے عالم پانی وی ٹیکسلے دا پڑھیا ہویا سی تے سیاسی عالم تے ارتھ شاستر دا لکھاری کوتلیا دی ۔ کوتلیا بادشاہ چندر گپت موریہ دا وزیراعظم بنیا ۔

پانی دنیا دا پہلا گرامیرین دکھونی ، منیا جاندا اے ، رہن والا ضلع مردان دی تحصیل صوابی دے پنڈ لاہور دا سی ۔ سکندر اعظم نے جو تاریخ دان آندے اوہناں وی ٹیکسلا دی ایس حیثیت دا

شامل کر کے ذکر کیتا اے۔ دنیا وچ طب، مذہب، نجوم تے ادب دی ایس عظیم درسگاہ وچ پڑھن واسطے طالب علم ہزاراں کوہاں توں آندے ہوندے سن۔ چندر گپت موریہ دے پتر بندو سارا تے بندو سارا دے پتر اشوک تے اشوک دے پتر کنال نوں ایس علاقے دی حکمرانی دتی گئی۔ اشوک نے ہندو مذہب چھڈ کے بدھ مذہب من لیا سی۔ بدھ روایتاں مطابق اشوک اخیر تخت چھڈیا، تے ٹیکسلا اندر ای اوہ درویش MONK ہو گیا تے ۲۳۲ ق م اندر رب نال جا ملیا۔ ٹیکسلا دی ایہہ حیثیت بڑی مدت قائم رہی۔ آکھیا جاندا اے پئی حضرت عیسیٰ دے اک ساتھی سینٹ تھامس نے وی ٹیکسلے ول پھیرا پایا سی۔ اوس زمانے اندر پارتھی بادشاہ گونڈو فارنس GONDO PHARNES ایس دا حاکم سی۔

اشوک بادشاہ ویلے ٹیکسلے دے بدھ درویش کشمیر تے تبت ول تبلیغ لئی گئے۔ اج وی تبتی ٹیکسلے نوں بڑا پوتر شہر سمجھدے نیں۔ وڈے بدھ درویش کاسیپا متنگ، دھرم رتن تے کمار جیون بدھ مت دی تبلیغ کرن لئی چین تے وسطی ایشیا ول گئے۔ حکومت تے علم و دانش دا مرکز ہون توں وکھ ٹیکسلا تجارت تے صنعت دا وی مرکز سی۔ کھدائی توں پتہ لگدا اے پئی اوس زمانے اندر لوہے دا بڑا ای ستھرا کم ہوندا سی۔ چوتھی صدی قبل مسیح دے بنے جنگی ہتھیار تے اوزار لوہے دے نیں۔ ایتھوں دی تہذیب دا حال ایس توں وی لبھدا اے پئی کوئی پنجویں صدی قبل مسیح اندر ٹیکسلے وچ سکے وی ڈھلنے شروع ہو گئے۔ سارے ہندوستان

تے پاکستان وچ ٹیکسلے دی پہلی ریاست اے جس نوں ڈھایا بنا کڈھیا نئے سرے جا رواجیا۔ جدوں سکندر یونانی نے حملہ کیتا اودوں ایس علاقے دے بادشاہ انبھی نے سکندر نوں سکے وی پیش کیتے۔ یونانی مؤرخ پلوٹارک لکھدا اے ''ٹیکسلے دیاں زمیناں بڑیاں زرخیز نیں تے ایس دوالے چراگاہواں وی بڑیاں نیں''

''ہسٹاریکل بیک گراؤنڈ آف پاکستان اینڈ اٹس پیپل'' دے لکھاری احمد عبداللہ اینج نتیجے کڈھدے نیں :

۱- پنجویں صدی قبل مسیح وچ ایران دے کیانی بادشاہواں ٹیکسلا اوس علاقے دا صدر مقام رہیا جس دا اج دا ناں پاکستان اے۔

۲- جدوں سکندر یونانی حملہ کیتا اوس ویلے سندھ تے جہلم دریا دے وچکارلے علاقے دا حاکم انبھی سی تے اوس دا صدر مقام ٹیکسلا سی۔

۳- جدوں ایہہ علاقہ موریہ خاندان دی ریاست دا حصہ سی تے ایہہ تن سو توں لے کے دو سو قبل مسیح تائیں دا زمانہ اے۔ ٹیکسلا ای ایس علاقے دا صدر مقام سی۔

۴- یونانی باختری زمانے اندر ۲۰۰ توں ۱۰۰ ورھے قبل مسیح اندر وی اوس علاقے دا صدر مقام سی جس نوں پاکستان بنن مگروں مغربی پاکستان دا ناں دتا گیا۔ پارتھی زمانے اندر وی ایہو صورت سی۔ ٹیکسلا ۵۰۰ ورھے قبل مسیح توں پنج سو عیسوی تائیں اک ہزار ورھے بڑا وڈا مرکز تے شہر رہیا۔ ۴۶۰ عیسوی اندر چٹے ہناں ایہنوں تباہ کر دتا۔ ایہدے مگروں ٹیکسلا مٹی تھلے

دبیا گیا۔ پر اج ٹیکسلا پھیر اِک وڈا مرکز بن رہیا اے۔ اِک پاسے اسلام آباد اے، دُوجے پاسے واہ دا صنعتی علاقہ اے۔ ٹیکسلے اندر چینیاں دی مدد نال بڑا وڈا کارخانہ لگ گیا۔ ایہہ ٹیکسلے دی صنعتی ریت روایت نوں اگانہہ ودھان دا بڑا وڈا ثبوت اے تے ٹیکسلے دے نال ای گولڑہ شریف وی لسے۔ ایسے گولڑہ شریف اِک ویلے علم تے مذہب دی ریت روایت نوں اگانہہ ودھایا تے ایس دے اِک بزرگ مہر علی شاہ نے لکھیا: ؎

کتھے مہر علی کتھے تیری ثنا، گستاخ اکھیں کتھے جا اڑیاں

سکندر دا حملہ

کافی بُلھے شاہ :-

کیہتوں لا مکانی وسدے ہو
تسیں ہر رنگ دے وچ وسدے ہو

کُن فیکون تسیں آپ الایا
تسیں باجھوں ہور کیہڑا آیا
عشقوں سبھ ظہور بنایا
عاشق ہو کے وسدے ہو
کیہتوں لا مکانی ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

آپے سُنیں تے آپ سنادیں
آپے گاویں آپ بجاویں
ہتھوں قول سرود سناویں
کتے جاہل ہو کے تسدے ہو

جیویں سکندر طرف نوشاباں
ہو رسول لے آیا کتاباں
یوسف ہو کے اندر خواباں
زلیخا دا دِل کھسدے ہو
کیہنوں لا مکانی دسدے ہو

کتے رُومی ہو کتے زنگی ہو
کتے ٹوپی پوش فرنگی ہو
کتے مے خانے وِچ بھنگی ہو
کتے رہبر مہری بن دسدے ہو
کیہنوں لا مکانی دسدے ہو

وارث شاہ دی ہیر اندر جدوں رانجھا بھابیاں نال لڑدا اے، اوروں اوہ ایس علاقے دی تاریخ اندر اوہناں عورتاں ول اشارہ کردا اے، جو وڈیاں وڈیاں لڑائیاں دا سبب بنیاں۔ رانجھا آکھدا اے:

تُساں چھترے مرد بنا دِتے، سپ رسیاں دے کرڈاریو نی
راجے بھوج دے مکھ لگام دے کے چڑھ دوڑیاں ہو ہشیاریو نی
کیرو پانڈواں دی صفا گال سٹی ذرا گل دے نال ہریاریو نی
راون لنک لٹایکے خاک ہویا کاسے تُساں دے نیں گونے ہاریو نی

راجہ بھوج کورو پانڈو تے سیتا رام دے قصے حملے دی ایس علاقے دی تاریخ دے کئی کھلے بوہے مار دے تے وِیتے بُوہے کھولدے نیں تے جدوں تائیں تاریخ دی پرکھ پڑچول جاری اے ایہناں حوالیاں نال ایس علاقے دی، اوس زمانے دی ٹہر ورتی دا کھوہ

پتہ لان دا جیلہ ہوندا رہوے گا - ایسے طرح جیہناں کتاباں، پوتھیاں دا ذکر ملے گا اوہ وی تاریخ دے اوہناں پردیاں نوں چکن گیاں جو ایس ویلے تائیں ایہدے موتہہ اُتے پئے ہوئے نیں - وارث شاہ ای اک تھاں لکھدے نیں :

اِک نظم دے درس ہر دن پڑھدے، نام حق اُتے نماق باریاں نیں
گلستان . بوستان نال بہار دانش . سکندر نامہ تے واحد باریاں نیں
میزان القلب تے ہور محمود نامہ . کنزاں کشف دیاں کسول کھلاریاں نیں
پڑھن دُر مجالساں، جنگ نامے ، الف لیلہ تے شیخ عطاریاں نیں

سکندر نامہ تے محمود نامہ رواجیہیاں کتاباں نیں جیہناں نال ای دسیاں اوہناں دو بادشاہواں دل جاندا اے جیہناں آپنے آپنے ویلے پنجاب اُتے حملے کیتے - سکندر یونانی دی لہندیوں آیا تے محمود دی - سکندر بارے پنجابی ادب وچ جو تصور ہے اوہ فارسی توں آیا جاپدا اے - سکندر نوں بعض شاعراں ذوالقرنین آکھیا تے ایس دی کوئی تاریخی مذہبی سنے ہور گواہی کوئی نہیں - پر ایران والیاں عرباں توں پہلے آون والیاں وچوں بعض دے عدل تے بعض دی طاقت توں اثر پھڑ کے اوہناں نوں وڈیان دی کوشش دی کیتی - اک ہور سبب ایہہ وی ہو سکدا اے پئی پنجاب اندر باہروں آون والیاں بارے کوئی ایڈا وڈا جذبہ کدے نہیں اُبھریا . وجہ ایہہ پئی اکثر ایہہ احساس وی رہندا اے پئی شید اسیں آپ وی باہروں آون والیاں وچوں ہوئیے - ایسے پاروں سکندر یونانی دا پنجاب اندر جیہناں مقابلہ کیتا اوہناں بارے وی ساڈی آپنی فکر تے سوچ بڑی ٹھنڈی جاپدی اے . جے ٹیکسلے والے

راجے انبھی سکندر نوں کہیا پئی توں جو مال دولت لینی اے، اوہ میرے کولوں لے لے۔ پر میرے لوکاں دی لُٹ مار نہ کریں تے ایس بادشاہ دی رعایا بارے ایس چنتا نوں بُھل نہ سکے آکھ سکنے آں پئی اوہنے غداری کیتی تے جے پورس دُشت کے سکندر نال مقابلہ کیتا تے پلوٹارک دے کہن موجب اوہنے سکندر دی فوج نوں اینا ہفا دِتا کہ اوس فوج دا اگانہہ جان دا جذبہ ای ٹھنڈا ہون لگ پیا تے پورس تے اوہدی فوج دی ایس منڈیائی نوں دی اسیں وزنی گل نہیں سمجھیا۔ پر نہ دُنیا کچی اے نہ تاریخ۔ ایس بُت ویلے دستے نال نال نویاں نکوں تے پرانیاں کواچیاں گلاں مل سکے ہور دی نویاں گُوشتاں پیدا کر دیاں رہندیاں نیں سکندر بارے بُلھے شاہ دی ایہہ کافی وچ انج ذکر ملدا اے، جویں اوہ سدھا فارسی شاعری وچوں لیا ہووے۔ انج اے:

جیویں سکندر طرف نوشاباں
ہو رحول لے آیا کتاباں
یُوسف ہو کے اندر خواباں
زلیخا دا دل کھسدے ہو
کیہنوں لا مکانی وسدے ہو

سکندر تے خضر دا قصہ وی کُجھ انج دا ای اے پر ایہدے اُتے مذہبی پان چڑھی ہوئی اے۔ تاریخ ایس دی حالے گواہی نہیں ویندی۔ سکندر یُونانی ۳۲۶ قبل مسیح وچ لہندے پاسیوں آیا اوس سمے پنجاب اندر تن حاکم دتے جاندے نیں۔ اِک راجہ امبھی جو ٹیکسلے دا مالک سی، دُوجا پورس جو جہلم تے چنھاں تیچکار دا حاکم سی تے تیجا دی

ایسے پورس یا پورو خاندان دا حاکم جو سیالکوٹ وچ حکومت کردا سی تے ایس کول چھناں، راوی تے شید ستلج دا وچکارلا علاقہ سی۔ سکندر دے ویلے لگدا اے ایتھے دی زبان پالی سی۔ ایس زبان دے اج وی پنجابی زبان وچ کئے ای لفظ سانجھے نیں۔ جیویں بشیر نامی آپنی کتاب اندر ایہہ لفظ دستے نیں:

سنگ، پچھی، دُودھ، سٹھ، سپت یا پُتر، ڈِٹھا، چم، تبت، پتندر، پھینڈرا، سنت، دھرم، پیم یا پریم، دی، دتہ، رِتہ، آنند۔

پنجاب کیویں پٹھاناں کُوٹاں نال بچیا ہویا سی، اِک لعد دی پکھارت توں اندازہ لگ سکدا اے:

کابل کُتا پاڑھیا، اگ لگی مُلتان
دِلی پُھوکاں ماریاں، سڑ گیا ہندوستان

بُجھارتاں وچ بعض ویلے یونان دے لوکاں دا ذکر وی جیویں ہوندا اے اوہ ہَکّن جوگا اے۔ اِک ہور بُجھارت اے:

اِتی جوں، چِتی خش خش، اتنے کن
بادشاہواں دے کھانے کھاندی، افلاطون دی رن

سکندر یونانی جد ٹیکلے والے بادشاہ دے علاقے توں اگانہہ وَدھ کے پورس دے علاقے ول آیا تے سیھناں نُوں علم اے پئی تخصیل پھالیہ دے لاگے پورس نال ساون دے مہینے یا سیلاب دے دِناں اندر اوہدی لڑائی ہوئی۔ تحصیل پھالیہ وچ پھالیہ، ہیلاں تے ایہو جیہے ناں یونانیاں دی یادگار ای لگدے نیں۔

پورس بارے خیال کیتا جاندا اے پئی اوہ پورو قبیلے دا سی ۔ رگ وید اندر پورو قبیلے نوں کدی برتھو آکھیا ، کدی پرسوا تے کدی پرتھوا ۔ ویدک انڈیا دے لکھاری رنگ اچاریہ دا خیال اے پئی بھرتاں نے تسنتو قبیلے دی لڑائی مگروں اوہ سارے گنگا وادی وچ وسن رسن لگ پئے تے پورو قبیلہ پنجاب اندر ودھن پھُلن لگ پیا ۔ پورو قبیلے دا بھرت تے تسنتو قبیلیاں نال بڑا جھگڑا وی رہیا ۔ پروفیسر برڈولے کیتھ نے رگ وید دے حوالے نال پورو قبیلے دے شہراں تے بادشاہواں دا وی ذکر کیتا اے ۔ ایہناں دا پہلا بادشاہ داگر ، دو نیا گرگشت تے تیہا پوروکت سی ۔ پوروکتا دی لڑائی داسیو قبیلے نال ہوئی، جس اندر پوروکتا ماریا گیا پر قبیلے نے اوہدے دُودھ پیندے پُتر نوں بادشاہ بنا کے آپنی آزادی قائم رکھی تے جدوں ایہہ جوان ہویا تے اوہناں داسیو قبیلے نال بڑیاں کڑیاں جنگاں لڑیاں ۔ رگ وید دے شاعراں پورو قبیلے دے بادشاہواں دی بڑی تعریف کیتی اے، تے اوہناں نوں تراس داسیو یعنی داسیو دے قاتل آکھیا اے ۔ رگ وید اندر ہور پورو بادشاہواں دے ناں وی دتے نیں جیویں تراتیکھشی، کورو کروتا ، تھرابنا ، ترد بیشن ، نری واتو ۔ ایڈے بادشاہواں دے ذکر توں جاپدا اے جیویں ایہہ قبیلہ کئی صدیاں ایس علاقے اندر حاکم رہیا تے جے پورس ایس قبیلے دا سی تے مطلب ہویا پئی چوتھی صدی قبل مسیح تائیں ایس قبیلے دا اقتدار رہیا ۔

پلوٹارک لکھدا اے پئی سکندر جدوں راوی تائیں اپڑیا تے قدم قدم اُتے اوہدی فوج نوں مقابلہ کرنا پیا ۔ ایس پاروں اوہ پچھانہہ مڑن دی

اڑی کرن لگ پئی - اِک لڑائی اندر سکندر آپ وی بڑا زخمی ہویا تے افواہ اُڈ گئی پئی اوہ مر گیا اے - ایس افواہ توں سکندر آپنی فوج دے حوصلیاں دا پتہ لایا تے اوہ پورے پنجاب نوں مطلب لے ستلج تائیں اپڑن توں پہلاں ای دکھن والے پاسیوں سمندر راہیں آپنی فوج نوں پچھانہہ موڑن لگ پیا - ایس علاقے وچ اوہدا مقابلہ ملیاں نال ہویا - ساہیوال، ملتان دے علاقے وچ اِک بیت اے :

سنگلی جیہناں دی دادی، سوڈھی جیہناں دی ما
مالی جنے پنج پُتر، ڈاہر، کُھتّر، سنگاد، ناپچ تے شیرا

جہلم تے ستلج دے وچکار جو جو قبیلے آباد سن، اوہناں تھاں تھاں سکندر نال لوہا لیا اے تے سکندر ایہناں دے ہتھوں ای زخمی ہویا تے باقی دُنیا جو جاپان تائیں سی فتح کرن دا خیال چھڈ دِتا - سکندر یونانی دی ایس پچھانہہ پرتنی نوں اوس ویلے دی نحس تے مبارک شیواں قرار دین دی اِک ہور صورت توں وی تصدیق ہوندی اے -

یونانیاں توں پہلاں رگ وید اندر چیتھاں دا ناں اسکیتی اے، سنسکرت اندر ایہنوں چندر بھاگا آکھیا جاندا اے سکندر یونانی دے ساتھیاں ایس ناں نوں منحوس جانیا کیوں جو اوہناں دی آپنی زبان اندر اِک لفظ اے انڈوربھاگوز یا ایگزنڈرو بھوگو، ایس دا مطلب اے ایگزینڈر اُتے غالب آون والا - چندر بھاگا یا چیتھاں نوں یونانیاں سکندر اُتے غالب آون والا سمجھیا تے ایس توں اگانہہ ودھدیاں ای اوہناں دا پیر پٹنا اوکھا ہوندا گیا - اوہناں ڈیرہ پاروں چیتھاں

دا ناں چندر بھاگا توں اکیسینیس رکھ دتا۔ یونانی مؤرخاں دا بیان اے
پئی چھناں جدوں جہلم نوں آپنے نال ملا لیندا اے تے ایہہ بڑا
خطرناک دریا بن جاندا اے۔ چھناں وچ جیویں جیویں دریا آوندے
جاندے نیں اوہناں دا آپنا ناں مکدا جاندا اے تے اخیر ایہہ چھناں
یا چندر بھاگا ای سندھ وچ جا ملدا اے۔

چندر بھاگا یا چھناں یونانیاں نوں بڑا منحوس نظر آیا۔ پر
کیمبرج ہسٹری آف انڈیا اندر لکھیا اے پئی ایس علاقے وچ
پہلیاں آبادیاں چھناں تے راوی دے کنڈھے ای آباد
ہوئیاں، کورو قبیلے دیاں شاخاں دا خاص طور تے ذکر اے۔

چھناں دریا دی حیثیت ساڈے ادب اندر اے تے
ایہدے نال جو رومان اے۔ پتہ نہیں اوہدے وچ ایتھے دے
اوہناں واسیاں دا جذبہ دی ہووے۔ جیہناں سکندر یونانی دا
مقابلہ کیتا تے جو دلوں چاہندے ہوندے نیں پئی ایہہ حملہ آور
چھچھانہہ ہٹ جاوے۔ عشق دے قصے تاں اوس تاریخ اندر
دی ہوندے نیں جو جانے گُھپ ہنیریاں دے وچ اے۔ پر جو
قصے اج پنجاب دی اجتماعی وارادت بنے ہوئے نیں اوہناں وچوں
ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال دے قصے ایسے چندر بھاگا یا
چھناں دے آل دوالے دے قصے نیں۔ مرزا صاحباں دی
راوی تے چھناں دے وچکارلے علاقے دا ای قصہ اے پر
ایس اندر دریا کوئی کردار نہیں بندا جیویں کہ ہیر رانجھا تے سوہنی مہینوال
اندر بندا اے۔ ایس توں چھناں دی جو تاریخ اندر حیثیت اے یا

لہراں کڈھن گھڑن رنگ لیا جھنّاں دیاں لہراں نیں ورگا جذبہ اے اوس توں بعد ایہہ لوک گیتاں اندر وی ایس دریا دی بڑی حیثیت اے تے اوہ دسدی کچّی یار دی تڑھا ... وے گھڑیا" وی اِک لوک گیت ای بن گیا اے تے "لنگھ آ جا پتّن جھنّاں دا یار لنگھ آ جا" وی ایسے ریت روایت دا حصہ اے۔

یونانی زبان تہذیب دا اثر

کسے علاقے دی تاریخ صرف آدن جاون والے بادشاہواں، حاکماں یا باہروں آئے دھاڑویاں دے ناں تے کارے گنوان دا ناں نہیں ہوندی۔ تاریخ دا ایہہ تصور کدے ہوندا سی پر اج تاریخ اوہنوں کہندے نیں جس اندر حاکماں دا ذکر وی ہووے پر نال ای اوہناں دے زمانے دے اداریاں تے نظاماں دا ذکر وی بھرویں انداز وچ ہووے۔ زبان، کلچر، معاش، قوم، قبیلہ، نوکر شاہی فوج تے لوک رنگ --- ایہہ سبھے گلاں رل کے اوہدی تاریخ بندیاں نیں۔ انج ای اج پنجاب دی تاریخ دی گل کردیاں اسیں کسے وی سمے نوں لواں گے تے اوس سمے دے پورے نظام دا نقشہ اوودوں ای بنے گا جدوں اوس سمے دے معاشی، سیاسی، ثقافتی، سماجی، وستوں، زبان

تے لوک جہلماں تے دریاواں دی دی بیڑی نوں پھڑ کے پار پیندے کر لواں گے۔

۳۲۶ قبل مسیح وچ سکندر یونانی یا پچھے ست مہینے ایس علاقے اندر لڑدا بھڑدا رہیا تے اخیر تیک نہ پرت گیا۔ سوال ایہہ ہے سکندریا اوس توں پہلاں آون والیاں نال کیہ بیاندا، چھڈ کے کیہ گئے تے اوہناں دے جان مگروں پنجاب تے پنجابیاں دی رہتل بہتل، معاشی سیاسی زندگی اُتے کیہ اثر ہوندا رہیا۔ یونانیاں توں پہلاں آون والیاں وی کجھ نہ کجھ چھڈیا ہووے گا تے یونانیاں وی۔۔۔۔

گل سکندر دے حملے دی ہو رہی سی۔ ایس پاروں ایس تھاں پنجاب اُتے یونانیاں دے اثر بارے گل ای مُکے گی۔ پنجاب دیاں بعض لوک کہانیاں وِچ وی تے وڈے شاعراں دے قصیاں اندر وی ایسے دا نقشہ اِک واری نہیں کئی واری ملدا ہے۔

اِک شہزادہ مُلک پر ہو نکلدا اے۔ دریا، پہاڑ ٹپ اُلانگھدا اِک ایہجے ڈراونے تے سُنجے میدان اندر اپڑدا اے، جتھے نہ آدم اے نہ آدم زاد، بجوہاں یا کھنڈر، کھولے نظری آوندے نیں۔ اوتھے اِک خوفناک جِن دے ہتھ پڑھدا اے، جو اوہنوں اِک کوٹھے اندر بند کر، ڈھول وجاون دی ڈیوٹی لا دیندی اے۔ حکم اے ڈھول اِک پل وی نہ رُکے۔ انیر اِک چوہا شہزادے دی مدد نوں اپڑدا اے تے آپنی پوچھ نال ڈھول وجائی جاندا اے تے شہزادے نوں تے پچھلے بوہے نسا دیندا

اے ۔ شہزادہ ٹردا ٹردا اک گھور جنگل اندر اپڑدا اے ۔ ایتھے
کوہاں تائیں کوئی آبادی نہیں ۔ بھکھ تے تریہہ نال مرن لگدا اے
اخیر اک رکھ اُتے چڑھ کے ویکھدا اے تے اک پاسیوں دھوں
اُڈدا نظر آوندا اے ۔ اودھر ٹر پیندا اے ۔ کیہ ویکھدا اے پئی
سامھنے اک وڈا عالی شان محل اے ۔ اندر وڑدا اے ، کوئی
بندہ موجود نہیں ۔ اک بڑی خوبصورت شہزادی نظریں پیندی اے
جو شہزادے نوں ویکھ کے پہلوں ہسدی تے فیر روندی اے ۔
شہزادہ ایس دا سبب پچھدا اے ۔ آکھدی اے جتھی ایس
پاروں پچھی پریاں پچھن آدم زاد ٹھا اے ۔ روندی ایس لئی آں پئی
شاید کانا دیو آوے گا تے تینوں تنگ کر لوے گا ۔ دیو
کہانی اجے مُکدی اے پئی دیو آوندا اے تے شہزادہ اوہنوں
تدبیر نال مار چھڈدا اے ۔

شہزادہ ایتھوں نکلدا اے تے اگے اک ایسا اُجاڑ شہر آوندا
اے جس دے لوکاں نوں باشک ناگ چمبڑیا اے ۔ شہزادہ ایس
ناگ دا کم وی پورا کردا اے تے ٹر پیندا اے ۔ ٹردیاں ٹردیاں شام
ہو جاندی اے ۔ تھکیا ٹٹیا اک رکھ ہیٹھ سوں جاندا اے ۔ ادھی
رات ایدھر تے ادھی رات اودھر پکھیرواں دیاں آوازاں سن کے جاگ
پیندا اے ۔ ویکھدا اے تے اک بڑا وڈا سرال پکھیرواں نوں کھان
لئی رکھاں اُتے چڑھدا جاندا اے ۔ شہزادہ تلوار دا وار کر سرال دے
ٹوٹے ٹوٹے کر سرہاندی رکھ سوں جاندا اے ۔ سویر نوں چکوا چکوی
آوندے نیں تے اوہ آپنے بوٹاں کولوں رات دا قصہ سن کے شہزادے

دے دوست بن جاندے نیں ۔

ایس نکی جیہی کہانی بارے "اردو زبان کی قدیم تاریخ" دے لکھاری عین الحق فریدکوٹی ہوری لکھدے نیں :

"ایس کہانی اندر ترین دا لفظ یونانی ڈائنو DEINOS دی شکل تے معنیاں ورگا اے ۔ کانہ دیو یونانی دیو مالا دے کانے دیو کائیکلوپ KYKLOPES ورگا اے جس دا مقابلہ ہرکولیس نال ہویا ۔ ہندوستان اندر تے سنسکرت اندر دیو دا لفظ مہتر، خدا یا فرشتے یا گوروسی ورتیا گیا مطلب اے، نیکی تے پوتر ناں لئی دیو دا لفظ استعمال ہویا ۔ ہر پنجابی کہانیاں اندر دیو دا لفظ ہمیشہ خوفناک تے بندے دی دشمن طاقت سی ورتیا گیا ۔ انج لگدا اے جیویں پنجاب دیاں لوک کہانیاں اُتے یونانی دیو مالا دا اثر ہویا ۔ ایس کہانی اندر سراں دی یونانی لگدا اے تے باشک ناگ دی یونانی بشیلیکو BASHILIKOO یعنی شاہی ناگ ای لگدا اے ۔ ایس باشک ناگ دا ذکر تھاں تھاں لبھدے جیویں میاں محمد دی سیف الملوک اندر

دو لشکر پئے مل کھلوتے، پربت وانگ اُچیرے
کینہ، غضب مچے تے کیتے، کوچ تحمل ڈیرے
صفاں قطاراں بنھ کھلوتے، اک دوجے ول تکدے
مرد دلیر نہ تیر چلاندے، مہر کرن تکیں جھکدے
مارو مار اسمانوں آئی کھڑکیہ دوشش شہاں نوں
پیا ہنیرا تے رشنائی نٹھی دور جہاناں نوں

اِتنے خون زمیں پر ہوئے ، باہر انت شماروں
گردنک سرخ ہوئی اوہ دھرتی ، تتی تیز انگاروں
تلواریں دے پھل پترے ، کھُلے ہوئے سن ایتنے
مکھی مچھر اُڈ نہ سکن ، وچ جنگے دے کھیتے
چمکو چمک وجن تلواریں ، نویاں سان چڑھائیاں
تن رحم نہ زخم کرن تھیں ، زہروں پان چڑھائیاں
گوشے جوڑ کمان کھینوں ، مارے تیر خدنگاں
لنگدے خبر زمان زمینوں ، بھجن مثل نہنگاں
باشک ناگ کمنداں والے ، کنڈل کھولن مارن
لشکر دے کنج لٹن کارن ، آون مونہہ کھلارن

پنجاب دی لسانی ، کلچرل تے سیاسی تاریخ اُتے یُونانیاں دا اثر صرف لوک کہانیاں تائیں نہیں رہیا - ایہہ سچ اے پئی یونانیاں دا سارا اثر صرف سکندر یُونانی دے حملے دے زمانے ای نہیں ہویا ، عربی ، فارسی راہیں وی یونانیاں دا اثر ایس علاقے وچ اپڑیا تے پچھے ایہرلے ہلے انگریز تے انگریزی راہیں وی کئی یونانی لفظ تے اوہناں دے معنے پنجاب تے پنجابی وچ آئے - پر بعض ایجہے اثر نیں جو خاص اوس زمانے دی یادگار نیں تے ہُن اوہ ساڈی زبان دی تاریخ دا حصہ بنے ہوئے نیں -

پنجاب دے پنڈاں وچ انج دے ناں اکثر سُنیندے نیں ، سکیکی ، سلیمان کی ، جام کے ، بھرو کے ، پتو کی ، تمان کی ،

ہو سکدے ، مونث . اندوکا ، فاضل کا ــ ــ ــ انج دی کا . کی سے
ہو کے جو لفظ بنے نیں جیویں نانکے . وارکے ، پیکے ــ ــ
ان لفظاں وچ اک جوڑ قسم اے ۔ گھروکا ۔ مطلب اپنے گھر دا .
HOME MADE | اجوکا ۔ مطلب اج دا . کلھوکا ۔ مطلب کل دا ،
پچھوکا ۔ مطلب پچھلے دن دا ــ ــ ــ ــ . پنجابی زبان اندر ایہہ کا . کی .
کے لا کے لفظ بنان دی گل کتھوں آئی اے ۔ عین الحق فرید کوٹی ہوراں
دے کہن موجب ٹیکسلا دے کھنڈر دے نال نال اشوک دیاں لاٹھاں
اُتے تے بعض پرانے ڈرامیاں اندر پوتکا تے رومکا ورگے
لفظ وی ایس یونانی اثر ول ای اشارہ کردے نیں ۔ کا ، کی . کے
لاکے لفظ نیں تے زباناں دے ماہراں دا خیال اے پئی سبھ
توں پہلوں ایہہ لفظ یونانی زبان اندر ورتے گئے ۔ یونانی دا لفظ
اکا IKOE یا AKOE اکا ایہو کا ، کے ، کی نیں تے ایہناں
دا یونانی اندر انج استعمال ہویا اے ۔ مثلاً ہوم والا کہنا ہووے تے
ہومریکا HOMERIKOS ۔ روم والا کہنا ہووے تے رومائیکا ــــ
ROMAIKA ، یونان والے نوں ایونیکا IONIKA ــ
یونانی تے پنجابی زبان اندر نر نوں مادہ یا مذکر نوں مونث بنان
ویلے وی اکو ای طریقہ ورتیا جاندا اے ۔ ایہہ طریقہ عین الحق فرید کوٹی
ہوراں دے کہن موجب نہ سنسکرت اندر اے تے نہ ای فارسی ۔
عربی اندر ۔ ایس توں لگدا اے پئی پنجاب اندر یونانیاں دا اثر زبان
دی ایس پکھ اُتے وی ہویا ۔ اوہناں کجھ پنجابی تے کجھ یونانی لفظاں
دی مثال دتی اے ۔ جیویں :

ہیلنس توں ہیلن ، کیتھرو توں کیتھرین ۔ ہمیس توں ہرمائن ہیرو توں ہیروئن ، الیگزینڈر توں الیگزینڈریا ۔ پنجابی اندر "ن" لا کے مؤنث بنان دیاں مثالاں :

مالی توں مالن ، دھوبی توں دھوبن ، جوگی توں جوگن ، سمدھی توں سمدھن ، پنجابی توں پنجابن ، ہندوستانی توں ہندوستانن تے بھوری توں بھورن ۔

کا ، کی ، کے تے ن نال نویں لفظ بنان دی ایہہ اٹکل جے یونانیاں کولوں پنجاب تے پنجابی اندر آئی سنے کجھ لفظ وی یونانی وچوں پنجابی ول آئے ۔ فرید کوٹی ہوراں کجھ لفظاں دی دس پائی اے جیویں :

پنجابی وچ	یونانی اندر
تھاں	جتھاں
ابرو	اُبھرو
نرویں	زے
ورہ	ورو
نونہہ	نوو
پہلا	پالائی
گھیرا یا گھیر	گیرو
کٹوری	کوٹیلی
روٹی	ارٹو
سرنگ	شرنگ

یونانی وچ	پنجابی وچ
بشان	ساہن
پوتیس	پتی
مزدو	مزدوری
امبروتو	امرت
کوپے	کپنا
تاپے	تیتر
کیلکس	کولی
کیکلو	ککلی
ککرانو	ککر

انج ای ہور کتنے ای یونانی لفظ ہن جو پنجابی اندر رہ گئے ایس گل دی دس پا رہے نیں پئی ساڈی زبان دی تاریخ اُتے باہروں آون والیاں دا کیویں کیویں اثر پیا تے جد کدی اسیں آپنی، آپنے علاقے دی سیاسی، معاشی، مذہبی تے کلچرل تاریخ دی کھوج لاواں گے، ایہہ گلاں ساڈے ساہمنے آون گیاں تے للکارن گیاں پئی ایہناں دی تاریخ دی لیکھو۔ مرزا صاحباں وچ مرزا اک تھاں اُتے کہندا اے:

شعر

میری بچی تو ڈرن فرشتے، تے میتھوں ڈرے خدا (مرزا صاحباں)

ایہہ بچی کیہ شئے ہے جس توں فرشتے پئے ڈردے نیں؟ گل غور جوگی اے تے ایہدا اک مطلب عین الحق فرید کوٹی ہوراں ای دسیا اے پئی:

سنسکرت یونانی وسے گھوڑے داناں سی لوکا نیلس: مطلب اے برنی

دا پتر - ایس بوکانیلس نوں جس بارے پجو ، مک کہندا اے بکی اوہ جہلم دے کنڈھے اُتے ماریا گیا اے - اڈری گھوڑی دا ناں بکی پیا اسے ستے بکی نوں پنیو ستے برخوردار وی گئے شاعراں ڈاڈھا سوہنا دِتّا اے - کدھرے کدرے ایہنوں نیلی وی آکھیا گیا اے - پیلو دی گل دیکھو :

صاحباں :

ماڑی تیری مُہرکی مرزیا ، بیبیاں کدھروں لُور
مُسکا ایہدا چوکھا ، کانوں کنڈے ، کم وڈھ
جے گھر نہ آہی باپ دے ، ساتھ بیانداں جوڑ
گھوڑی کھیوے خان دی ، بڑی را تب خور
بھجیاں نوں جان نہ دین گے ، اوڈل گیاں دے چور
وِچ اُجاڑ دے ماردے ، تیری ستی دعون مروڑ

مرزا :

کن لمبے ، کُھر پتلے ، دُم بکی دی سیاہ
ویکھ کے میری شُہد نوں جھوری چیت نہ پا
بائی ڈوگر جیہناں دے ، گھن لواندی آ
باپ دے کھائیاں چر کے بکی نے لئیاں بنا
دس مہتیاں دا گھیو دِتّا ، بکی دے ڈھِڈ پا
بکی تون ڈرن فرشتے ، میتھوں ڈرے خدا
چُھبی وِچ پاتال لا ، اُڈ کے چڑھے اکاش
چڑھنا آپنی موج نوں ، بکی نوں لاج نہ لا

پنجاب اُتے حملے

(وار ——— پنجابت وچوں)

جیویں شیر مارن بھبھکارے پہنچن مار ستے
جیویں بھجّن باز طرارے، ویکھ شکار نُوں
اوہ دیون کھول بھنڈارے، تیغاں واہ کے
ہو نٹھن لشکر سارے ۔ وانگر لومبڑاں

دوہیں دلیں مقابلے ، رن سُورمے کڑکن
چڑھ توپاں گڈیاں ڈھکیاں ، لکھ سنگل کھڑکن
اوہ دارُو کھاندے کولیاں ، من گولے کڑکن
اوہ داغ پلیتے چھڈیاں ، وانگ بدّل گڑکن
جیویں در کُھلے دوزخاں ، اینویں بھاہیں بھڑکن

جیوں جھانبے مارے پکھنو، وچ باغاں پھڑکن
چترے تر تٹے ہنبلاں، واگھ مچھاں نٹرفن
جیویں جھبتیں اگاں لگیاں، رن سُورمے نڑکن
اود حستر دیہاڑا ویکھ کے، دل دوویں دھڑکن

نیڑے آئے نیں ڈھک کے، جیویں پانی ہڑھدے
سر ترواۓ تسبیاں پڑھدے
برچھے لین جھوالیاں، جیوں نٹ سُولی چڑھدے
لے چاندے برچھے آسنوں، تے پرنے پڑدے
جیوں کبوتر پھڑک کے، ہو لوٹناں جھڑدے
جیوں کاں بسیرا باغ وچ، گھت گھیرا وڑدے

کال تے نارد غاراں چھُپے موت نہیں
پر عزرائیل نہ ساراں، مُولے لدھیاں
قاتل علی سنبھالی، برچھی سار دی
اود گھڑی دوہاں ولایت، ڈیڑھ ہزار دی
جیوں سیاہ ناگن کالی، ڈنگ سوار دی
کر زور رکاباں سے ماری، لگی نہ کار دی
سٹ بدھی، برچھی تر گئی پھل لشکار دی
جیویں ناراُکتا امبروں، سات عیار دی
جیویں کھُتی کوہی کمانگ توں میر شکار دی

لڑائی دا ایہہ نظارہ سنجابت رکھیا اے تے اوس واہر دے حوالے نال جو پنجاب تے برِصغیر دے دوجے علاقے دی آخری واہراں وچوں سی - پر لڑائی دا ایہہ نقشہ صرف اودوں دا ای نہیں - ایہہ نقشہ اوس زمانے دا وی اے جس بارے تاریخ چُپ اے ، زمین چُپ اے ، اسمان چُپ اے ——— ——— ہڑپہ تہذیب اُتے کدوں واہراں چڑھیاں ، کدوں ایس تہذیب دے اندر ہچھیاں گلاں گل سڑ گیاں - کون مقابلہ کرن آئے - کیہناں بلائے ، اوہناں نال کیہ سلوک ہویا - اوہ ایتھے ای رہے یا اگانہہ لنگھ گئے یا نادر شاہ تے احمد شاہ ابدالی تے انگریزاں وانگوں پچھانہہ پرت گئے ؟ ایہہ سبھ سوال آپنی تھاؤیں بڑے پکے تے ضروری سوال نیں تے ایہناں دا جواب دِتے بِناں پنجاب دی تاریخ مکمل نہیں ہوندی - پر ایہو سوال نیں جیہناں بارے غیر پنجابی عالم سیانے تاں بڑا ہیر مار دے رہے تے مار رہے نیں - پر پنجابیاں آپ کُجھ نہیں کیتا - جے کیتا وی تے اینا گھٹ کہ اوس توں پوری تاریخ بنا لینا سوکھا کم نہیں -

کہندے نیں ہڑپہ سکندر دے حملے توں ڈیڑھ دو ہزار ورھے پہلاں اُجڑ گیا سی - ایتھے دے وسنیک یا اگانہہ دھک دِتے گئے یا نویں آون والیاں نوں اگانہہ جمنا گنگا ول دھک دِتا - ویداں خاص کر رگ وید اندر اجیہیاں کہانیاں نظماں تے گیت ہین جیہناں توں ہڑپے دے اُجڑن تے

پنجاب دے نویں روپ اختیار کرن بارے کجھ تھوڑہ پتہ لگدا اے۔
ایس لئی ہی رگ وید باہروں آون والیاں ایسے دھرتی اندر بہہ کے
لکھیا یا بنایا جیہنوں پنجاب آکھیا جاندا اے۔ رگ وید دے
حوالے نال ہڑپے مگروں پنجاب دی تاریخ دیاں لکیراں واہن دی
کوشش اگانہہ چل کراں گے ایس ویلے اوہناں راہواں تے
اوہناں حملہ آوراں دا ذکر کر لیئے جو پنجاب تے دوجے علاقیاں اُتے
چڑھ آئے تے کسے نہ کسے تاریخی حوالے نال اوہناں دے تھاں
ٹھکانے دا تھوڑہ پتہ لگدا اے۔ ایہہ دھاڑوی اوتھوں آئے تے
ایہناں نال ایتھوں دے وسنیکاں پہلے ٹاکرے اوسے قسم دا
جنگ کیتا جیویں سنجابت تے نادرشاہ دے حملے اندر اک لڑائی
دا نظارہ بنیا اے۔ پر ایہناں دھاڑویاں نال ایس گل دا
پتہ نہیں لگدا بئی آریا لوکاں کتھوں کتھوں نے کدوں کدوں
پنجاب ول مونہہ کیتا، آپنے نال کیہہ لے کے آئے تے ایتھوں
کیہہ کجھ آپنی جھولی پایا۔ پنجاب دی تاریخ دے ایس حصے
یعنی ہڑپے توں لے کے سکندر اعظم دے ویلے تائیں ——
—————— اندر ہنیرا ای ہنیرا کیوں اے؟

ایس دی وڈی وجہ پنجابی آپ ای لگدے نیں۔ ۴۷ء توں
جدوں پنجاب ونڈیا نہیں سی گیا ایتھے چار مذہباں دے لوک
رہندے سن۔ اوہ اکثر اپنیاں نسلاں دی وکھ وکھ دسدے
سن۔ ہندو جیہڑے آپنے توں آریا آکھدے، اک تے
آریا ہون پاروں اوہ آپ ایس دھرتی دے سپوت بنن دا

دعویٰ نہیں سی کر سکدے ۔ دُوجے ہندو مذہبی کتاباں اندر
تے رگ وید توں بعد دے ویداں اندر جیویں اِک پاسے پنجاب
دے شمالی مغربی حصے یعنی اج دے پاکستان، دُوجے پاسے
مشرقی حصے یعنی اج دے بنگلہ دیش تے پچھے پاسے دکھنی
ہندوستان دی نندیا کیتی گئی تے اوہناں نوں ودھیوں بعد
دے علاقے آکھیا گیا ۔ ایہناں دوہاں تھاں پاروں مسلماناں
نوں پنجاب دے ہڑپے تے ہڑپے نگروں دی تہذیب تے
تاریخ نال کوئی دلچسپی نہ رہی ۔ سکھ مذہب صرف مغلاں دے
زمانے آیا ۔ پھیر تاریخ اندر اوہناں دی شہرت اوہ ہندو دور جوگا
ہے جو رنجیت سنگھ تے اوہدی اولاد نال سی ۔ پچھے مسلمان
ایہناں دا مسلمان دی حیثیت نال ایس علاقے نال رشتہ ملتان
اندر مسلمان حکومت تے پھیر محمود غزنوی دے حملیاں نال
بندا اے ۔ ایس کارن اوہناں دی ہڑپہ، ہڑپہ نگروں آریاواں
تے آریاواں نگروں بدھ تے ہندو سمیاں دی تاریخ ول گوہ
کرن دی ضرورت نہیں سمجھی —— پنجاب دا چوتھا ٹکا جیہا
دھرتا عیسائی تے پچھڑے گروہاں مثلاً لال بیگی وغیرہ دا سی ۔
اوہ اوّل تاں بہت پچھے رہ گئے، دُوجے اوہناں دی پرتیت
نہ ہون برابر سی جیہے اوہناں وی ایس پنجاب دی دھرتی دی ٹُر ورتی
درچ کوئی دلچسپی نہ لئی —— پنجابی لوک ذہنی طور اُتے
کھیرو کھیرو رہے ۔ ایس دے آپنے تھاں بڑے سبب
نیں پر ایہدا سٹہ ایہہ نکلیا کہ پنجاب دی ہزاراں ورھیاں دی

تاریخ پنجاب دی مٹی پھرول کے ۔ لبھی جا سکی ۔ ایہہ گل نہیں ایس گواچے لعل نوں لبھیاں ای نہیں سی ۔ ایتھے جھنا ضروری اے پر ڈھونڈن والے نوں تاریخ تے دھرتی دا سچا پتہ بن کے ٹول کرنی پوے گی ۔

گل اوہناں دی ہو رہی سی جو ہند دے ول پنجاب تے اوہدی دھرتی اُتے حملے کردے رہے ۔ اگانہہ لنگھن واسطے، پنجاب اندر ٹکن واسطے یا پکا نہہ پرتن واسطے [illegible] دے لاگے ۔ اِک روسی میجر جنرل ایل ۔ این سیوبیف اوہناں حملیاں بارے اِک کتاب لکھی جو افغانستان راہیں پنجاب دے لاگویں علاقیاں اُتے ہوئے ایل ۔ این سیوبیف L.N SEBOLEV مطابق باراں سو ورھے قبل مسیح شام دی ملکہ سمیرامس سندھ دریا دے کنڈھے اُتے دی حملہ کیتا ۔ پنجابیاں لڑائی کیتی مار کھادی پر جدوں ملکہ سندھ ٹپ کے پنجاب دے علاقے وڑی تے اوہدی اَدھی توں ودھ فوج ماری گئی، جس کر کے اوہ مُڑ گئی ۔ اوس ویلے پنجاب دا حاکم سٹڈابوبیٹس سی ۔ دُوجا حملہ مصر دے اِک فرعون سیسوسٹرس کیتا ۔ ایہہ پنجاب نوں مدھولدا گنگا تائیں ودھ گیا تے پھیر پرت گیا ۔ تیجا حملہ ۵۳۸ قبل مسیح ایرانی سلطنت دے موڈھی سائرس کیتا، پر اوہ دی ریاست سندھ توں اگانہہ ودھیا تے پھیر صرف ستاں ساتھیاں نال واپس پرت سکیا ۔ چھیویں صدی قبل مسیح دے اخیر وچ چوتھا حملہ ایران دے بادشاہ دارا اوّل نے پنجاب تے ہند اُتے چڑھائی کیتی ۔ پر اوہ دریا دے

پہلا باہرلا حملہ آور سی جس پنجاب نوں فتح کیتا - ۳۲۶ ق م اندر سکندر یونانی دا حملہ ، جو بیاس تائیں دوہو کے پچھانہہ پرت گیا - چھیواں حملہ یونانی ہیلوکس سوم دوجی صدی ق م اندر کیتا - ستواں حملہ یونانی باختری سلطنت دے شہزادے ڈیمیٹرس کیتا - اٹھواں حملہ یونانی بادشاہ یوکریٹائڈ دوجی صدی ق م اندر کیتا تے دریائے جہلم تائیں گیا - ناواں حملہ پارتھیہ دے بادشاہ متھرا داتا اعظم ۱۳۷ ق م اندر کیتا پر دریائے سندھ توں اورے ای رہیا لگدا اے - دسواں حملہ ستھین تے ساک قوماں وار و وار حملے کیتے تے ایہہ پنجاب تے دوجے علاقیاں اندر آباد ہوندے رہے - یارھواں حملہ ایران دے بادشاہ نوشیرواں چھیویں صدی عیسوی وچ کیتا - سندھ توں پرے تے کشمیر اُتے ایہدا قبضہ سی پر پنجاب اُتے ایہدے قبضے دا پتہ نہیں لگدا - بارھواں حملہ مغل اغر خاں کیتا - کابل ، غزنی فتح کر کے سندھ پار کیتا تے ایتھوں کشمیر اُتے حملہ کیتا جتھے دے بادشاہ پیما نوں مار دتی - اغر خاں ایتھوں پچھانہہ پرت گیا - تیرھواں حملہ دسویں صدی عیسوی اندر سبکتگین کیتا تے پنجاب اُتے قبضہ کر لیا - چودھواں حملہ محمود غزنوی سی جس پنجاب اندر اپنی حکومت وی قائم کیتی -

پندرھواں محمد غوری ، سولھواں چنگیز خاں ، ستارھواں شیر خاں ثانی ، اٹھارھواں حملہ تیمور لنگ نے کیتا - انیہواں حملہ ابوبکر میرزا تے پھیر بابر دے حملے - اکیواں حملہ ہمایوں کیتا - بائیواں نادر شاہ تے تئیواں احمد شاہ ابدالی -

پنجاب اُتے ایڈے حملے ——— انج لگدا اے جیویں ایہدی
تاریخ دے کنڈھے اُتے ہر ویلے ——— جنگ دے طبل ای وجدے رہے -

بادشاہی نظام

(لوک گیت ——— راجہ رانی)

پیچھی والا چھلا مینوں دے جا نشانی
دے جا نشانی، تیری ہووے مہربانی
چُن چُن کلیاں سیج وچھاواں
سویں چاک راجہ سویں ہیر رانی
پیچھی والا چھلا مینوں دے جا نشانی
چُن چُن کنکراں محل اُساراں
وسے چاک راجہ، وسے ہیر رانی
پیچھی والا چھلا مینوں دے جا نشانی

سونے دی تھالی وچ بھوجن پروساں
کہہ دے چاک راجہ کھواندے ہیر رانی
پنچھی والا چھلا جینوں دسے میا نشانی
دسے جا نشانی تیری ہووے مہربانی

راجہ رانی، ملکہ بادشاہ دی گل پنجابی ای نہیں دنیا جہان دے ادب اندر اینی چلی اے جنّی کسے ملک، زبان دے لوکاں دی تاریخ اے۔ لوکاں دے دلاں دماغاں اندر راجہ تے بادشاہ دا تصور انج بیٹھا اے پئی اج دی عہدوں حاکماں لئی صدر، وزیر اعظم ورگے ناں آ گئے نیں لوکی اوہناں نوں بادشاہ تے راجہ ای پئے آکھدے نیں۔ حاکماں بادشاہواں تے وزیراں دی گل ایڈی ٹور دلاں اندر لہہ گئی اے پئی چاک یعنی ملازم راجے نوں وی راجہ بنا دتا جاندا اے۔
پنجاب دی تاریخ اندر راجہ رانی یا بادشاہ ملکہ دا تصور آریاواں دے آون مگروں ای شروع ہوندا اے۔ آریاواں دے آون توں پہلاں گل کوئی پوری کھلی نہیں ہوئی کہ پنجاب اندر حکومت دا طریقہ کیہ سی۔ آریاواں دی یلغار بارے رگ وید اندر جو ذکر اے، اوس توں ایہہ لگدا اے پئی ایتھے دی ہڑپے تہذیب دے وسنیکاں دے سردار ہوندے سن۔ پر ایہہ نہیں پتہ پئی ایہہ سرداری نظام، بادشاہی نظام ورگا ای سی یا وکھ سی۔ سردار وڈے

قبیلے دے سردار ہون پاروں حاکم سن یا ساری خلقت اوہناں دی چون کردی سی۔ پچھیں ایہہ کہ سرداری نسل اندر نسل ٹُردی سی یا اِک سردار مگروں اوہدی اولاد وچوں تاں کوئی ہور سیانا سردار مِتھیا جاندا سی۔

ہاں رِگ وید اندر داسو سرداراں یا حاکماں دا ذکر اے۔ انج ای ناگا جنت حاکم دا وی ذکر اے جو آریاواں نال لڑیا تے اوہناں نوں نتھ پاوندا رہیا۔ پر ایس گل توں وی ایہہ کھرا نہیں لبھدا کہ ایہہ حاکمی طریقہ موروثی بادشاہی والا سی یا نہیں۔

آریا لوک وی شروع شروع اندر سرداری نظام دے منن والے لگدے نیں۔ پر رِگ وید دے شروع حصیاں اندر گل کھلی نہیں۔ ایسے پاروں بریڈلے کیتھ ہیو کینیڈی، سدل پاول تے ہوبل ورگے سیانیاں اندر بڑا اختلاف تے فرق اے۔ کسے دی کجھ راء اے تے کسے دی کجھ۔ کیوں جو رِگ وید وچ گل ایڈی کھلی نہیں ہوئی۔ ہاں رِگ وید دے اوہ وکھالے تے پچھیرلے حصیاں توں صاف لبھدا اے جنی پنجاب اندر بادشاہی نظام شروع ہو گیا سی، بادشاہی نظام وی موروثی سی۔ رِگ وید اندر بھرت قبیلے دی بادشاہی ودھریا موا توں شروع ہوئی، اوہدا پُتر دیوا داسا تے اوہدا پُتر پیجا وانہ اگڑ پچھڑ بادشاہ ہوئے۔ پورو قبیلے دے اگڑ پچھڑ چار بادشاہواں دے ناں انج نیں:

دھرگاہ۔ گرکنشٹ۔ پورو کنسا۔ تراسا دیو۔

پر سیانیاں دا جاں اے پئی ایہناں بادشاہواں نوں عام تے خاص سبھناں کولوں صلاح لینی پیندی ہندی۔ شہراں دے چودھریاں دیاں سبھاں کولوں وی لینی پیندی - پیر، وزیر، سپہ سالار تے مذہبی سیانیاں کولوں وی پچھ کے ٹرنا پیندا۔ اوس سمے سپہ سالار نوں سیانی آکھیا جاندا، اوہدا درجہ وی چاہتی ہوندا - بادشاہ نوں راجنیا یا راجن آکھیا جاندا۔

پنجاب اندر آریا لوکاں بادشاہی دا جو نظام کیتا اوہدی پوری اُگھی شکل تو ویدے ویداں اندر نظریں پیندی اے۔ ایس کر کے کہ بھاویں پنجاب اندر شاہی نظام شروع ہو گیا سی پر بادشاہی ابڈی اک ستونڈ ہے اندر پیس نہیں سی گئی۔ آریا لوک جاں ہے نویں نویں قبائلی خانہ بدوشی چھڈ کے شہراں گراواں اندر رہن لگے سن۔ سمجھ آباد کاری دا زمانہ سی، پر جیویں ضرورتاں ودھدیاں گئیاں تیویں تیویں نظام وی بدلدا گیا۔ جمہوریت پسندی دا خیال اوسے پچھاں پئیا۔ اندر آریا بادشاہت چودھری، جاگیرداری دا روپ نہیں سی پھڑ سکی - ایہہ آمرانہ بادشاہی پنجابیوں نکل کے گنگا جمنا دی وادی اندر ہیا اختیار ہوئی۔ جیویں کہ آریاواں نوں رتے سے ۱۹۴۷ء تائیں دی تاریخ گواہ اے پئی بادشاہی دی تگڑی آمرانہ شکل ہمیش گنگا جمنا وادی اندر رائی رہی اے جد کہ لہندے پاسے پنجاب تے پاکستان دیاں دوجیاں علاقیاں اندر چڑھدے پاسے بنگال تے آسام اندر تے دکھن وچ مدراس، مہاراشٹر وغیرہ اندر چنگا بھلا فرق رہیا اے

______ رگ وید دی بادشاہی دا جو روپ بعد وچ بنیا،

اوہدی شکل "کیمبرج ہسٹری آف انڈیا" اندر انج اے :

"پہلا راجنیا یعنی بادشاہ دوجا پروہت ، تیجی ماہشنی - راجے دیاں چونہاں رانیاں وچوں سبھ توں وڈی یعنی ٹِکا رانی نمبر چار سبھ توں من پسند رانی ، نمبر پنج دی رانی ای ہوندی - نمبر چھے شاہی رتھ دا کمانڈر ، نمبر ست سنیانی یا کمانڈر انچیف ، نمبر اٹھ گرمانی یعنی پنڈ دا سربراہ - ایس مگروں خزانچی یا وزیر خزانہ تے وزیر مال ورگے عہدہ دار ہوندے ، شہزادے راج کمار تے بادشاہ دے بھرا دی ایس نظام اندر اُچّا تھاں ملّی بیٹھے سن -

گل خاص ایہہ ہے پئی سِدھے سادے آریا لوکاں اِک توں ودھ زنانیاں کرنیاں شروع کر دتیاں تے بادشاہواں دیاں چار زنانیاں تاں سِدھے سبھا نال یعنی سرکاری طور منّیاں گئیاں باقی زنانیاں دا اندازہ ایس توں کرو پئی بادشاہ یا شہزادے ویاہ کردے پھردے تے زنانیاں نوں آپنیاں انگوٹھیاں تے چھلّے نشانی دے جاندے - رستم سہراب توں لے کے شکنتلا تائیں آریا لوکاں دے کِنّے ای قصّے نیں - شید آریا لوکاں نوں نسل ودھاون دی لوڑ وی پیٹے گئی سی - کیوں جو پنجاب اندر بھانویں ہزار ورھے تائیں رہے پر اوہناں نوں پرانے دسنیکاں توں ہمیش خطرہ رہیا - پھیر آپنی گنتی ودھاون لئی اِک توں ودھ شادیاں شروع کر دتیاں -

اک توں ودھ ویاہ دی پنجاب دے لوک گیتاں اندر اِک

خاص انداز وچ بیان ہوئے نیں ۔ اِک توں ودھ ویاہ پنجاب دی
تاریخ اندر آریا لوکاں توں شروع ہوندے نیں ۔ سیالکوٹ والے
راجہ سالباہن ویلے دی کئی کئی راݨیاں ہوندیاں سن ۔ پھیر مسلماناں
سمے اندر وی ایہو صورت رہی ۔ اخیرلے زمانے سِکھاں دی
کئی کئی زنانیاں کیتیاں ۔ جیویں مہاراجہ رنجیت سنگھ دا قصہ اے
نواب بہاولپور دا قصہ وی ایہو اے ۔ پھیر پورے جاگیردارانہ نظام
اندر، جو پنجاب وچ رائج اے ایہو صورت اے پر سوکن نوں
جذباتی سطح تے انسانی سطح اُتے رکھے ہور ای رنگ وچ ویکھیا
گیا اے ۔ اوہ رنگ ایہناں لوک گیتاں توں ہوندا اے ۔

ہائے گلابی گجرے ، سوکن پائے جھگڑے
پا کے کنّاں ڈِیاں ڈنڈیاں
کاہنوں پانا ایں جھنڈیاں
مَیں دی تیرے ہان دی
سبھے گلّاں چاندی
ہائے پیراں دے توڑے
سوکن پائے وچھوڑے
ہائے نی سوکن نارے
کاہنوں پائے پواڑے

شاوا میرے چھلّیا
دانا پانی چلیا
چھلّا پِتّی چاندی
سوکن پیٔے گئی ماندی
جُتّی پھِکّن چاندی
کاہنوں پانا ایں پھیرے
وس نہیوں میرے
وس میری ماں دے
گھلّے گئی تے جاں گے

شاوا میرے چھلیا
داتا پانی چھلیا
چھلا پیا اے رلڈ تے
سوکن چڑھ گئی ضد تے
لتاں مارے ڈھڈ تے
کاہنوں پانا ایں پھیرے
وس نہیوں او میرے
وس میری ماں دے
گھلے گی تے جاں گے
شاوا میرے چھلیا

دُوجے مُلکاں نال جوڑ — مادری نظام

ہوٹھ سُرخ یاقوت جیوں لعل چمکن ،
ٹھوڈی سیب ولایتی سار وچوں
نک الف حسینی دا پپلا اے ،
زُلف ناگ خزانے دی بار وچوں
دند چنبے دی کلی کہ ہنس موتی ،
دانے نکلے حسن انار وچوں
لکھی چین کشمیر تصویر جٹی ،
قد سرو بہشت گلزار وچوں
گردن کُونج دی انگلاں روانہہ پھلیاں ،
ہتھ کُولڑے برگ چنار وچوں

چھاتی ٹھانڈھ دی اُکیری پَٹ کھنوں ،
سیب بلخ دے پُٹنے انبار وچوں
ٹھوڈی بوٹھاں دی وہٹر ڈنداسڑے دا ،
کھوجے کھتری قتل بازار وچوں
بانہاں ویلنے ویلیاں گُنھ مکھن ،
چھاتی سنگ مرمر گنگ دھار وچوں
شاہ پری دی بھین پنج پھول رانی ،
گُجھی رہے نہ ہیر ہزار وچوں
سیاں نال لٹکدی مان متّی ،
جیویں ہرنیاں ترٹھیاں بار وچوں
اپرادھ تے اوندھ اُلٹ مصری ،
چمک نکلی تیغ چمکار وچوں
پھرے چھنکدی چاؤ دے نال جٹی ،
چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں
لنک باغ دی پری کہ اِندرانی ،
نکلی حور جوں چن انوار وچوں
پُتلی پیکنے دی نقش رُوم والے ،
لدّھا پری نے چند پروار وچوں
وارث شاہ نے ہیر دی تعریف کردیاں مثالاں راہیں ادھی دُنیا دا ذکر کر دِتا اے ۔ جرمنی تے فرانس دا سرحدی علاقہ سارا ، خزانے دی بار کشمیر ، گنگ دھار ، مصر ، قندھار تے چین ،

پر اج خاص ذکر ہوگی گل اے پیکنگ تے چین - پنجاب یا پاکستان دا چین نال تعلق اج دی گل ای نہیں کھوجیاں دی کھوج موجب ایہہ سانجھ پنج لکھ سال پرانی اے - ایس پنج لکھ سال وچوں اج تائیں ساڈے کول کیہڑا کیہڑا کھوج لگا اے - چین دے سیاح ہیون سانگ ، ٹیکسلا دے زمانے بدھ مت دے رواج ویلے چینیاں دا ٹیکسلا یونیورسٹی اندر آونا یا بھارتوں نکلے مذہب دا پنجاب راہیں چین تائیں اپڑنا یا ریشم راہ جہنوں سلک روٹ آکھیا جاندا توں چین نال تجارتی ساکا داری ــــ ایہہ سبھ سلسلے دو ترے ہزار ورھے دے اندر اندر دی گل اے - پر پچھلے اٹھ تو ورھے اندر چین اندر نویں کھدائی وچوں دو ڈاڈھے پکے تے سُتھرے کھوج لگے نیں - ریشم راہ دے کنڈھے صوبہ سنگیانگ دے شہر طرفان دے دو قبرستاناں دی کھدائی ویلے اک سو چوداں قبراں پٹیاں گئیاں - ایہناں قبرستاناں دے ناں آستانہ تے کاراکھوجہ نیں - ایس کھدائی وچوں بڑا ودھیا قسم دا ریشم نویں نکور صورت وچ ملیا تے ایس کھدائی وچوں ای چین دے فلاسفر کنفیوشس دی کتاب دے کجھ حصے وی ملے - کنفیوشس آپ پنجویں چھیویں صدی قبل مسیح اندر ہویا پر اوہدی کتاب دا ایہہ نسخہ اوہدے مرن توں کوئی ست ساڈھے ست سو ورھے بعد دا اے - ایس نسخے اُتے ہان خاندان دے عالم چنگ سوان CHENG HSUAN (ق م 200 ــــ 127) دے حاشیے وی نیں - ایہہ نسخہ اٹھویں صدی عیسوی دا لکھیا ہویا اے تے ایس ویلے چین اندر

کل کُھدائی اندروں نِکلے سبھ نسخیاں وچوں پُرانا اے ۔ ریشم راہ توں ایہناں پراتیاں شیواں دا نِکلنا ساڈے واسطے وی اشارہ ہے پئی جو ریشم راہ ساڈے علاقے وچوں لنگھدی اے ، اوس دے آل دوالے اسیں وی تاریخ دے کُھریاں نُوں تلاشیے تے پچھانیے ـــــ کیوں جو اودھر چین وچ تے ایدھر سندھ وادی ، مطلب اے پنجاب سندھ اندر زندگی دا کُھرا پنج لکھ سال تائیں پیا دِسدا اے ۔ چین دی جس کُھدائی دا ذکر ہویا اوسے دی لکیر تے ۱۹۶۷ دی کُھدائی دی آوندی اے ۔ ۱۹۶۷ء اندر چین دے حکومتی شہر پیکنگ دے لاگے جو کُھدائی ہوئی اوس اندر اِک تے پنج لکھ سال پرانے ساڈے پارکھاں دی کھوپڑی دِیاں ہور ہڈیاں لبھیاں تے دُوجے ہتھ اوس زمانے وچ ورتے جان والے پتھر دے بنے اوزار لبھے ۔ ایہو جیہے اوزار پنجاب اندر وی لبھے تے ایس علاقے وچوں نِکلے جیہنُوں اسیں پوٹھوہار دا علاقہ آکھدے ہاں ۔ ڈاکٹر وہیلر ، ڈی ٹی پیٹرسن ، ایچ جے ڈرمنڈ تے وی ۔ ڈی کرشنا سوامی دِیاں کتاباں دے حوالے نال رُوسی عالم یوری گنکو GANKOVSKY نے آپنی کتاب "پیپلز آف پاکستان" اندر دسیا اے پئی اِک پاسے جہلم چناب تے دُوجے پاسے سندھ دریاواں دے وچکارلے علاقے وچوں پتھراں دے اوہ اوزار لبھے جو اج توں لکھاں سال پہلے ایتھے دا بندا ورتدا ہوندا سی ۔ ایہناں توں اگلی پدھر دے ہتھیار کوہستان نمک تے شملے دے پہاڑاں اندروں وی لبھے تے دُوجے پاسے

پوٹھوہار تائیں ایہہ اوزار کھنڈرے پنڈے ملے نیں۔ ایہنوں اسیں سواں وادی (عام طور تے کھوجیاں تے "سوہاں" نوں "سواں" ای لکھیا اے۔ مقامی لوک "سوہاں" وی کہندے نیں۔) دی تہذیب آکھدے آں تے ایہہ پنجاب دی تہذیب دا سبھ توں پہلا پڑا اے۔ انسان دی تاریخ دا کھوج لان والیاں سیانیاں دا کہنا اے پئی دھرتی اُتے پہلے آدمیاں ہتھ نال جنگلی پھل کھوہ کے ساہواں دی ڈوری ٹٹن نہ دتی۔ قرآن اندر آدم دی پہلی خوراک وی انج ای دسی گئی اے اوہنوں نہ کجھ اُگانا پیندا سی نہ وڈھنا، بیجنا۔ جو دھرتی وچوں اُگدا اوہو اوہ توڑ کے کھاندا پیندا۔ ہابیل قابیل دے قصے توں سانوں ایہہ وی لبھدا اے پئی اوہنوں زمین پٹ کے مردہ دباونا وی نہیں سی آوندا تے ایہہ کم وی اوس جانوراں کولوں سکھیا۔ انج سواں وادی دی تہذیب انسان دے شروع دے کئی پوراں بعد دا نشان دیندی اے۔ جد اوس پتھر دے ہتھیار بنانے شروع کیتے تے ایہو اوہ زمانہ اے جدوں بندیاں جتھیاں تے قبیلیاں دی صورت وچ رہنا شروع کیتا۔ گیعکا وسکی سٹا کڈھدا اے پئی پنجاب دے ایہہ وسنیک خطہ استوا دے لاگے وسدی نسل یا آسٹریلیا دے حبشیاں دی نسل دے لوک سن۔ بعضیاں دا خیال اے پئی برصغیر پاک و ہند، افریقا تے لہندے ایشیا وچ اکو ای قسم دی وسوں سی جس نوں کیپسئین تہذیب دا وارث آکھیا جاندا اے۔ پر گیعکا وسکی دا کہنا اے پئی پنجاب ایس واڑے توں انج وکھ ہو جاندا اے کہ ایتھے پوٹھوہار

دے علاقے وچوں پتھر دے جو اوزار لبھے نیں اوہو جیہے اوزار
ہمالیہ دے شمال، مطلب اے چین تے چڑھدے ایشیا دے
شمال مشرق تے مشرق دے علاقیاں اندر وی لبھے نیں، جس نوں
۱۹۶۷ء وچ پیکنگ دے لاگے کھدائی وچ لبھے اوزاراں تے
کھوپڑیاں توں اسیں ایہہ سٹا کڈھ سکدے ہاں پئی پنجاب دے
پوٹھوہار والے علاقے اندر پنج لکھ سال پہلاں آبادی توں پنجاب
دی تاریخ دا مڈھ بجھدا اے۔ بنگلہ دیش، بھارت تے پاکستان
تناں ملکاں اندر سبھ توں پرانی آبادی پنجاب دے پوٹھوہار دے
علاقے دی اے۔

پنج لکھ ورھے پہلاں ایس علاقے دی زبان کیہ سی؟ اوہ کیویں
رہندے سن؟ اج اوہناں تھاواں دے ناں کیہ نیں تے اوس
ویلے اوہناں نوں کیہ سدیا جاندا سی؟ اوہناں دی نسل دا کیہ رشتہ
کس نسل نال بندا سی؟ ایہدے بارے تاریخ تے کھوج دووئیں
حالے چپ نیں۔ پر ایہہ ساری کھوج ایس گل دا نتارا کردی اے
پئی منڈا تے ناگا قبیلیاں تے پھیر دراوڑی نسل دی آبادی تے
بربادی تائیں ایس علاقے اُتے لکھاں ورھیاں آپنے نقش اُلیکے
تے ایس علاقے دی تہذیب نے سینکڑے منزلاں ماریاں۔
جدوں اسیں تاریخ نوں ایس پکھوں ویکھنے آں تے سانوں آریا لوکاں
دے آون تے گنگا جمنا وادی ول نکل جان دی گل کل دی گل لگدی
اے۔ ایوں لگدا اے جیویں ایہہ علاقہ پتھر دے زمانے وچوں
نکل کے دھات دے زمانے دیاں وی سینکڑے منزلاں لنگھ آیا

سی جدوں ہڑل ہڑل کر دے وحشیاں ورگے بے تہذیبے آریا لوک ایتھے آئے۔ آریا لوکاں دی زبان سنسکرت یا رگ وید دی زبان دسی جاندی اے پر اسیں ایتھے دے پچھلے وسنیکاں منڈا قبیلے تے دراوڑی زباناں نال پنجابی دی سانجھ تے ساکا داری بارے وڈے وڈے ثبوتاں بارے گل کر بیٹھے ہاں۔ آریاواں دی رگ وید والی زبان یا سنسکرت تے پنجابی زبان دی سانجھ تے فرقاں بارے گلاں رہندیاں نیں۔ سبھ توں وڈا فرق ایہہ ہے پئی آریا لوکاں دی وستوں اندر مرد نوں اُچی تھاں ملدی سی تے نسل دا شجرہ مرد توں بجھدا سی جد کہ آریاواں توں پہلاں عورت وستوں دا مرکز سمجھی جاندی سی۔ مطلب اے ایتھے وستوں دا مادری نظام ہوندا سی۔ پروفیسر علی عباس جلال پوری آپنی کتاب "مقاماتِ وارث شاہ" اندر دسدے نیں پئی موئن جوڈرو تے ہڑپہ اندر مادری نظام ہوندا سی۔ عورت وستوں دا مُڈھلا تھم سی۔ نیانے ماں دے ناں توں ای جانے جاندے سن۔ جیہناں دیویاں دا دیوتاواں توں اُچا یا برابر دا تھاں اے اوہ اصل وچ دراوڑی تے اوس توں پہلے دے مادری نظام دیاں ای دیویاں نیں۔ آریا جدوں ایتھے آئے تے اوہناں دا نظام پدری سی۔ مطلب اے جنا وستوں دا مُڈھلا تھم سی تے عورت دی تھاں دُوجے درجے اُتے سی۔ اوہناں دے مذہب اندر دیوتا سن، جو دیویاں اوہناں بنائیاں اوہ پنجاب تے سندھ دے پہلے وسنیکاں دی دین سن۔ پروفیسر علی عباس دے مطابق کالی دیوی جیہنوں درگا بھوانی آکھیا جاندا اے تے کرشن

جس دا مطلب ای کالا اسے دراوڑی مذہب توں لیا گیا ۔ ہور تے ہور یوگا ویدانتا تے یکجتی دا تصور وی پنجاب دے دراوڑی زمانے دے تصور نیں تے آریاواں ایتھوں ای لئے ۔ ایسے طریقے نال شاعری اندر عورت بن کے عشق کرن دی ریت روایت جو پنجابی دے لوک گیتاں توں لے کے شاہ حسین تے خواجہ فرید تائیں اپڑدی اے اصل وچ آریاواں توں پہلاں دی دراوڑی ریت روایت دا حصہ اے ۔ ایس روایت نوں صرف پنجابی ای نہیں برج بھاشا ، سندھی ، بنگالی تے برصغیر پاک و ہند دیاں بعد دیاں ہورناں زباناں وی آپنا حصہ بنایا ۔ صرف فارسی تے اُردو ایس روایت توں وکھ رہیاں ۔ اردو دی شاعری اندر دی محبوب نوں اِک عمر تائیں مرد ای دسیا گیا پر عورت بن کے نہیں ۔ مطلب اے اردو شاعر نے پنجابی ، سندھی ، بنگالی شاعر وانگ آپ عورت بن کے آپنے محبوب نوں مرد نہیں بنایا ، جیویں پنجابی دے چار سو ورھے پرانے شاعر شاہ حسین دی ایس کافی اندر اے :

وارِی وو ، ویکھ نمانیاں دا حال
کداں دی وو مہر پوی

راتیں درد دیہاں درماندی ، برہوں پچھاڑے شیہنہ
رو رو نین بھر بھی آں چولا ، جیوں ساونڈا مینہہ
گل وچ پلّو میںڈا دست پیراں تے ، کدی تاں اساوڑا تھی
سِر صدقے قربانی کیتی ، گھول گھماوندی آں جی

کہے حسین فقیر سائیں دا ، ہور بھروسہ نہیں کہیں دا
آن ملا وو پی

افضل پرویز آکھدے نیں :

سوہاں دادی دی گل کردیاں ایہہ گل وی چیتے آوندی اے پئی سوہاں یا سواں ندی جیہنوں آریاواں نے سوشوما آکھیا اے ۔ اوہدے کنڈھے ای آریاواں نے دُنیاوی پہلی کتاب "رِگ وید" رچی تے سواں دے کنڈھیاں توں ای پتھر سمے دے پتھر دے ہتھیار تے اوزار لبھے نیں ۔ ایتھوں لبھن والے بہوں سارے رچھ سائنس فاؤنڈیشن میوزیم اسلام آباد وچ رکھے ہوئے نیں ۔ سوہاں دریا بارے ایہہ لوک گیت وی ویکھو :

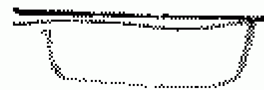
ٹپّہ :

چٹّی مینڈھی بیھنی کارلیاں ونگاں چھوڑنگ ریتا
اوکھے ویلے کدے نہ ڈھولے سنگ کیتا

ٹپّہ

قربان سوائیں نیا جوڑیا
رجھتے میل سجن نال ہویا
چٹّی مینڈھی بیٹھی ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔
قُربان سوائیں نیا ڈٹھیا
دِل دے کے کُجھ نہیں کھٹیا
چٹّی مینڈھی بیٹھی ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

قرباں سوہنیں نی ایں ریٹو
کوئی بندہ رلے من بیٹو
چٹی مینڈی بیٹی رلیاں ونگاں چھیڑ ٹنگ کیتا
ادکھے ویلے کدے نہ ڈھولے سنگ کیتا

مذہب تے اوہدے رُوپ

ب باجھ حضُوری، نہیں منظُوری، توڑے پڑھن بیتے بانگ صلوتاں ہُو
روزے، نفل، نماز گذارن، توڑے جاگن ساریاں راتاں ہُو
باجھوں قلب حضُور نہ ہووے، توڑے کڈھن سے زکوتاں ہُو
باجھ فنا رب حاصل ناہیں، باہو نہ تاثیر جماعتاں ہُو

س سَے سَے روزے، سَے نفل نمازاں، سَے سجدے کر کر تھکّے ہُو
سَے واری مکّے حج گذارن، ول وی دوڑ نہ مُکّے ہُو
چِلّے چلّیے جنگل بھوناّ، اِس گل تھیں نہ پکّے ہُو
سبھ مطلب حاصل ہووے باہو، جد پیر نظر اِک تکّے ہُو

پ پڑھ پڑھ حافظ کرن تکبّر ، مُلّاں کرن وڈیائی ہُو
گلیاں دے وچ پھرن نمانے ، بغل کتاباں چائی ہُو
جتھے ویکھن چنگا چوکھا ، اوتھے پڑھن کلام سوائی ہُو
اوہ دوہیں جہانیں مُٹھے باہو ، جنہاں کھادی ویچ کمائی ہُو

سلطان باہو آپنے زمانے آپنے علاقے نے آپنے لوکاں دی عبادت دا جد ذکر کردے نیں تے اوہ اِک تاریخ لکھن والے واسطے اِک خاص اطلاع یا خبر دی دے رتبے ہوندے نیں۔ اوس تاریخ دان لئی جس صرف اِک ویلے دا گراف بنانا اے یا عمل دے ناں اکٹھے کرنے نیں اوس مؤرخ لئی وی جس ایہناں عملاں تے ناؤاں دی ظاہر تے باطن دی حیثیت دا گھرا وی لادنا اے تے اوس سیانے لئی وی جس زندگی دے فلسفے بارے اگلیاں پچھلیاں گلاں مونہہ دھر کے آپنا خیال بناونا تے وچارنا اے۔ برصغیر پاک و ہند اندر اسلام کس کس روپ تے رنگ وچ رہیا ، کتھے کتھے ایہہ نویں پرانے خیالاں ، رسماں ، ریتاں نوں اکٹھا کیتا ، تے ظاہر باطن وچ کیہ کیہ فرق پیا۔ ایس دی تاریخ لئی سلطان باہو ورگے صوفی شاعراں دے شعراں دی کتاب نوں ویکھنا پیندا اے۔ پر سلطان باہو دا زمانہ تاں بوہتا دور دا زمانہ نہیں۔ اورنگ زیب دا ڈھائی سو ورھے پہلاں دا زمانہ اے۔ جے ایسے علاقے دے ڈھائی ترے ہزار ورھے پہلے سمے دے لوکاں دا مذہبی رنگ روپ

وکھنا ہو دے تے ساڈوں اوس ویلے ، ایس علاقے یعنی پنجاب دے
وسنیکاں دے پچھڑے کھوج بھالنے پین گے - مذہب بارے
اک گل تے اوتھے مکی سی جتھے ہڑپے والیاں دے مذہب دا
ذکر ہویا- دوجی پدھر اوہ ہے جدوں ایتھے آریا لوک آئے .
ہزار کو ورھا رہے تے پھیر اوہناں وچوں بوہتے گنگا جمنا
ول ٹر پئے - جیویں ہور تاریخی مواد لئی ساڈوں آریاواں دے
ویداں دا سہارا لینا پیندا اے ایویں ای اوس سمے دے
مذہبی رنگ روپ ویکھن لئی وی ویداں نوں پھولنا پوے گا -
ایہہ گل مڑ مڑ کرن دی نہیں ہئی پہلا وید " رگ وید " نالے
تے ایہہ آریاواں دے اوس سمے دی یادگیری اے جدوں
اوہ پنجاب دے وسنیک سن تے پنجابوں اگانہہ گنگا جمنا
وادی وچ نہیں سن گئے سگوں گنگا جمنا وادی دے وسنیکاں
نوں آپنا دشمن جاندے سن - باقی دے ترے وید گنگا جمنا
وادی وچ جا کے لکھے گئے تے ایہناں ویداں اندر پنجاب دی
دھرتی دشمناں دی دھرتی بن گئی ہمہ پنجاب دی دھرتی وچ بنایا .
سودھیا رگ وید ای باقی ویداں دی بنیاد بنیا - سیانیاں دا خیال
اے پئی اصل رگ وید ای اے ، باقی وید تے سمجھو اوہدی
کمنٹری دی حیثیت رکھدے نیں ———— ایہہ گل
کجھ سچ وی اے تے کجھ سچ نہیں وی - سچی اینج نہیں ہئی
جو مذہب پنجاب دی دھرتی اُتے سادہ تے سِدھا سی اوہ گنگا جمنا
وادی وچ جا کے بڑا گنجھل دار تے انسانی لحاظ نال بڑا

بے ڈھبا ہو گیا ۔ مثلاً اوس ویلے تے اج دے ہندو مذہب اندر بندیاں نوں چار ورناں اندر ونڈیا گیا ۔ برہمن، کشتری، ویش تے شودر ــــــــــ برہمن جس دی مذہبی معاملیاں اُتے اجارہ داری سی ۔ کشتری جو زراعت پیشہ وی سن، پر حکومت تے جنگ کرنا ایہناں دے ناں لکھ دِتا گیا ۔ ویش کاروبار تے واہی بیجی اتے ایہہ وڈیرے بنے تے شودر جیہناں دا کم پہلے ترتاں وڈیریاں دی خدمت کرنا سی۔

رِگ وید اندر یعنی آریاواں والے پنجاب اندر وی بندیاں دی ایجہی دی ونڈ نہیں سی کیتی گئی تے پنجاب دی پوری پنج چھے ہزار ورھے دی تاریخ اُتے نظر پائیے تے لگدا اے پئی بھانویں عملاً ذاتاں گوتاں دی ایہہ ونڈ رہی اے پر ایہنوں کدے کسے نہ دِلوں منیا اے نہ ایہدے لئی فلسفہ یا قانون گھڑیا جیویں گنگا جمنا والیاں قانون تے فلسفے گھڑے تے لاگو وی کیتے تے اج وی لاگو کردے رہندے نیں ۔ اج وی پنجاب دے کسے وڈ وڈیرے یا سرمایہ دار یا عالم نوں جے مصلّی نال ہتھ ملانا پوے تے اوہدے وچ عار کوئی نہیں پر اودھر گنگا جمنا پار علاقے وچ اُچّی جاتی دے ہندو نوں جے کسے شودر، اچھوت دا ہتھ اتفاقیہ وی لگ جاوے تے اچھوت دا جیون خطرے وچ پے سکدا اے ۔ گنگا جمنا وادی نے آریاواں دے مذہب دے حوالے نال انساناں نوں ذاتیاں اندر ونڈ کے انسانیت

نوں ذلیل کر دِتا۔

آریا آجڑی قبیلے سن ایس کر کے اوہناں لئی دُودھ مکھن دے نال نال گوشت دا ورتارا کوئی عجوبے والی گل نہیں سی تے گل اج وی عجوبہ کوئی نہیں۔ پھیر جد اسیں جمنا پار والے آریا مذہب ول نظر مارنے آں تے چنگا چوکھا فرق نظر آوندا اے۔ اج دے ہندو معاشرے اندر گوشت یا ماس کھانا اِک قسم دا غیر مذہبی کم اے۔ مذہباً ایہدی مناعی کر دتی گئی اے پر پنجاب وچ جد آریا لوک آباد سن تے رِگ وید دے مطابق اوہ جانوراں، گھوڑے، اونٹھ، بیل دی قربانی دیندے ہوندے سن تے مہمان دی خاطر تواضع لئی بڑے فخر نال ذکر کر دے سن پئی اوہناں آپنا گھوڑا یا بیل ذبح کر دِتا اے۔ دیوی، دیوتاواں نوں خوش کرن لئی وی جانور ذبح کیتے جاندے سن۔ ایہہ پنجاب دے اوس ساڈھے ترے ہزار ورھے پہلاں دے سمے دی گل اے جدوں آریا لوک ایتھے پَیر جما بیٹھے سن۔ سو رِگ وید والے مذہب اندر جمنا گنگا وادی وچ جا کے ایہہ تبدیلی دی ہو گئی۔ ''رِگ وید'' اندر اِک گیت اے:

''اِک اگ اے جو بڑِیاں ماتواں نوں جگاندی اے اِک سُورج اے جو سبھناں اُتے چمکدا اے۔ اِک سویر دا نُور اے جو سبھ نوں نُور و نُور کر دیندا اے۔ اوہ جیہڑا اِک سی اوہو ایہہ سبھ کُجھ ہو گیا اے۔''

نیاز نتیج پوری ہوراں ایس نوں ہمہ اوست یعنی سبھ کجھ اوہو ہے دا نظریہ کڈھیا۔ پر اوہناں ای رِگ وید دے دیوی دیوتاواں دا ذکر کردیاں کہیا پئی رِگ وید دے زمانے توحید ناقص دا فلسفہ ملدا اے۔ رِگ وید اندر جس دیوتا دی تعریف کیتی جاندی اے اوہنوں اوس ویلے سبھ توں وڈا من لیا جاندا اے، تے دوجیاں نوں لانبھے کر دِتا جاندا اے۔ ایس نوں رِگ وید دے شاعراں تے رشیاں نوں خیال ہویا پئی ایہناں اُتے دی اِک وڈی ہستی دی لوڑ اے جو ایہناں دی خالق ہووے۔ چنانچہ ایس خالق دا ناں رِگ وید اندر پرجاپتی (مخلوق دا مالک) وشوکرمن (کل دا خالق) تے پُرش (اعلیٰ انسان) رکھیا گیا۔ تے خُدا یعنی پرجاپتی نوں سبھ دا خالق تے دیوتاواں نوں اوہدے پیغمبر منیا گیا۔ رِگ وید اندر پرجاپتی بارے لکھیا گیا اے:

''پرجاپتی کسے کاریگر وانگوں ایس عالم نوں گھڑیا، تے دیوتاواں دے شروع زمانے وچ لا شَے توں ''شَے'' وجود اندر آئی ''۔

اللہ دا ایہہ تصور اگلے ویداں اندر وی ایہو رہندا اے پر ایہدے نال ای بُت پرستی، دیوی، دیوتاواں دے مندر، برہمن دا ادارہ، مذہب دا سیاسی طاقت لئی استعمال، مذہب دی لوکاں نوں سرکاری شکنجے وچ کسن لئی ورتوں، مذہبی اجارہ داری سماجی زندگی اندر مذہب دے حوالے نال گندھلے گھڑیاں کرن

کرن دا کم گنگا جمنا دی وادی اندر شروع ہویا۔ شبید التقر وید اندر
پنجابیاں نوں میہنا ماریا ہویا اے پئی اوہ گوشت کھاندے تے
شراب پیندے نیں ———— اندروں ایہہ ساڈا ملکدا اے
پئی رگ وید توں لے کے اج تائیں پنجاب نے ایہناں جعلی
ونڈاں نوں دِلوں نہیں منیا تے اوہ ایہدے خلاف کدے
نہ کدے بغاوت کردا رہندا سی ———— ایہہ حقیقت
اے پئی ہندو مذہب پنجاب اندر کدے وی عروج اُتے
نہیں رہیا۔ ہندوآں دی گنتی ہمیشہ پنجاب اندر دوجے مذہباں
نوں منن والیاں توں گھٹ ای رہی۔ پنجاب ہر اوس مذہب
نوں قبول کیتا جس راہیں سماج دے انسان دشمن اصولاں دا
رَدیا ہوندی ہووے تے بندا بندے دے ہور نیڑے آ سکے۔
"رگ وید" دے رشیاں کول جنت دا تصور وی ہے سی،
اوہ دُنیا نوں ای جنت بناونا چاہوندے سن تے رُوح نوں
منیاں ہویاں اگلے جہان وچ جنت دی خواہش کردے نیں
دُنیا وچ اوہ دیوتاواں کولوں سونا، جانور، تے آل اولاد
منگدے سن، لمی عمر تے خوشحالی منگدے سن تے دُنیا
ترک کرن دے قائل نہیں سن۔ اگلے جہان یا جنت بارے
وی دُعا منگدے سن۔ رگ وید دا اِک منتر اے:
"جنوکی دی اوس لازوال غیر فانی جنتیت اندر تھاں
دے جتھے بندے دی ہر خواہش پوری ہوندی اے جتھے
گھمن پھرن تے عمل اُتے پابندی نہیں۔ جو زمین جنت

وانگوں روشن اے جیہنے ہر کسان والی شے رل جاندی اے تے ہر خوشی جھولی آ پیندی اے '' —————— انج لگدا اے پنجاب دے آریاواں دے عہد وچ مذہب دی جو شکل صورت سی اوہ بڑی سدھی تے توحید دے نیڑے سی، مذہب سیاسی، تجارتی، معاشی تے سماجی وڈیائی رکھن لئی حکمراناں دا ہتھ ٹھوکا نہیں سی بنیا - جد کہ گنگا جمنا وادی اندر جا کے مذہب دی شکل ای بدل گئی۔ دُنیا داری لئی مذہب دے مقدس ناں نوں ورتن دے خلاف پنجاب دی پوری تاریخ اندر اک باغی سوچ ملدی اے تے مذہب دا اصل تصور اک پاک تے ہمہ گیر سچائی دے نیڑے نیڑے رہندا اے - بلھے شاہ دی کافی اے :

میں بے قید، میں بے قید
نہ روگی نہ وید
نہ میں مومن نہ میں کافر
نہ سیّد نہ سید
چودھیں طبقیں سیر اساڈا
کتے نہ ہوندا قید
خرابات میں جان اساڈی
نہ شوبھا نہ عیب
بلھا، شوہ دی ذات کیہ پچھنا ایں
نہ پیدا نہ پید

———

پنجاب دیاں زباناں

گراں (لوک گیت)

ننگا جیہا موہڑا ، پڑیاں اُتے گراں ماہیا
آپے حاکم ، آپے کریں نیاں ماہیا

بازار وکیندی گانی ، کدوں آسیں دِسے نیا جانی
ننگا جیہا موہڑا ، پڑیاں اُتے گراں ماہیا

بازار وکیندے تِل وے ، کدے آکے سجناں مِل وے
ننگا جیہا موہڑا ، پڑیاں اُتے گراں ماہیا

بازار وکیندی ملدی . گورے رنگ تے پھر گئی زردی
بنتا چیہا موہڑا ، پڑیاں اُتے گراں ماہیا
(رنگ پھلواری ص۱۲۳)

گراں پنجابی اندر پنڈ لئی استعمال ہوندا اے ۔ لفظ ایہہ خاص گجراتوں پار دے پہاڑی علاقے دا اے ۔ پر جد شاعری اندر پنڈ نوں حُسن دینا ہووے تے گراں دا لفظ ورتیا جاندا اے ۔ جیویں ایس لوک گیت اندر ورتیا گیا اے ۔ گراں دا لفظ دُوجیاں زباناں اندر انج اے :

اُردو نے بھاشا گاؤں ، سنسکرت اندر گرام تے پُرانی فارسی اندر گام ——— برصغیر پاک وہند اندر ایہہ چاروں ناں پنڈاں نوں دِتے گئے ۔ سنسکرت جس اندر وید لکھے گئے تے ژند یا ژند اوستا یا فارسی اندر ناں جو تعلق ہے اوہ آریاواں دے مڈھ قدیم توں ای ہے تے اوس ویلے توں جدوں ایران دیاں حاکماں کئی کئی واری پنجاب سرحد دے علاقیاں اُتے حملے کیتے تے کئی واری سرحد تے پنجاب دے کجھ علاقے ایرانیاں دے قبضے بیٹھ وی رہے ۔ پر سنسکرت اندر ایہیاں اوازاں تے حرف ہے نیں جو پُرانی فارسی اندر کوئی نہیں ۔ انج ای بڑے لفظ نیں جو سنسکرت وچ ہے نیں پر پُرانی فارسی اندر کوئی نہیں ۔ پُرانی فارسی تے وسطی ایشیا دیاں دوجیاں زباناں نے سنسکرت اندر جو فرق اے اوہ ایس گل دی نشانی اے جو آریا آپنے نال سنسکرت زبان لے کے نہیں سن آئے ۔ اوہ

کوئی ہور زبان لے کے آئے سن جیہڑی اک پاسے پرانی فارسی دی شکل بنائی تے دوجے پاسے پنجاب سرحد تے سندھ دے وسنیکاں دی زبان نال رل مل کے سنسکرت دا بھیس وٹا لیا۔ بھن اُتی دربڑ کوئی ہوراں دے کہن موجب ہڑپہ دے زمانے دی پنجابی حملہ آور آریاواں دی زبان اندر انج ای دھس گئی جیویں شو دیوتا یا ادیتا دیوی آریاواں دے دیوی ، دیوتا بن گئے۔ اک خیال بڑا عام اے پئی جو لوک کسے ملک اُتے قابض ہوندے اوہناں اوتھے دے پہلے وسنیکاں نوں مار کٹ کے یا باہر کڈھ دتا یا غلام بنا لیا۔ ایس توں ایہہ سٹہ نکلیا پئی زبان صرف حملہ آوراں دی رہ گئی تے پرانی زبان غائب ہو گئی۔ ایہہ گل انج نہیں تے نہ ہو سکدی اے۔ جیہڑے حملہ آور کسے ملک وچ ہمیش لئی وسن جاندے نیں، اوہناں واسطے صرف آپنی زبان لاگو کر کے پہلی زبان دا ناں نشان مٹانا کسے صورت ممکن ای نہیں ہوندا۔ ایہہ تے ہو سکدا اے پئی سرکاری کماں لئی اوتھے دے لوکاں دیاں زباناں ای وسنیاں جاندیاں رہیاں ہون۔ پنجاب دی مثال لوو۔ ہڑپے ویلے دی زبان دا مسئلہ چھڈ دیو۔ بعد وچ آریا آئے تے سنسکرت زبان سرکاری زبان بن کے کئی سو ورھے حکومت کردی رہی پر لوکاں دی زبان سنسکرت نہیں رہی۔ پرانی پنجابی رہی۔ پھیر ایران دے حملہ آور پرانی فارسی لے کے آئے تے پنجاب دے لہندے علاقیاں اُتے حاکم رہے۔ پر فارسی ایتھے دے لوکاں دی عام ورتوں دی زبان نہ بن سکی۔ پھیر یونانیاں وی ایتھے راج کیتا پر لوکاں دی زبان یونانی نہیں بنی، پھیر پالی تے مگدھی زباناں

وی بدیسی حاکماں دیلے پنجاب دیاں سرکاری زباناں رہیاں، پر اج پالی یا قدیمی زبان رکھدے اسے؟

باہروں آون والیاں دی زبان یا تہذیب دا اثر نہ ہون یا گھٹ ہون یا گھٹ ہاون دی مڈھلی وجہ ایہہ وی اسے کہ اک تے ماں دے دُدھ نال گُڑتی نال جیویں ماں بولی بچے نوں ملدی اسے، ایسے طرح تہذیب وی ملدی اسے۔ گویا جیویں بولی تے زبان، مادری ہوندی اسے ایسے طرح، تہذیب وی مادری ہوندی اسے۔ باہروں آون والیاں نے آپنے نال بیویاں کدے نہیں لیاندیاں۔ اوہناں نے اجتماعی اغوا کیتے، مقامی تیویاں تے کُڑیاں دھکو دھکی اُٹھالیاں تے گھر پا لئیاں۔ اوہناں وچوں اولاد ہوئی، جیہڑی بولی تے تہذیب ماواں توں لئی۔ باہر لے دھاڑوی جیہڑے ایتھے ای وس پئے، سگوں اوہ وی بیویاں تے بچیاں دی بولی تے تہذیب نوں اپناون تے مجبور ہو گئے۔

پھیر دکھنی پنجاب ملتان دے علاقیاں اندر سندھ ولوں آئے عرباں پاروں عربی زبان سرکاری زبان رہی پر لوکاں دی زبان نہ بن سکی۔ محمود غزنوی دے نال فارسی زبان آئی تے ایہہ انگریزاں دے آون تائیں سرکاری زبان رہی۔ پنجاب اندر سکھاں دی سرکار وی فارسی نوں ای سرکاری زبان رکھیا پر اج عام لوکاں نوں رتی کُو فارسی آوندی اسے؟ فارسی مگروں انگریزی آئی تے سرکاری زبان نال چالے وی اسے پر عام لوکاں دی زبان نہیں۔ انگریزاں دی مثال ذرا وکھری اسے، مغلاں دی مثال لوو، بابر دی زبان تاں فارسی دی اک بولی سی پر اوس

تزک بابری ترکی زبان اندر لکھی ۔ جہانگیر نے تزک جہانگیری فارسی وچ لکھی ۔ تے بہادر شاہ ظفر اُردو اندر شاعری کر رہیا سی ــــــــ ترکی ، فارسی تے اُردو ایہہ تنے روپ باہروں آؤن والے اکو خاندان دے نیں ۔ ایہو رُوپ آریاواں اُتے لاگو ہوندے ہن ۔ اوہ اِک آپنی زبان لے کے آئے جس دی سانجھ وسطی ایشیا توں نکلن والے تے سندھ ، دکھن تے بھارت ول جاون والے قبیلیاں دی زبان نال سی پر جو قبیلہ رجھتے گیا اوتھے دی زبان اوہدی آپنی زبان اُتے حاوی ہو گئی یا سانجھیں ہو کے رل مل گئی ــــــــ جیویں پنجاب اندر دراوڑی نسل دے لوکاں دی زبان پہلاں پنجابی تے آریاواں دی اوہ زبان جس دا کوئی ناں نہیں رکھیا گیا رل مل کے سنسکرت بن گئی ۔ پر ایہہ زبان وی اُچی ثقافتی اُتے ای بنائی تے ورتی گئی ۔ ایسے کارن رگ وید ایس زبان اندر لکھیا گیا پر ایہہ سنسکرت پنجاب دے لوکاں دی زبان نہ بن سکی تے نہ ای اوہناں آریاواں دی زبان رہی جو سرکاری تے مذہبی واڈیاں توں باہر پنڈاں ، شہراں اندر رہندے سن ۔ اوہ ہولی ہولی آپنی زبان انج ای بھل گئے جیویں پنجاب اندر آؤن والے سید عربی ، پٹھان تے افغان فارسی تے پشتو ، تے کشمیری لوک کشمیری زبان بھل گئے نیں تے اوہناں کول ہُن پنجابی ای رہ گئی اے ۔ انج اوہ علاقے تے زبان دے لحاظ نال صرف تے صرف پنجابی بن گئے نیں ۔ پر اوہناں آپنے نال جو لفظ ، رسماں ، ریتاں ، رواج تے مذہبی تصور آندے اوہ پنجاب دے قدیمی لفظاں ،

رساں ، ریت ، رواں تے مذہبی تنتوراں وچ رل مل گئے۔
—— انج ای ایتھے آون والے آریا لوکاں نال وی تے ، اوہناں آریا لوکاں نال جو ایتھے پنجاب دی دھرتی اُتے ای وس گئے اگانہہ گنگا جمنا وادی ول نہ گئے۔ جیہناں آریاواں مذہبی تے سرکاری لحاظ نال سنسکرت نال وفاداری وکھائی۔ مطلب اے حاکم تے مذہبی وڈیرے تے اوہناں دا سہارا لین والے لوک اگانہہ گنگا جمنا وادی ول گئے تے اوتھے جا اوہناں مذہب دا بوٹا واڈھا پکا تے ڈونگھا لایا تے زبان دا کاروبار اوتھے ای چلایا۔ پنجاب اندر نہ تاں اوہناں دا مذہب اوس روپ اندر چلیا تے نہ ای حکومت نال اس آریاواں دی رہی —— آریاواں توں مذہباں وچے قائم نے اج دے روپ ہند دے ول عیسائیت۔ بھارت اندر ہندو ازم لنکا، چین وغیرہ وچ بدھ مت تے ایران اندر زرتشت دا مذہب اے۔ آریا جتھوں ٹرے اوتھے وی اج اوہو مذہب اے جیہڑا ساریاں دا مذہب یعنی اسلام اے تے برِ صغیر پاک و ہند دے اندر جیہڑے پہلے علاقیاں سرحد ، کشمیر تے پنجاب اندر اوہ آباد ہوئے تے اوہناں آپنی پہلی مذہبی کتاب رگ وید لکھی۔ ایہناں علاقیاں اندر وی اوہو مذہب اسلام اے۔ ایس توں کوئی انکار نہیں پئی آریاواں آپنا اثر پنجاب دے علاقے لوکاں ثقافت ، مذہب تے معاشیات اُتے چھڈیا اے پر ایس گل توں وی انکار نہیں کیتا جا سکدا پئی آریا لوک آپنے نال جو کجھ لیائے سن اوہ بوہت تھوڑا

سی - پر جو اوہ آپنے نال پنجاب اندروں نے گئے گنگا جمنا دل لئے اوہ زیادہ سی - حکومت تے حکومت دے کماں دا وی اوہناں نوں ایتھے ای پتہ لگا - زراعت دی ترقی دی شکل وی ایتھے ای بنی، مذہب دا ڈھلا ڈھانچہ وی ایتھے ای بنیا - پر ایس ڈھانچے اندر ذات پات تے اُونچ نیچ دے درجے اوہناں اگے جا بنائے مذہبی قربانی دیاں صُورتاں جو پنجاب اندر بنیاں اگے بھارت وچ جا کے اوہ بدل دتیاں گئیاں - پنجاب اندر گوشت کھاون والے اگانہہ جا کے ماس کھانا چھڈ گئے تے سبزی، دالاں نوں آپنے نال لائی رکھیا ——— خیر ایہہ تے ٹکروں کرن والیاں گلاں نیں - ویکھن والی گل تے ایہہ ہے پئی اوہ پنجاب اندر جنّی دیر رہے اوہ ہیلا کردوں، رکہہ تے کیہوں سی - پنجابی دے لفظ "گراں" نوں گل ٹری سی - ایہہ لفظ سنسکرت اندر وی ہے تے پرانی فارسی اندر وی - اِک ہور لفظ اے "بیج" - ایس لفظ دے اردگرد وی شاعری دا ڈھیر تانا بانا بنیا ہویا اے - ایہہ لفظ اوہ اے جو نہ آریا آپنے نال لیا لئے نہ بعد وچ آون والے تُرک، عرب تے مُغل، ایہہ قدیم پنجابی دا، یعنی ہڑپے والی پنجابی دا لفظ اے - جس بارے اسیں آکھنے آں پئی اج وی دراوڑی زباناں تے پنجابی دا چنگا سربندھ اے ایہہ لفظ وی اوسے سربندھ وچوں اے تے ایہنوں اسیں دراوڑی الاصل لفظ آکھنے ہاں -

لفظ " سیج " دی ورتوں، ہیر وارث شاہ وچ :

سے

اُٹھیں سُتیا سیج اساڈڑی توں،
لما سُسری وانگ رکیہ پیا ہیں وے
سکیں لدھیا میںڈی سیج اُتے،
توں تاں کون کوئی آن پیا ہیں وے
میں تاں سٹھ سہیلیاں نال کھڑی،
مینوں پابر ہویا، گدھ گیا ہیں وے
اودے اُٹھ کے دے جواب مینوں،
کیہا رنگھرا بوڑ ہو گیا ہیں وے
بڑے وناں دیاں تیریاں پھیریاں نیں،
وس سوٹیاں دے پیٹے گیا ہیں وے
کوئی لمڑا پندھ ہے مُندھ کیتا،
پینڈے مُردیاں ای تھک گیا ہیں وے
راتیں کتے انیندرا کیتو ای،
ایڈی نیند والا لُٹھ گیا ہیں وے
تینوں ویکھ تنخمڑی سیج میری،
اُتے آھلکی آن ڈھیہ پیا ہیں وے
اکے تاپ چڑھیا جن بھوت لگو،
اکے ڈائن کسے بھک لیا ہیں وے
وارث شاہ توں جیوندا گھوک سُتوں،
اکے موت آئی، مر گیا ہیں وے

دوآبے، قبیلے، زباناں

پنجابی رانی ——— فیروز الدین شرف

نقشہ سڑکاں دا ویکھیا اِک دھولر
جیہنُوں ویکھ کے ہووے حیران جنّت
اوہنُوں ویکھن جے اوپرے ملک والے
جیوندی جان نہ کدی وی جان جنّت
رواں روڑیں مَیں لنگھیا، جا ڈِٹّھا
اوہدے وِچ اِک لگا دربار سُندر
شعلے نُور دے نازاں وِچوں نِکلدے سن
چڑھدی اِک توں اِک سی نار سُندر

اکلوا سے ہیں اوہلے کھلو ویہنیں
جیہڑی جیہڑی سی اونہاں نے کا سہ کیتی

کسے آکھیا ایدھر[1] ذرا ہرے آچھو
مٹھی سندھی وچ گل گفتار کیتی

کسے کہیا گجرات پ "تمیں[2] جاؤ"
"راضی[3] ہے" دی کسے پکار کیتی

پھر پھر وانگ مرہٹی نے مرہٹی آئی
"اِڈے تِڈے[4] نیکڑے" مار کیتی

"باڑی آپنا کھٹے[5] چُھپ" کے کہہ کے
ڈاڈھے جادو چلائے بنگالیاں دے

"منجی منجی[6]" پکار مدراس والی
مونہہ کیتے سن بند سوالیاں دے

دس "ہناں کھ[7] لسّر وسے" ناں کیہ او
انکا والی دُلاری وسنیک بولی

رہن والی نیپال دے پہاڑاں دی
"منا[8] نند پھود" مار کے چہک بولی

---

۱ : سندھی، ایدھر آؤ ۲ : تسیں چلو
۳ : راضی خوشی ۴ : ایدھر اودھر
۵ : بنگالی، تہاڈا گھر کتھے ۶ : مدراسی، اچھا اچھا
۷ : لنکا کیہ ناں اے - ۸ : میرے پیارے -

برمی " ہوئے مموٹے " دا چجن پایا
"گنھڈ تورتے " کشمیری وی ٹھیک بولی
اِک سی سارے زمانے دی چھٹی ہوئی
مُونہوں سٹ کے پاناں دی پیک بولی

جدوں دِتی اٹلس اڑیسہ والی
اِک نے ہندی اندر ویاکھیان کیتا
دو ترن ڈُبھیاں او تھے پراہونیاں بھی،
جنھاں طرح ایں جدوں دھیان کیتا
" اختصار گفتم دو سہ چار کلمہ "
اِک نے کہہ کے ایہہ بند بیان کیتا
" تم تم یا جیبی " اِک آکھدی سی
سبھ نے مٹھڑا بول پروان کیتا
بنی ہوئی سی جیہڑی پردھان اوتھے
اوہ کوئی پری سمندروں پار دی سی
رولا پیندا سی جدوں دربار اندر
فوراً " آرڈر پلیز " پکار دی سی

ؔ: برمی۔ شور غل ۔
ؔ: گل بات ۔

جیہنوں میریاں اکھیاں ویہندیاں سن
ہائے بیٹھی نہ اوس دربار وچوں
ٹُٹی ڈاڈھ کلیجے نوں واڈھ لگی
پھر گئی آہاں دی تیز تلوار وچوں
مَیں ایہہ جانیا، ہووے گی کتے بیٹھی
دل نے کہیا ایہہ مینوں پکار وچوں
ایتھے ہوندی سے بھلا اوہ لُکی رہندی
گجھی رہے نہ ہیر ہزار وچوں
لانبھے بیٹھ کھروچ کھروچ دھرتی
ہور ہور سوچاں سوچن لگ پیا مَیں
لیندا لوسنی ہتھوں دے وانگ اڈرک
اوتھوں نکل کے باہر نوں وگ پیا مَیں

گیا بیلی دی واٹ تے ویکھیا کیہ؟
کُونج وانگ اِک نار کُرلاوندی سی
پُونجھ پُونجھ کے اتھرو رت رتے
مہندی سوگاں دی ہتھاں تے لاوندی سی
لیرڑے مَیل دے نال من کرڑے ہوئے
صورت جھلی دی جھلی نہ جاوندی سی
مَیں ایہہ جانیا، دیپک ملہار گانویں
پر اوہ جگر دے لنب بجھاوندی سی

ویکھ ویکھ کے امیراں دل روندے ،
اکھاں وچوں پئے اتھرو چھٹدے سن
ایدھر موتی ان وِدھ اوہ توڑدی سی
اودھر تارے اسماناں توں ٹُٹدے سن
جا کے کول میں آکھیا، دس مائی
بڑے دکھڑے والی سنجاپنی ایں

عرشوں اُتری لاڈ لڈکڑی میں
پیدا ہوئی پنجاب وچ آن کے وے
وارث شاہ دے گود وچ کھیڈدی رہی
اوہنے پالیا لاڈلی جان کے وے
بُلھے شاہ تے نوریاں دتیاں نیں
مینوں پھلاں توں سوہل پچھان کے وے
کھُلے کیس پراندڑا ہتھ پھڑیا
ایسے چوٹک گواچے نیں پھل میرے
گلاں مٹھیاں آوندیاں یاد جس دم
اودوں ایس طرح جھڑپے نیں پلہ میرے

فیروزالدین شرف دی ایس نظم اندر ذکر زبان دا اے ، پر
زباناں دے ذکر توں اسیں ایہدے تاریخ تے جغرافیے بارے

بڑی اسانی نال گویڑ ای نہیں لا سکدے پک کر سکنے آں تے پک ایہہ پئی ایہہ نظم آزادی توں پہلاں لکھی گئی۔ جدوں برصغیر اندر انگریز حاکم سی، انگریزی زبان پردھان سی تے باقی کشمیر تے سرحد توں لے کے نیپال، بنگال تے دوجے پاسے لنکا تیک دیاں زباناں دا ذکر اے۔ شرف نے زباناں دے ایس دربار اندر صرف اوہناں زباناں دا ذکر کیتا جیہناں دی یا کوئی سرکاری جے یا پڑھن پڑھاون وچ سرکاری منظوری والیاں زباناں سن۔ سو انج ایس دربار راہیں اوس ویلے ایس دربار دے ماتحت علاقیاں دا وی پتہ لگدا اے۔ مطلب اے جغرافیے دا وی پتہ لگدا اے، تے ایہہ پتہ وی لگدا اے پئی شرف دی نظر وچ انگریز حکومت ویلے پنجابی دی کوئی حیثیت نہیں سی۔ نہ سرکاری نہ لکھن پڑھن ——————— شرف دی ایس نظم دی تاریخی تے جغرافیائی پکھ چھڈ کے اک ہور پاسے وی نظر جاندی اے۔ اوہ ایہہ پئی پنجابی دی تعلیم انگریزاں ویلے دی سکولاں وچ ہندی سی پر لپی یعنی رسم الخط گورمکھی ورتیا جاندا سی۔ ایتھے کو پنجابی ہون دے باوجود مسلمان فیروزالدین شرف سمجھدا اے پئی پنجابی نوں انگریز سرکار دے زمانے کوئی نشان نہیں لبھیا۔ ایہہ اک غلط بیانی وی اے پر اک حقیقت وی اے تے اوہ انج پئی مسلماناں دی سیاسی تے ثقافتی صورت انج دی بنا دتی گئی کہ اوہناں دا گورمکھی لپی ول آونا ای مشکل سی دوجے پاسے سکھاں کجھ انج آپنے آپ

نکھیڑن دی کوشش کیتی ۔ جیویں اوہ پنجابی زبان توں مسلماناں دے احساناں دا بھار لاہونا چاہوندے نیں ۔ ایس گل دا سبب ایہہ ہو سکدا اے پئی سِکھ پنجابی نوں آپنی مذہبی زبان مَنّن لگ پئے سن۔ ایس لئی سِکھاں سیاسی تے ادبی سرداری قائم کرن، سارے حق آپنے لئی راکھویں رکھن دی کوشش کیتی ۔ سِکھاں نوں ایہدا کیہ نقصان تے فائدہ ہویا، ایس ویلے ایہہ گل کرن دی لوڑ نہیں پر اج وی پرلے پنجاب دی سیاسی، ثقافتی تے ادبی زندگی وِل جھات ماریے تے لگدا اے اوہ آپنے پچھلے سمے بنائے معیاراں اُتے تنقید کردے نیں تے اوہناں اندر اِک محرومی دا احساس ہے ۔

خیر ایس ویلے گل بابو شرف دی نظم "پنجابی رانی" دے حوالے نال ہو رہی اے۔ جیویں ایس نظم توں اِک خاص زمانے اندر اِک خاص علاقے دِیاں زباناں تے خاص حکومت دے ماتحت علاقیاں دا نقوہ پتہ لگدا اے ۔ ایتھوں مذہبی تے ادبی کتاباں توں اوہناں دے زمانے تے لوکاں، تے اوہناں دے وِیہار وِیہنے دی خبر ملدی اے ۔

آریاواں دی پہلی کتاب "رگ وید" اندر جو پنجاں دریاواں دی دھرتی پنجاب اندر لِکھی گئی، پنجاب دے اوس ویلے یعنی اج توں ساڈھے تِن ہزار ورھے پہلاں دی تاریخ دا کھرا لبھدا اے۔ ایہہ گل پہلاں دی ہوئی سی پئی آریاواں دے علاقے اِک پاسے دریائے کابل تے سندھ توں

شروع ہوندا اے تے انبالے لدھیانے دے وچکار ہاکرہ یا
سرسوتی دریا اُتے مکدا اے دُوجے پاسے کشمیر توں شروع ہوندا اے
تے تھلے سندھ ول سمندر شروع ہون توں پہلاں پہلاں تک جاندا اے
ستاں دریاواں سندھ، جہلم، چھناں، راوی، بیاس، ستلج تے
سرسوتی کارن ایس علاقے نوں آریا لوک سپت سندھو آکھدے
پر ایس سپت سندھو اندر آباد پہلے لوکاں تے رلے ملے لوکاں
دا ذکر حکومتاں تے اوس ویروے توں زباناں دا کھوج وی
لگدا اے۔

"رگ وید" ایس گل دی گواہی دیندا اے پئی آریا لوکاں
دے آون توں پہلاں ایس علاقے اندر پنج قوماں آباد سن۔
ایس کارن رگ وید نے پنجاب تے ایہدے شمال، مغرب تے
جنوب ول دے لاگویں علاقیاں سمیت ایہنوں "پنچ جنیا کرشٹی"
پنجاں قوماں دی دھرتی دا وی ناں دِتا ——— مطلب ایہہ
پئی پنجاب دا جغرافیائی ناں سپت سندھو سی تے تاریخی یا وسنیکاں
دے لحاظ نال ایہدا ناں "پنچ جنیا کرشٹی" رکھیا گیا ———
"رگ وید" اندر آکھیا گیا اے:

"پنجاں قوماں ساڈے ہترا دیوتا اگے سیس نوا دِتا۔"

آریاواں پنجابوں نکل کے گنگا جمنا دی دھرتی اندر اپڑ کے
جو وید لکھے اوہناں اندر وی پنجاب دا ذکر پنجاں قوماں دی دھرتی
دے ناں نال اے۔ اتھر وید اندر لکھیا اے:

"سلام اوس دھرتی نوں ——— جتھے ڈھیر نکلہ چول تے

جتّوں نیں ، جتھے پنج قوماں آباد نیں ۔ جو بادشاں کارن ہری بھری دھرتی اے "

اتھرو وید اندر اِک ہور تھاں لکھیا اے :

"دشمن ترے منتراں پرانہہ چلا جاوے
اوہ پنجاں قوماں دی دھرتی توں وی اگانہہ لنگھ جاوے
اوہناں تھاواں توں وی اگے جاوے جتھوں اوہ اوس ویلے تاریں پرت کے نہ آ سکے جد تائیں اسمانیں سورج چمکدا اے "

سو آریاواں دے آون ویلے پنجاب اندر پنج قوماں آباد سن تے ایہنوں پنج جنیا کرشٹی آکھیا جاندا سی ۔ سیانیاں دا خیال اے پئی جدوں آریا لوک آئے پنجاب ، سرحد ، سندھ اندر اوس ویلے کول ، بھیل ، ساورا ، ہو ، کوروا ، جانگ ، کورکونے ، اشوری ، دراوڑی قبیلیاں دے لوک آباد سن ، جیہناں نوں آریاواں داسیو آکھیا تے جیہناں دے آپنے ناں وی وکھ وکھ سن ، ناگا قبیلے وی اوہناں وچوں ای سن ۔

رِگ وید دے مطابق پنجاب دے دوآبیاں اندر جو جو قبیلے پہلاں تے آریاواں ویلے وسّے اوہناں دوآبیاں تے قبیلیاں دے ناں انج نیں :

دریائے کابل تے سندھ وچکار :

پکھتو ، الینا ، بھلنا ، وشانی ، گندھارا ۔

دریائے سندھ تے جہلم وچکار :

گندھارا ، سیوی ، کیکائی ، وریچی ونت ، سرنجایا ، آنو ،

بدھو -

جہلم تے چنھاں وچکار :

سیاونت ، مہاورش ، اندراکورو ، مدر ، وشنین ، ارساکا ،

ابھی سارا ، کیکات ، اردھ -

چنھاں تے راوی وچکار :

- آنو ، تروا سا ، دھریو ، پلکھو یا پل سیکا ، پورو -

راوی ستلج تے سرسوتی وچکار :

بھرت ، ترستو -

علاقیاں تے قبیلیاں دی ونڈ نال ہو گئی پر "رگ وید" توں سانوں ایہہ کھوج نہیں لبھدا پئی اوس زمانے ایہناں علاقیاں اندر کیہڑیاں کیہڑیاں بولیاں بولیاں جاندیاں سن - اک پاسے ایس گل دا کھوج اودوں لگے گا جدوں ہڑپے ، موہن جوڈرو توں نکلیاں مہراں پڑھیاں جان گیاں ، دوجے پاسے ایہدی دس اودوں پیندی اے جدوں پنجاب دی تاریخ اُتے کجھ کجھ چانناں پین لگدا اے تے پاننی ورگے عالم پیدا ہوندے نیں -

عین الحق فرید کوٹی دی کتاب "اردو زبان کی قدیم تاریخ" موجب سنسکرت دا مطلب اے سودھی سواری ہوئی زبان ، ایہدے مقابلے تے پراکرت اے جیہدا اک مطلب اے جانگلو خود رو زبان تے دوجا مطلب اے ازلی زبان - پہلی صورت دا ناں اپ بھرنش یا دیسی زبان - پراکرت اُتے سنسکرت

دی ڈونگھی چھاپ لے ۔ پر اپ بھرنش یا دیسی زباناں تے سنسکرت اندر مڈھلا فرق اے جیویں دراوڑی زباناں ، منڈا زباناں تے پشاچی زباناں جیویں پنجابی ، سندھی ، کشمیری ۔

ہندواں دے کلاسیکی ادب مطابق گنگا جمنا دوآبے اندر شورسینی ۔ جمنا توں سرسوتی یعنی ہاکڑہ تائیں ، کیکئے تے سرسوتی توں دریائے سندھ تائیں پشاچی زبان دا رواج سی ۔ پشاچی دا اج دا ناں پنجابی اے تے ایس پنجابی اندر مالوئی ، دوآبی ، ماجھی ، لمّی ، ملتانی یا سرائیکی ، دھنی ، پوٹھوہاری ، پہاڑی تے ہندکو شامل نیں ——— دریاواں دے وچکارلے علاقے دی جے ونڈ کریئے تے اینج دی گل بندی اے پئی :

دریائے کابل ، سندھ تے جہلم اُتلے بنّے ہندکو تے پہاڑی ، ہیٹھلے بنّے لمّی یا لہندی ، وچکار پوٹھوہاری تے دھنّی ۔

جہلم ، چناب تے راوی دے اُتلے بنّے پہاڑی علاقے اندر پہاڑی ، وچکار وسطی پنجابی جیہڑی دوہاں نال ملدی جلدی اے تے تھلے لمّی ، لہندا ، ملتانی تے سرائیکی ۔

راوی تے دوجے دریاواں دے وچکار اتّے پہاڑی وچکار دوآبی ، مالوئی ، ماجھی ، ہور تھلّے لمّی یا سرائیکی ۔

آریاواں ویلے پنجاب دا جغرافیہ تقسیم وار ونڈ تے زبان دے روپ ایہہ سن ۔ اج اوس روپ دا نواں مُہاندرا مرحوم غلام یعقوب انور

دی نظم "رانی دیس پنجاب دی" وچ انج نظر پیندا اے:

اج بھاگ بھری نوں ویہناں بھرجائیاں چھڈیا چگ
مہینوال نہ وِستے رانجھنا، اج کیہڑا چھیڑے وگ
نہ اوہ جوگیاں والیاں دھوتیاں، نہ اوہ ٹلّے والی اگ
نہ اوہ بُلھے والیاں کافیاں، نہ اوہ جھل وسلّے یار
نہ اوہ جبٹ وشنجل دیاں بولیاں، نہ اوہ حافظ برخوردار
نہ اوہ گل گویڑ فرید دی، نہ اوہ تکھا نقادر یار
نہ اوہ سیف ملوکی مستیاں، جیویں گھوڑیاں شوخ بھان
نہ اوہ درد غلام رسول دا، کافی چلے چڑھی کمان
نہ اوہ اگ سوا تا وارثی، نہ اوہ بھاگ بھری دی تان
نہ اوہ ٹھیٹھ پنجابی کانیاں، نہ اوہ تیز ترکھی سانگ
نہ اوہ چھمناں والیاں جھوڑیاں، نہ اوہ جھنگ سیالیں مانگ
نہ اوہ جھمر، لڈی، بھنگڑا، جیویں چڑھے چیتاں دی کانگ
نہ اوہ سدّ نہ سُراں نہ بولیاں، اس عشق دی پہلی بانگ
نہ اوہ ہاشم شاہ جو بھال کے، رکتوں کڈھے آب حیات
نہ اوہ سائیں پنڈی دیس دا، جیہڑا چاہ نال کہندا بات
نہ اوہ بوٹے دیاں سی حرفیاں، جیویں ٹھنڈی چھاہ پربھات
کت سنائیں علی حیدرا، کت پہنچی آ فریاد
کت پیلو شاعر بگیا، اوہ بار دی اصل اولاد
کت کھیوا ماہنی صاحباں، کت مرزا دانا باد

اُٹھ جاگ فریدا سُتیا ، ایتھوں سَتیاں دس کیہ ہوگ
اُٹھ لاہیے کالے کپڑے ، کیہ کرنے لیّے سوگ
مُڑ چڑھے بَکّل تخت تے ، کائی پوس نہ اک تِرک
مُڑ جاگے دیس پنجابیاں ، اس بھاگ بھری دی چِیک
مُڑ انور عاشق چاٹ اسے ، پٹے پھرن ہزاریں وِک

زراعت

چڑی چوہکدی نال جاں ٹُرے پاندھی ،
پئیاں دُدھ دے وچ مدھانیاں نیں
اکناں اُٹھ کے رِڑکنا پا دِتا ،
اک دھوندیاں پھرن مدھانیاں نیں
ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن ،
تدوں لالیاں آن پچھلائیاں نیں
اک اُٹھ کے ہلیں تیار ہوئے ،
اک ڈھونڈدے پھرن پرانیاں نیں
گھریں رناں نے چھکیاں جھوتیاں نیں ،
جیہناں تاونا گُنھ پکاونیاں نیں
اُٹھ نہاون واسطے جا وڑے سیجاں ،
جیہناں نے رات نوں مانیاں نیں

(وارث شاہ)

پنجاب دی سوہیہ کم کاج نال شروع ہوندی اے۔ شاعری اندر دی ایہہ روایت اے کوئی بادۂ سحر گاہی "پنجاب تے پنجابی شاعری دی روایت وچ نہیں۔ ایہہ روایت پنج چھے ہزار ورھے پہلاں ہڑپہ دی تہذیب دی روایت دی سی تے اج وی ہے۔ کہیا تے ایہہ وی جاندا اے پئی ہڑپہ تے موہن جوڈرو تاجراں دے شہر سن پر ہر زمانے اندر ہر ملک دے وڈے شہر تجارت دا مرکز دی ہوندے نیں تے آپنے پنڈو علاقے دی جنس دی منڈی وی ہوندے نیں۔ سو راوی کنڈھے وسدا ہڑپہ وی اجیہا شہر سی تے ایس شہر توں ای ایہہ تھوہ پتہ لگدا اے پئی اوس زمانے اندر مڈھلی حیثیت کیہڑی سی۔ اج وی پنجاب سندھ بارے ایہو آکھیا جاندا اے پئی ایہناں دی مڈھلی معیشت زراعت اے تے ہڑپے دی تہذیب دے گھنڈ چکن نال ایہو سٹہ نکلدا اے پئی پنج چھے ہزار ورھے پہلاں پنجاں دریاواں دی دھرتی دی مڈھلی حیثیت واہی بیجی ای ہوندی سی۔

آکھیا جا سکدا اے پئی کوئی وی اجیہا ملک نہیں ہوندا جس اندر کھیتی باڑی نہ ہوندی ہووے۔ کیوں جو کھیتی باڑی راہیں ای تاں بندہ اپنی خوراک حاصل کردا اے۔ ایہہ گل آپنی تھاں سچ اے پر کئی اجیہے ملک ہوندے نیں جو آپنی ضرورت مطابق وی خوراک پیدا نہیں کر سکدے۔ جیویں بھارت ——— کجھ اجیہے ملک ہوندے نیں جو آپنی لوڑ پوری کر سکدے نیں، جیویں پاکستان۔ ——— جے پاکستان چاول وغیرہ باہر نہ بھیجے تے ایہنوں اناج

دی تھوڑ نہیں۔ کجھ اجیہے ملک یا علاقے ہوندے نیں جو آپنی لوڑ توں باہلا غلّہ پیدا کردے نیں تے دوجیاں علاقیاں نوں وی دیندے نیں جیویں پاکستان اندر پنجاب تے بھارت اندر مشرقی پنجاب ———

ایہہ عجیب گل اے پئی بھانویں مشرقی پنجاب تے پاکستانی پنجاب زرعی علاقے نیں، ایتھے کوئی وڈیاں وڈیاں صنعتاں وی نہیں لگیاں پر بھارت اندر فی بندہ سبھ توں ودھ سالانہ آمدنی مشرقی پنجاب دی اے تے پاکستان اندر وی فی بندہ سبھ صوبیاں توں ودھ سالانہ آمدنی پنجاب دی اے۔ بنیاد اوہو زراعت اے جس دا کھرا پنج ہزار ورھے پہلاں ہڑپہ تائیں جاندا اے۔

ہڑپہ لبھن تے لبھ کے اوہدے اندروں اوس تہذیب دیاں نشیواں کڈھن اندر بڑی ڈھِل لگی ایس کر کے جو کھڑیاں ہڑپے وچوں گواچیاں ہون اوہناں نوں موہن جوڈرو وچوں لبھیا جاندا اے تے جو موہن جوڈرو اندر نہ لبھن اوہ ہڑپے اندروں لبھیاں جاندیاں نیں۔ سیانیاں دا خیال اے پئی ہڑپہ تے موہن جوڈرو آباد ای ایس کر کے ہوئے پئی ایتھے زرخیز زمیناں سن، جیہناں وِچ واہی بیجی لئی وڈی محنت نہیں سی کرنی پیندی۔ اج وی سندھ دے علاقے اندر بعض ہالی مینہہ ورھے تے ایویں اُتلا جیہا ہل واہ کے یا بِناں ہل واہے بیج دا چھٹا مار آوندے نیں تے فصل آپے اُگ پیندی اے۔ خیر پنجاب اندر ایس دا رواج گھٹ ای رہیا اے۔ شاید ایس کر کے پئی ایس علاقے دے لوکاں نوں چنگی بھلی محنت ہر زمانے کرنی پئی۔ ہر زمانے

ایتھوں لنگھن والیاں نال دست پنجہ کرنا پیا، مرنا تے مارنا پیا، ایس کر کے پنجابی سخت جان ہو گئے جیوں سکدے سن۔ پھیر ایتھے دیاں زنانیاں وا ہی بیجی وچ مرداں دے نال نال رہندیاں نیں۔

او نقے جا کے نیں چرخہ ڈاہوا،

وے جتھے تیرے ہل وگدے

ایہہ اک خواہش ای نہیں اک حقیقت اے تے ایہہ حقیقت ہڑپے دی تہذیب ویلے موجود سی۔ موہن جو دڑو تے ہڑپے اندر کنک تے جوں دے ایہجے سڑے ہوئے دانے لبھے نیں جیہڑے کوئی آپ مہارے نہیں سن اُگے ہوئے۔ اَنج دی کنک تے جوں اج وی ایس علاقے اندر پیدا ہوندے نیں۔ ایہو جیہی کنک مصر دے پرانے حاکماں دیاں اندروں وی لبھی اے۔ کنک تے جوں پیہن توں پہلاں اُکھلیاں وچ موہلیاں نال کُٹے جاندے تے پھیر تھوڑی وکھ کر کے کنک سلاں اُتے پیٹھی جاندی۔ کجھ سیانیاں دا خیال اے پئی اوس ویلے تائیں دو پاٹاں والی چکی نہیں سی بنی۔ ایہہ گل منن نوں جی نہیں کر دا کیوں جو جس ویلے پہیا بن گیا، گڈاں ٹُرن لگ پئیاں، اوس مگروں ایہہ کہنا پئی اوس ویلے چکی کوئی نہیں سی۔ اُکا ای غلط گل لگدی اے۔

ہڑپے اندر مصر دے سڑے ہوئے دانے تے ہر دانے دے بیں وی لبھے نیں جس توں ایہہ گل ثابت ہوئی پئی اوس ویلے نکے دے نال نال سبزی، ترکاری وی کھائی جاندی سی۔ گائیاں، بکریاں، مجھاں دیاں ہڈیاں چنگی چوکھی گنتی وچ

لمبیاں نیں جیہناں توں اک ... ایہہ گل پوری جوڑی بنی والی نچی نی سنڈھے سنڈے بلداں توں کر لیا جاندا ہوندا اے تے میکیاں نے گانواں پاروں لگدا اے پئی دودھ مکھن دی وی اوس زمانے چنگی بہار ہوئی اے۔

ہڑپے اندر پنجاہ فٹ لمیاں تے پنجی فٹ چوڑیاں بارہاں کوٹھیاں سن جیہناں اندر جنس رکھی جاندی سی۔ محمد ادریس صدیقی اپنی کتاب "وادیٔ سندھ دی تہذیب" وچ ہڑپے بارے لکھدے نیں پئی ایتھے غلہ سدھ توں وڈی دولت سی جو کاروبار لین دین اندر سکے دی تھاں ورتیا جاندا۔ پنجاب دے پنڈاں وچ اج وی پڑوپی والے دے سکے سبزی خریدی جاندی اے تے دانیاں نال ای کمیاں کامیاں دی محنت دا عوضانہ دتا جاندا اے۔ دوکانداں نال وی جنس نوں سکے دی تھاں ورت لیا جاندا اے۔ انگریز دے آون توں پہلاں پنجاب اندر مالیہ وی جنس اندر ای ادا کیتا جاندا سی۔

اوس زمانے غلے دیاں کوٹھیاں یا بھڑولیاں توں ... ملک ... امیری غریبی دا پتہ لگدا سی۔ سر مارٹیمر وہیلر مطابق اجیہیاں کوٹھیاں وچلہ ذات دی ہر وستی دے نال ہوندیاں سن۔ ... اک لکھت لبھی اے جس اندر دسیا گیا اے پئی غلے دی ... اجیہی کوٹھی وی ہے جس اندر جمع غلے نال چار ہزار بندے ... محنت دا عوضانہ دتا جاندا سی۔ اک ہور اجیہی لکھت اندر ... گودام دا ذکر اے جس وچوں دس ہزار بندے دے دا بات

وتے جا سکدے سن ۔ ایہناں توں لگدا اے پئی ہڑپہ زراعت دے لحاظ نال بڑا امیر شہر سی تے ہو سکدا اے پئی ایتھوں ان اناج دُوجے علاقے تے ملکاں ول وی بھیجیا جاندا ہووے۔

وزن بارے جو شیواں لبھیاں نیں اوہناں وچ اِک تے سولاں والا حساب اے یعنی سولاں چھٹانکاں دا سیر والا وزن اوس زمانے وی ہوندا سی تے جو بھانڈے بندے سن اوہناں وچ آون والی شَے دے وزن دا وی خیال رکھیا جاندا سی ۔ اج ساڈے کول پڑوپی تے پڑوپا ورگے وزن والے بھانڈے ہین ۔ اوس زمانے وی وزناں باروں ای بھانڈے بنائے جاندے سن ۔ خیر ایہہ سبھ گلاں ہڑپے دی تہذیب دے احساس نوں اج دے احساس نال ملاوندیاں ہین۔ اج دی زرعی پس منظر اندر ای ہڑپہ دِسدا نظر آوندا اے :
" او تھے نے چل چرخہ میرا ، جتھے تیرے بل وگدے " گاوندی کوئی مٹیار ۔ اج توں پنج ہزار ورھے پہلاں دے ہڑپے دی مٹیار وی ہو سکدی اے ۔

(لوک گیت)

سج ویاہی میرا جی نہیوں لگدا ،
نیر میری اکھاں چوں پیار والا وگدا
تیرا روپ ستاوے کدی کینٹھا یاد آئے ،
مینوں مُڑ مُڑ پین بھلیکھے وے
ماہیا سندھوری پگ وے ، او تھے لے چل چرخہ میرا.....

اینجے مینوں ڈوھڈا کھاندیاں نیں پونیاں
کول میرے بیٹھ میں کتاں گی دُونیاں
نالے چرخہ دی چلے نالے گلاں ہون تے
تیرے گیتاں ناوں بول رسیلے ۔
ماہیا ساڈا دل تھگدے
او تھے سکے چل چرخہ میرا ، جتھے تیرے دل وگدے

دل داہن چلا جاندا جدوں توں وسے
رُجھ گیا دِن پینتے وچ نہیں آوندا
پھراں لمے لمے ساہ ، رہواں بکدی میں راد
جِن گلیاں وچ ترنجن ویہڑے ۔
سانوں چنگے نہیوں لگدے
او تھے سکے چل چرخہ میرا ، جتھے تیرے دل وگدے

ونجھلی تے گاون

دو تن سد سنا کھاں ونجھلی دے ،
ساڈا گاونے تے چت چلیا اے
پنجاں پیراں اگے جٹ گاوندا اے ،
ویکھو راگ سن کے جیو بلیا اے
محرم عشق دا کہن سر دد ہوندا ،
جیہناں راہ سلوک دا ملیا اے
وارث شاہ ہن جٹ تیار ہویا ،
لے کے ونجھلی راگ وچ رلیا اے

آیا جٹ دھولے سد لاں والا ،
حضرت عشق استاد سکھاوندا اے
سر تے پیراں دا حکم پروان کرکے ،
رانجھا راگ دے تے چت لاوندا اے
ستیں سُراں دا لیکے دھنبلی نوں ،
انگل پور گرام تے لاوندا اے
کھرج ، رکھب ، گندھار تے مدھم پنچم ،
دھیوت اتے نکھاد الاوندا اے
اڈب ، کھرب سنپور نے تیواں نوں ،
آپو آپنے پھتھ تے لاوندا اے
ڈھنگ سودھ کے بیار جاں پتراں دا ،
دکھو وکھ کر شکل وکھاوندا اے
بڑھت ، لگت ، سنبھال الاپ کر کے ،
ودھ گھٹ نہ ماترے لاوندا اے
ڈھاڈوں گور دیچ ٹوڈیاں نال چلے ،
نگر نال تے خوب لگاوندا اے
تان سین بھی آن سلام کیتا ،
ریکھو باورا سیس نواوندا اے
رہین کار وی دیکھ الاپ چارے ،
ہتھ چم قربان ہو جاوندا اے

محرم عشق دا کہن سرود ہوندا،
جیہناں راہ سلوک دا ملیا اے
وارث شاہ ہن جٹ تیار ہویا،
رے سکے دھجلی راگ وچ رلیا اے

تاریخ دے کئی پرت ہوندے نیں تے ایس ویلے تائیں تاریخ دے اِک وکھی دیاں پرتاں نوں ای تاریخ سمجھیا جاندا رہیا اے۔ خاص کر جو تاریخ انگریز دے سمے سکولاں کالجاں اندر پڑھائی گئی تے جس پچھے وچ تاریخ دا ایہہ تصور بنیا اوسے پچھے اُتے حالے وی ساڈی نصابی تاریخ پڑھائی تے سمجھی جاندی اے ۔۔ تاریخ نوں کجھ انج دے خانیاں اندر ونڈیا گیا اے :

سیاسی یا حکومتی تبدیلیاں دی تاریخ ، معاشی تاریخ، فن دی تاریخ ، زبان دی تاریخ ، طرز تعمیر دی تاریخ ، زراعت ، تجارت ، صنعت دی تاریخ ، تعلیم دی تاریخ ، رقص ناچ دی تاریخ ۔

راگاں بارے وارث شاہ دے شعراں نال ایس مضمون دا مڈھ ایسے کارن بنھیا اے تے جے اسیں تاریخ دے صرف اوس ایڈیشن نوں ای اصل تاریخ سمجھ لویئے جس اندر صرف بادشاہواں دی تخت نشینی ، واہراں تے لڑائیاں دا ویروا ہوندا اے تے پھیر پنجاب دی تاریخ دو ہزار ورھے توں پرانی نہیں جاپے گی ۔ تاریخ دے ایس بدیسی تصور دا اِک تصور ایہہ ہے

بجی پاکستان خاص کر پنجاب نمر ایس علاقے تے پچھلے دے وسنیکاں دی اصل تاریخ دی گود ای نہیں کیتی گئی ۔ دو ہزار ورھے اندر چار شاہی خاندان دے ناں ، کجھ باہر والیاں دے حملیاں دا تعقر تے کجھ قاعدے قانون ۔ ——— ایہو تاریخ دا تصور اے جس پاروں ساڈے سانجھے تے اجتماعی کردار اندر اِک خاص قسم دا اُتھل پتھل ہوندا اے ۔

ایہدی اِک مثال اِک ہرن دی اے ۔ جیہڑا ہرن جس تھاں رہندا اے اوس تھاں دی اِک اِک شے توں واقف اے ۔ اوہنوں علم اے کس ویلے ہوا چلدی اے تے کس پاسے پتے کھڑکدے نیں ، کیہڑی راہ کدھر جاندی اے تے کس راہ توں اوہدے سجن یا دُشمن کس ویلے لنگھدے نیں ۔ دِن دے کیہڑے پہر اوہنوں پانی پین نکلنا چاہیدا اے تے کیہڑے ویلے گھاہ چرن جانا اے ۔ کیہڑے ویلے اوہ باہر نکلے تے پچھوں اوہدے بچے محفوظ رہن گے ۔

دُوجے لفظاں وِچ اوہ ہرن اوس علاقے دے جغرافیے ، موسم ، سمتاں ، تھاواں دی پوری حقیقت توں واقف اے ۔ اوہنوں تاریخ دا پورا علم اے ۔ ایس سبھتوں جے اوہنوں پتہ اے بئی لوڑ ویلے ہوا چلدی اے ، پتے کھڑکدے نیں تے اوہ کھڑکار سُن کے نس نہیں پوے گا یا کن نہیں کھڑے کرے گا یا اُتھا ای اوہ جگہ چھڈ نہیں نسے گا ، تے جے ایہہ ہرن آپنے علاقے دے تاریخ جغرافیے تے وقت توں ناواقف اے تے ہر ویلے اِک نویں دھڑکے ، نویں خوف پاروں ڈریا کمبیا

رہوے گا - اوہ نہ آپنی کِدھرے مُکھ کے بہہ سکے گا ۔ نہ لگدیاں لانیاں نوں امن نال بہال سکے گا ———— سو ایس مثال توں قوماں دے تاریخ جغرافیے یعنی تھاں تے سمے دوجے لفظاں اندر زمان و مکان دے تصور تے اوس تصور پاروں بنن والے اجتماعی کردار دا ویروا کیتا جا سکدا اے - جے اسیں انگریزاں دے بنائے چیچے مطابق ای آپنی تاریخ سمجھدے رہے ہاں تے ایہہ قدرتی گل اے پئی ڈرے ہوئے ہرن وانگوں پچھے دا اِک کھڑکا وی ساہنوں ڈرا سکدا اے ۔ اسیں ڈِک کے، جم کے آپنی اج دی حیاتی تے آپنے بالاں دی حیاتی بارے کوئی گھلواں خیال ۔ سوچ سکدے ہاں نہ اوہنوں عمل اندر لیا سکدے ہاں - پکھی واساں یا خانہ بدوشاں وانگ سوچ محدود ۔ عمل دی حد تنگ تہذیب دا گھیرا سوڑا ———— ایہہ ای سبب اے پئی پاکستان خاص کر پنجاب اندر دھرتی یا علاقے دے حوالے نال مکان یعنی SPACE دی گل تے ہزاراں صدیاں اندر جو کجھ گذری تے ایس گذران مگروں اج ایس دھرتی دا جو روپ اے اوس بارے غور گھٹ کیتا گیا ۔ جے ہڑپے دی زبان دا نقوہ پتہ نہیں لگا تے ایہدا ایہہ مطلب نہیں پئی ہڑپے والے لوک گونگے سن ۔ جے اوس زمانے دے حکومتی نظام بارے لکھتاں پڑھن سبتوں کوئی گل ساہمنے نہیں آئی تے ایہدا وی ایہہ مطلب نہیں پئی اوس ویلے کوئی حکومتی نظام نہیں سی - اوس ویلے شہر سن شہراں اندر محلے تے محلیاں اندر عمارتاں ، سڑکاں ، رستے ، گودام

ہے سن ۔ تے ایس دا صاف مطلب لے پئی او تھے کوئی زبان وی ہووے گی تے کوئی حکومتی نظام وی ہووے گا ۔ ہڑپے تے موئن جو ڈرو اندروں جو جو شیواں نکلیاں، اوہناں وچوں اِک اوس ناچی یا رقاصہ دا ذکر کیتا اے جس دی اِک بانہہ چوڑیاں نال بھری ہوئی اے تے اوہ ناچ دا کوئی انگ یا بھاؤ وکھا رہی اے ۔ تے جے ناچ اوس ویلے ایس صورت اندر ہے سی تے گانا نال پہلی شرط اے ۔ جے اوس ویلے گانا ہے سی تے قدرتی گل اے پئی گانے نئے راگ وی جو روپ اج یا وارث شاہ دے ویلے ہے سن اوہناں وچ وی ڈوراں پنجاب دے ہڑپے والی تہذیب اندر وی ہون گیاں ۔ پرانیاں مہراں وچوں اِک مہر اُتے اجیہی مردانی تصویر اے جس گل وچ ڈھولک یا مردنگ پائی ہوئی اے ۔ ایسے طریقے نال کھڈاناں دی اوس ویلے ورتیاں جاندیاں سن ۔ اجے تائیں ایہہ تے پتہ نہیں لگا پئی ہڑپے دے لوک ناچ تے گانے نوں مذہبی فرض سمجھدے سن یا صرف جی خوش کرن دا کارا ۔ پر ایہہ گل آپنی تھاں اے ، پئی ٹیچن گان دا سلسلہ اوس ویلے وی ہیا ہویا سی تے ٹیچن گان وچ پہلی تھاں عورتاں دی ہوندی سی ۔ اج دے پنجاب اندروی جے ذرا گوہ نال ویکھیے تے ٹیچن گان والا بوہتا کم عورتاں ای کردیاں نیں ۔ پنجاب دے لوک گیت تے لوک ناچ ساڈے ایس خیال دی بڑی وڈی گواہی نیں ۔

کِکلی

کِکلی کلیر دی پگ میرے ویر دی
دوپٹہ میرے بھائی دا ، پھٹے مونہہ جوائی دا

کِکلی پان آئی آں ، بادام کھان آئی آں
بادام میرا مٹھا ، ہس ویرے دا مونہہ ڈِٹھا

ایس گلی ہس آواں جاواں ، ایس گلی سوہرا
بھابو منگے مندریاں ، جٹھانی منگے چوڑا
نی ایہہ لال سوہرا ، نی ایہہ لال سوہرا

چار چوراسی ، تُوں سے گھوڑا ، تُوں سے ہاتھی
تُوں سے پھل گلاب دا
منڈے کھیڈن گلی ڈنڈا ،
کڑیاں کِکلی پاندیاں
منڈے کردے خرابیاں ،
کڑیاں گھر وساوندیاں

کاں لائی لاونی ، سس دی سناونی
اُچّی اُچّی روواں گی ، یگ توں بچّی ہوواں گی
رتّا سالو لاں گی ، متھّے چہّاں کناں گی

روڑی تے پتاسہ
اندر پوے ککلی تے بزار پوے ہاسا

گِدّھا

باپیے نے ات چک لئی
سارے جٹ خرمانی ہو گئے
کھیت اُجاڑ پیا
میں کیوں گِدّھے وچ جاواں

آ جاو مُنڈیو رل کے کھائیے ، وڈھیا کھیر پکائی
کھا کے کھیر پیپلاں پائیے ، فرق نہ رہے کائی
نک لک ہو گئے باجرے ، رُت گِدّھا پاون دی آئی

گُھنڈ دا بھوبیے کم کیہ گِدّھے وچ ، ایتھے بیٹھے تیرے ہانی
جاں گُھنڈ کڈھدی بوہتے رُوپ والی ، جاں گُھنڈ کڈھدی کانی
تُوں تاں میتوں دِتے شونقن ، گُھنڈ وچ اکھ پچھانی
کُھل کے پنچ لے نی ، بن جا گِدّھے دی رانی

تیرہ بہا سے کھڑیاں آئیاں   گنتی وچ پچوریاں پائی
پٹڑی نوبلو ، بنتی برتیتو   سجناں دی وردی کالی
پٹھی ، بنگو ، نوری ، پیاتاں   سجناں دے مونہہ تے لالی
سبھ تیوں سوہنی بین پنڈالو   اُس توں اُتے جرالی
گدھا پاوے بینو   ہیر آگئی سیالاں والی

ویلا تے تھاں

ایہہ بوہتی دیر دی گل نہیں ۱۹۰۵ء وچ مشہور مؤرخ ونسنٹ سمتھ نے آکھیا سی پئی برصغیر اندر جس وچ سندھ وادی دی شامل اے، کدی کانسی دا زمانہ ای نہیں آیا۔ ایہہ گل جنّی غلط اے اِک لحاظ نال اونی ای سچی وی اے۔ کیا ہندو، بدھ، مسلمان تے کیا انگریز سبھناں جو ایس علاقے اُتے حکمران رہے ایس علاقے دی تاریخ نوں انج اِک پاسے رکھیا جیویں ایہہ اوہناں دا آپنا کوئی گناہ ہوندا اے۔ جس ویلے تاریخ تے ایڈی لگدی پئی ہوندی اے اوس ویلے جے کوئی باہرلا موجھوان ایہہ آکھے پئی ایس علاقے وچ کانسی یعنی تانبہ تے قلعی دا زمانہ آیا ای نہیں یعنی ایتھے ہڑپہ تے موہن جوداڑو دی تہذیب ہوئی ای کوئی نہیں تے ایہہ اِک چنگوں سچ دی اے۔ تاریخ نوں گناہ سمجھن وچ بھانویں ہور وی کئی وجہاں ہو سکدیاں نیں تے اِک وجہ ایہہ وی ہو سکدی

ہے۔ پئی ایس علاقے دے پہلے وسنیکاں نوں باہروں آون والیاں
ناں نے باہریاں نوں ایتھے دے وسنیکاں نال کویہ رہیا جس
گروپ دا قبضہ ہویا اوس گروپ پہلے دا لے تاریخ دی تاریخ نوں
کوشش نال بیلان دی کوشش کیتی - آریاواں دراوڑاں دا رویہ
پھلایا ۔ ہندواں نے بدھاں تے بدھاں ہندواں دی تاریخ بیلان
دی کوشش کیتی - ہندواں مسلماناں تے انگریزاں بارے وی ایہہ گل
آکھی جا سکدی اے - انگریزاں ویلے زمانہ چنگی ترقی کر گیا سی ۔
ایس نئیں اوہناں آوندیاں ای مسلماناں کولوں حکومت کھوہی تے اوہناں دی
سیاسی ضرورت ایہہ سی پئی اوہ اوس ویلے ہندوواں نوں تاپڑا ویندے
______ انگریز نے ایتھے رہنا نہیں سی ایس لئی اوہ ایتھے
آباد نہیں ہویا۔ آباد ہوون دا جے خیال نہیں سی تے ایسے پاروں
سیانیاں ایتھے دی مڈھلی تاریخ دی بھال وی کرنی شروع کیتی
______ ایسے بھال وچ اوہناں نوں ہڑپہ وی لبھیا ۔ موہنجوڈرو
وی بھالیا تے ٹیکسلا وی - پر موہنجوڈرو تے ہڑپے تے
اوس زمانے دے ہور شہراں گراواں دا ذکر مسلماناں دیاں کتاباں
اندر وی کوئی نہیں - ایس سبھ توں اکو ای سٹہ نکلدا اے پئی ایسے
علاقے دے وسن والیاں آپنے توں پہلاں وسن والیاں دی تاریخ نوں
تاریخ سمجھن دی تھاں آپنا گناہ سمجھیا - یعنی گناہ یا جرم دا احساس
اجیہا ڈونگھا سی پئی ستر اسی سال پہلے تائیں پنجاب دی تاریخ دا
شروع سکندر دے حملے توں منیا جاندا سی ______ جے
صورت اینج دی ہووے تے غیر سمجھ ور گے تاریخ دان آکھ سکدے

سن کدائیں علاقے وچ کافی دا زمانہ ای نہیں آیا۔

پر گل انج نہیں ہر پنڈ نے موٗمن جوڈرو تے پیہ وڈے شہر سن۔ چنوڈیرو، شکارجن ڈیرو، علی مراد، آمری، دابہ کوٹ، کوٹ ڈیجی، شاہی تمپ، پیرانو خنڈی ایہہ سبھ پڑا نے شہر ایس علاقے دی تاریخ، ترقی تے تہذیب اُتے چانن پان لگ پئے نیں ——— جے تاریخ اندروں ایس ایہناں شہراں دے ناں کڈھ دئیے تے گل انج دی ہووے گی جیویں ہیر رانجھے دے قصے وچوں تخت ہزارہ، جھنگ، رنگ پور تے ہلہ بالناتھ دا ناں کڈھ کے قصے نوں مکمل تے پورا سمجھیا جاوے۔ نے جے تخت ہزارہ، جھنگ تے رنگپور کڈھ کے ویکھو تے سوچو پئی بُلھے شاہ دی ایس کافی، بلکہ چنگے بھلے پنجابی ادب دی کیہ ردہ آوے گی :

میں ویساں جوگی دے نال
متھے تلک لگا کے

میں ویساں نہ رہساں ہوڑے
کون کوئی میں جاندی نوں موڑے
مینوں مڑنا ہویا محال، متھے تلک لگا کے
میں ویساں جوگی دے نال، سر تے مہنا پا کے

میں جوگی نوں خوب پچھانا
لوکاں بینوں کملی جانا
ٹُٹی جھنگ سیال کنّیں مُندراں پا کے
میں ویساں جوگی دے نال متھے تلک لگا کے

ڈانواں ڈولی نے چیلے کھیڑے
مُڈھ قدیمی دشمن جیہڑے
رانجھا تاں ہویا نال سر تے ٹمک سجا کے
میں ویساں جوگی دے نال متھے تلک لگا کے

بُلھا میں جوگی نال ویاہی
لوکاں کملیاں خبر نہ کائی
میں جوگی دا بال پنجے پیر منا کے
میں ویساں جوگی دے نال متھے تلک لگا گے

سوالیں کافی وچّوں جے ہیر دے سارے حوالے کڈھ دیّے تے باقی رکیہ رہوے گا؟ —— پنجاب دی تاریخ دا وی کوئی ایہو جیہا نقشہ وی لبھدا اے۔ تاں کر جے ہڑپہ، اوس

توں پہلاں سنہ اوس توں بعد سکندر نے سکتندر توں لے کے محمود غزنوی تائیں دا زمانہ ایس تاریخ وچوں کڈھ دتا جاوے تے پچھے کیہ رہوے گا ؟ سمجھ جیہے سیانے نوں پوری بھال نہ ہون سببوں ایڈی بونگی مارنی پئی تے اسیں آپنی تاریخ، تہذیب دستوں بارے بکڑیاں کو بونگیاں نہیں ماراں گے۔

ہڑپے دی تہذیب نوں مگروں آون والے آریاواں کیوں تھلن دا ٹل لایا ؟ ایس دی وڈی وجہ شید ایہہ ہے پئی ہڑپے دی تہذیب وسدی رسدی زمین اُتے ٹکی ہوئی تہذیب سی۔ پر آریاواں دی تہذیب خانہ بدوشی نے اجڑ چارن توں اگانہہ نہیں سی لنگھی۔ پھیر ایس اندر وی اک خاص قسم دا قبائلی نظام سی ایس قبائلی نظام وچ ذاتی ملکیت دا تصور سی جد کہ ہڑپے ول نظر ماریے تے بھانویں اوتھے وی ذاتی ملکیت ہووے گی پر اوس نظام اندر قبائلی آمریت نہیں لگدی۔ سانجھے کماں بارے سانجھی سوچ زیادہ کم کردی نظر آوندی اے۔ کم لوکاں وچ ونڈے ہوئے نیں۔ ہڑپے تے موہن جوڈرو دی تہذیب دیاں ہانی تہذیباں وچ بادشاہ ہوندے سن۔ مصر دے پرانے زمانے اندر لوک آپنے مردیاں نوں بڑے شان نال دفن کردے سن تے مقبرے بنا کے اوہناں اندر کھان پین دیاں چوکھیاں شیواں رکھ دیندے سن۔ پر ایس سمے ہڑپے ایجہی گل نظر نہیں آوندی صرف ایہہ لگدا اے پئی بندے نوں زمین وچ دبیا ضرور جاندا سی۔ پر نہ اوہدا مقبرہ بندا سی تے نہ اوہدی شان نوں وڈیان دی کوشش کیتی جاندی سی۔ ایس توں ایہہ گل وی کھلدی اے پئی اوس ویلے

وڈے چھوٹے دی ایڈی تمیز کوئی نہیں سی، نہ کوئی بادشاہ سی نہ وزیر۔ کم چلان لئی اک پنچایتی نظام ضرور لگدا اے۔ کجھ سیانیاں دا خیال اے پئی ہر شہر وچ اک کارپوریشن یا کمیٹی ہوندی سی۔ ہڑپے وچ تے ایس کم لئی کوئی عمارت نہیں لبھی کیوں جو ہڑپے دی کھدائی نوں پہلاں ای پتہ نہیں کدوں توں ایس شہر دیاں اِٹاں پٹیاں جا رہیاں سن۔ موئن جو ڈرو دے سٹوپے دے کول وڈے وڈے تھماں والے ہال بارے "انڈس ویلی سویلائزیشن" دے لکھاری سیتا رام کوہلی دا خیال اے پئی ایہہ اوس ویلے دا میونسپل ہال یا ٹاؤن ہال یا اسمبلی ہال سی۔ تاریخ دسدی اے پئی گپتا عہد اندر شہر دا سیٹھ توں وڈا تاجر میونسپل کمیٹی دا چیئرمین ہوندا تے تجارت کرن والیاں، کاریگراں تے عاماں دے نمائندے ایس کمیٹی دے ممبر ہوندے۔ لگدا اے ایہہ ریت روایت ہڑپے دی تہذیب توں ای چلی اے۔ ہڑپے اندر جنج غلے دے گودام بنائے گئے نیں اوس توں صاف لبھدا اے پئی اک سوکھا بلدیاتی نظام اوس ویلے ایتھے ہے سی۔ تے جے قبرستاناں وچ بوہتی اُونچ نیچ نہیں تے پھیر عام زندگی اندر وی ایڈی اونچ نیچ نہیں ہونی ——— اج دے قبرستان جو مسلماناں دے نیں، عام زندگی وچ امیر غریب تے وڈے چھوٹے دے فرق لئی اک شیشہ بنے ہوئے نیں ——— ایسے طرح اج دے افسراں وزیراں دے رہن سہن لئی وکھ وکھ کالونیاں توں وی کجھ گلاں دا تھوہ پتہ لگدا اے جد کہ ہڑپے دی تہذیب اندر کوئی ایجیا فرق

نظر نہیں آوندا ——— فنا تے بقا دا اوہ تصور جو اج دے سرمایہ دار تے جاگیردار سماج پاروں پیدا ہو گیا اے اوہ سبڑ پتے دی تہذیب اندر نہیں سی ۔ پر اوس توں بعد دی تہذیب اندر تے ایس حد تائیں رچ گیا سی پئی میاں محمد بخش جیہا قلندر وی ایس توں محفوظ نہ رہیا ۔ "سیف الملوک" اندر لکھیا اے :

کون بندے نوں یاد کریسی ، ڈھونڈے کون قبر نوں
کس نوں درد اساڈا ہوسی ، دوگ نہ رنڈی ور نوں
روح درود گھنن نوں جاسن ، آپو آپنے گھر نوں
تیرا روح محمد بخشا ، تکسی کیہڑے در نوں

نہ گھر چاڑے نہ سکھ ڈٹھے ، نہ کجھ کھٹی کھٹی
نہیں کسے ول لینا کوئی ، نہ چھڈ چلے تری
جے کجھ آیا سو مونہہ پایا ، تلی رکابی چٹی
خالی ہتھ محمد بخشا ، تری نکاری لٹی

ایس اولاد تساڈی بھائی ، پڑھسن بیٹھ قبر تے
اٹھویں روز دیون گے گلی ، جے کجھ گھر وچ درتے
بنوں ہور نہیں کجھ پاسا ، آسا کس دے گھر تے
جاسی روح محمد بخشا ، پیر سچے دے در تے

ویاہ ہے جیون دی تاریخ

(لوک گیت)

گھوڑا لاے دا سجدا تھیدا
پیڑ گھوڑا سوہرے دیج میندڑے لاہ
ویراں سُہائی تیندڑی جنج وے
چُن چُن گبھرو جنجاں چڑھدے
جنجاں دا تھیلا سوہنا رنگ وے
ویراں سُہائی
تیندڑی جنج
میندڑے لاہ پیڑ گھوڑا
سوہرے وچ وے

ماں لاوے دی ، منناں مینڈی ،
بھین وڈمیڈی آکھنڈ وے
ویراں سُہانی تیندی جنج ،
پیڑ گھوڑا سو ہرے ونج وے
اگے تے سوہرے دیندا جے ناہیوں
ہُن دنجیں بھائیاں سنگ وے
ویراں سُہانی تیندی جنج
بھاری کچہری ، مہاراج جے بیٹھا
جُوں بدلاں وچ چن وے ،
ویراں سُہانی تیندی جنج وے
مینڈے لاڈ ، پیڑ گھوڑا سوہرے ونج وے

گھوڑا ، گھوڑے دی سواری ، مہاراج دا گھوڑا پیڑنا ،
مہاراج نوں سوہرے بھیجنا تے سوہریوں جیون ساتھی نوں نال
لیاونا ، ایہہ سارا منظر ، رنگ ، جذبہ ، ایہدے سارے کردار
لگدا اے جیویں اج نہیں ، اینجے ایہہ ہزاراں ورھے پہلاں دی
سن جد پنجاب اندر آریا لوک آباد سن - آریاواں توں پہلاں دے
منڈا ، ناگا تے دراوڑی نسلاں دے پنجاب اندر شادی
گھر وسن وساں دے رُوپ کجھ کجھ دے سن - ایہہ
گلاں کوئی ایڈیاں گھاتیاں ہوئیاں نہیں - ہاں منڈا قبیلیاں

تے پنجاب دِیاں شادی دیاں رسماں نُوں ویکھ کے اندازہ ہوندا اے پئی ہڑپہ والے پنجاب اندر وی جد سوسائٹی ، زنانہ سرداری دے دور وچوں لنگھ کے مردانہ سرداری دے تھلے اندر آ گئی سی۔ شادی ویاہ دی صورت کوئی اجیہی وکھ نہیں ہونی۔ پر جد تائیں ہڑپہ تے موہن جوڈرو دی زبان دا ویروا نہیں ہوندا اوس ویلے تائیں سوفی صد پکّ نال گل نہیں کر سکدے۔ ہاں اک گل ضرور اے پئی آریا لوک بھانویں آپنے پچھلے وطن وچ واہی بیجی توں واقف سن پھیر ایران تے افغانستان دے علاقیاں اندر وی اوہ ایہو کم کردے آئے پر جد تائیں پنجاب اپڑدے اوہناں کوئی وڈی شہری زندگی نہیں سی ویکھی ہوئی تے نہ ای وڈی زراعت دے جانو سن۔ ہاں آجڑی بڑے وڈے سن۔ تاریخ دی معاشی بنیاد دے حساب نال اجڑاں والی سٹیج زراعت توں بہت پہلاں دی سٹیج شہر تے وڈے پنڈ گراں آباد کرن توں پہلاں دی سٹیج اے تے شادی ویاہ دیاں اِنج دیاں صورتاں تے ریت رواج توں پہلاں دی سٹیج اے ——— اجڑاں والی سٹیج تے ایس سٹیج وچ سن جدوں آریا لوک پنجاب اندر آئے تے ایتھے دی مہذب زندگی وچوں اوہناں بڑا کجھ آپنا بنا لیا۔ شادی ویاہ دیاں ایہہ رسماں کجھ پچھوں آئیاں ہوئیاں نیں تے باقی ایتھوں دی ای دولت ہوئی اے۔

"کیمبرج ہسٹری آف انڈیا" وچ خیال کیتا گیا اے پئی

جنہاں دناں اندر رگ وید لکھیا جا رہیا سی آریا لوک شہری جیون [illegible] دے بانو نہیں سن۔ ہاں اوہ پنڈ وسا کے رہن لگ پئے سن۔ پنڈ یا گراں نوں "گرام" آکھیا جاندا سی۔ تے ایس گرام اندر اک اکا قبیلہ یا برادری آباد ہوندی۔ ایس گرام دے مہر یا چودھری نوں "گرامنی" آکھیا جاندا۔ ایہناں گراماں توں ہی آریاواں دے وڈے پنڈ تے شہر بن گئے پر ایہہ بعد دی گل اے۔

ایس سمے آریا لوکاں دی گھریلو زندگی نویں سچے وچ ڈھلن لگ پئی۔ آریا لوک عام کر کے اک عورت نال ویاہ کردے سن تے ویاہ کرن ویلے لاڑا، ووہٹی نوں لیاون واسطے اوہدے پیو دے گھر جاندا۔ لاڑا جیوں سویرے گھریاں لگدا ہوندا اے تے منتظر کجھ ساڈے ایس بول گیت توں وکھ نہیں ہوندا:

نی بہن ویرے نوں گھوڑی چڑھا رہی آں
نی بہن ویرے دے شگن منا رہی آں
جاؤ نی لیاؤ چندن دی چوکی، چندن دی چوکی
نی بہن ویرے نوں چوکی بٹھا رہی آں
نی بہن ویرے نوں گھوڑی چڑھا رہی آں
جاؤ نی لیاؤ جموں دا موتیا، جموں دا موتیا
نی بہن ویرے نوں سہرا پہنا رہی آں

نی میں ویرے نوں گھوڑی چڑھا رہی آں
نی میں ویرے دے شگن منا رہی آں
بیاؤ نی بیاؤ دلی دیاں مہراں، دلی دیاں مہراں
نی میں ویرے نوں نیوندرا پا رہی آں
نی میں ویرے نوں گھوڑی چڑھا رہی آں
نی میں ویرے دے شگن منا رہی آں

آپنے لوکاں دے پنجاب اندر بندا ای ٹبّر دا سربراہ ہوندا۔ عورت نوں گھر اندر اختیار ہوندا۔ پال ٹبّر دا رشتہ یا شجرہ پیو ولوں ٹردا۔ اوس زمانے کئیاں جیوناں دی شادی ویاہ والی گل کوئی نہیں سی۔ شادی جوانی وچ ہوندی۔ اک مرد اک زنانی رکھ سکدا سی۔ پر لگ بجھ نہ۔ ایہہ گواہی ہے کہ بعض وڈے لوکاں یا سرداراں اک توں ودھ ویاہ وی کیتے۔ اک ویلے اوہناں دیاں اک توں ودھ ووہٹیاں سن۔ پر ایہہ ٹانویں ٹانویں ایہا کردے ہوندے سن۔

رگ وید مطابق آریا لوک جد پنجاب آباد سن اوس ویلے گھریلو ویہار سبھتوں لاڑا آپنے رشتے داراں نال اکٹھ کر کے آوندا تے سوہرے دے گھروں ووہٹی نوں لے جاندا۔ کڑیاں دا پیو اوہناں دا ویاہ کردا۔ پیو جے جیوندا نہ ہوندا تے وڈے بھرا یا ہور رشتہ دار ———— بعضے ویلے بے سہارا کڑیاں دا جے ویاہ نہ ہو سکدا تے اوہناں دی زندگی بے سہارا۔

ای گذردی - داج دین لین والا سلسلہ دی ایس زمانے وچ جے سی۔ دُوسرے پاسے بیویاں دی قیمت دی وصول کیتی جاندی۔ شکلوں، عقلوں مارے پر گھروں رجے بنجے جواناں نوں کسے نوں ووہٹی بناون سئی چنگا چوکھا مال خرچنا پیندا۔ جیویں اج کل ہوندا اے۔

جے کسے زنانی دا خاوند مرجاندا تے اوہنوں بیوہ ہو کے خاوند نال سڑ مرن دی رسم اوس ویلے کوئی نہیں سی۔ اوہ بیوہ خاوند دے بھرا نال ویاہ کر لیندی۔ اوس ویلے بیوہ دی شادی دی ممانعت کوئی نہیں سی۔ ایہہ بعد دے برہمناں دسے اصول سن جنہاں دا اکو مقصد سی بئی جائیداد کسے دوجے ہتھ نہ جاوے۔ ذاتی ملکیت اک خاندان دی اوس خاندان اندر ای رہوے۔ پہیر رگ وید دے زمانے والے پنجاب اندر شادی ویاہ بارے وِہار بڑا سِدھا سادا سی۔

پتر شادی کراون مگروں بیوی نوں لے کے آپنے ٹبر نالوں وکھ نہیں سی ہوندا۔ اوہ ماں پیو نال ای رہندا۔ آپ وی تے ووہٹی وی ماں پیو دی خدمت کردے۔ بالکل اج دے پنڈ اندر برادریاں دے رواج۔ ایس پاروں لگدا اے اوس سمے وی ووہٹی نوں گھروں انج دی مت بلدی ہوئی اے۔

رجیں جو گیے نی دِھیے رانئیے
سس آپنی نوں ماں جگ جانئیے

رجیں جو گیے نی دِھیے رانئیے
آپنے دیوراں کی سکے بھائی جانئیے

بہین جوگیے نی دیتے راتیے
آپنی ننان آں سکی بہین جاتیے
بہین جوگیے نی - - - - - -
سوہرے آپنے آں سکا پیو جاتیے
بہین جوگیے نی - - - - -
جیٹھ آپنے آں وڈا بھائی جاتیے
بہین جوگیے نی دیتے راتیے
سس آپنی آں ماؤ جگہ جاتیے

رشتہ داریاں

(ہزارے دا لوک گیت)

تیرے قبراں وِچ اُجاڑ
ڈھنچ کے روندی اِک زنانہ
نال مُونہو دے نگیر ہوئی آ

تیرے قبراں وِچ اُجاڑ
اِک شخص چلا جاندا اے
اس راہ توں قدم ڈگدے نی
قبراں دے نزدیک پہنچے
آواز روندے دا آندا اے
کجھ علم ہون اُس اُستے ریت دے

دیکھ کے اوہ ترٹے[3] قبراں
گل کردی نوں فرماندا اے
"دس کیہ تیرے ایہہ لگدے!"

پرت دیندی اوہ جواب
"بھراوا جل اِکٹھوں ہو رواں
ایہہ لکھی وی تقدیر ہوئی آ
تیرے قبراں وچ آ جاوَن
ونج کے روندی اِک نمانڑی
نال موتو دے غمگیر ہوئی آ"

ایہہ آکھدی اوہ تے ٹوہنبہ کی[1] چھپالدی اے
کہ جنجو مندے غماں ٹے[2] بے حال ہوئے
کجھ بسر جاندا سی تے کجھ سوچ آندا سی
کہ جنجو ٹُدج اوہدی پامال ہوئے

غمے دے جان اندر مثال بلبلیں
کہ جگر اُس دا اکھاں وچ لچکانہ دیندا
نبض اِنجو کہ ڈھاکے[3] تتی کس[4] بہندی

---

[1] : نوں　　[2] : نال

[3] : پہاڑی　　[4] : نالہ

دِل اس دا چھاتی وِچ دھڑکار ویندا
تے وائے وِلے تے نہیں قرار رہندا
نے وائے ویلے تے نہیں اختیار رہندا
تیرے قبراں وِچ آ جاؤ
ونج کے روندی اِک زنانہ
نال موتو دے غمگیر ہوئی آ

اساں غمے دیاں راتاں پیندیاں نی
کہ جگنو منڈے آں جِت چھڑدے نی
بالاں توں چھک کے کوئی کھلا کریس
اوہ انجو نے زور کر کے کھلاوندی اے
کھلوندی اے تے چپ چپ قدم پٹدی اے
چاراں پاسے قبراں دا کردی اے طواف
روندی اے تے نال قبراں دا کردی اے طواف
تیرے قبراں وِچ اُجاڑ
ونج کے روندی اِک زنانہ
نال موتو دے غمگیر ہوئی آ

ایہہ پنجابی دا اِک لوک گیت اے جیہڑا پنجابی لوک گیتاں دیاں عام کتاباں

اندر نہیں لبھدا ۔ ڈاکٹر عبدالباسط نے ضلع ہزارہ دے کجھ لوک گیت اکٹھے کیتے نیں، جیہناں دا ناں اوہناں THE MUSE OF HAZARA HILLS رکھیا اے ۔ کوئی ڈیڑھ سو مصرعیاں دا ایہہ گیت یا کہانی اِک اجیہی عورت بارے اے جو ترے قبراں وچ بیٹھی رو رہی اے اِک راہی اوتھوں لنگھدا اے تے اوہدے توں رون دا سبب وی پچھدا اے تے قبراں والیاں نال اوہدے رشتے بارے وی گل کردا اے تے اخیر حیران ہو کے پچھدا اے :

ایہہ گل توں مانہہ دس
کہڑا بیٹو دا کسم لگے
تے دھی ہوئے پیو دی رن
تقدیر الٰہی دی پکی ، تے کم دُنیا دے عبث

ڈاکٹر عبدالباسط دا خیال اے پئی یونانی قصے اڈی پس ریکس اندر تے انج دے اِک رشتے دی گل کیتی گئی پر ایس گیت اندر جنے وی رشتے سوچے یا سکیدے نیں اوہناں دی گل کیتی گئی تے ایس پاروں ایہہ گیت دُنیا بھر دے ادب وچ وکھری تے خاص تھاں دا گیت اے ۔

ایہہ گلاں بڑیاں سدھیاں نیں پئی اج دیاں زباناں کوئی بوہت پرانیاں نہیں پر ایہناں باناں اندر پرانے قصے کہانیاں تے بندیاں دی پرانی ہزاراں سالاں دی وستوں تے اوہناں دے رشتیاں دا کھوہ پیندا لبھدا اے ۔ آپس وچ رشتے ، زمین ، اسمان ، ہوا پانی ، جنگل پہاڑ ، زندگی ، موت ، دیوی ، دیوتا ، خُدا تے فرشتے نال رشتیاں توں

کیسے وستوں دی اوس تاریخ دا علم ہوندا اے جدکدی جیوندی جاگدی مادری شکل اندر سی تے کدی صرف فکر تے خیال اندر رہ گئی۔

ایس نقشے اندر پہلی گل ایہہ ویکھن والی اے پئی ایہہ کیہڑے علاقے دا اے۔ ٹیکسلا توں اُتے ہزارے دا علاقہ ایس گل دی گواہی دیندا اے پئی ٹیکسلا دی تہذیب ویلے ایتھوں ای رستے منگولیا، چین تے وچکارلے ایشیا دے اج دے رُوسی علاقیاں ول جاندے سن۔ ایہہ علاقہ سواں وادی دا لاگواں علاقہ اے تے سواں دا علاقہ اوہ اے جتھے پنج لکھ سال پہلاں انسان ہویا۔ پھر ایس نقشے اندر قبراں دا ذکر اے تے قبراں کدھ کے مُردے دفن کرنا اوس تہذیب دی علامت ہوندی اے جس دا زمین نال ڈاڈھا گوڑھا رشتہ ہووے۔ ایسے کر کے سیانیاں دا آکھنا اے پئی افریقیا، عراق، مصر، ایران تے وادی سندھ یعنی پنجاب دیاں پرانیاں تہذیباں اندر مُردے نوں دفن کردے سن۔ ہڑپے دی تہذیب اندر مردہ دفن کیتا جاندا سی، سو ایہہ نرے قبراں جے کر مسلماناں دے اُون تک دے زمانے دی گل کردیاں نیں تے آریاواں توں پہلے دے وسنیکاں دی گل وی کردیاں نیں۔ مطلب اے اوس زمانے دی گل جدوں ہڑپہ موہنجوڈرو آباد سن۔

دوجی ویکھن والی گل ایہہ وے پئی ایتھاں قبراں نال ہور شے دا رشتہ کس زمانے دی یادگار اے۔ سیانیاں دا خیال اے پئی مادری نظام اندر جو ہڑپہ تہذیب دے شروع وچ پنجاب اندر ہیگی سی عورت تے مرد وچکار صرف عورت تے مرد والا رشتہ سی تے دُوجے رشتے کوئی نہیں سن۔ ایہہ رشتے بعد وچ پدری نظام نال

ہوکڑہ واڑہ وچ ہوئے جدوں مل تے ملکیت دا خیال دی ہون لگ پیا ——— مادری نظام اندر عورت تے دھرتی زرخیزی تے پیدائش دی علامت سن تے اِک اعتبار نال سانجھی مل ۔ دھرتی تے عورت دے مزاج دی سانجھ وی ایس گل دی گواہی دیندی اے تے ہندوآں دے دیوتا "شو" تے آپنی دیوی شکتی بارے "مہانیردن تنتر" وچ اِنج دا خیال اُبھاردا اے :

" میرے نال سارا جگ اے ۔ تیتھوں ای ساریاں چیزاں جمیاں نیں ساڈیاں تناں (دیوتاواں) شو، برہما تے وشنو نوں پیدا کرن والی ایں "

" شو " بارے ایہہ خیال اے پئی اوہ ہڑپہ دے وسنیکاں دا دیوتا سی ۔ تے ایہہ دیوتا آپنی دیوی نوں آپنی پیدا کرن والی دی آکھ رہیا اے ۔ ایس حسابوں ہزارے دی ایس لوک کہانی یا گیت نوں ویکھیئے : دھی آپنے پیو تے بھرا نوں آپنا خاوند، آپنی ماں نوں آپنی سوکن، آپنے پتر نوں دی آپنا خاوند دس رہی اے تے ایہدے نال ای آپنی بے گناہی دی قسم وی کھا رہی اے ۔ جیویں حضرت عیسٰی دا قصہ اے پئی اوہ بناں باپ پیدا ہوئے ۔

نیڑے ہو کے ویکھیئے تے لگدا اے جیویں پنجاب اندر جے اِک پاسے مادری نظام اندر لانگل کے پدری نظام وچ وڑن ویلے پرانے رشتے اِک گناہ دے خیال دی صورت زندہ رہے تے دوجے پاسے پنجاب دی دراوڑی تہذیب اندر آریاواں دی تہذیب آون مگروں گناہ دا ایہہ احساس زندہ ای نہیں رہیا ،

گیتاں تے کہانیاں دی صورت اگے چلدا رہیا تے اخیر اوہ اج وی ہزارے دی زبان اندر محفوظ اے جنے اوتھے دے لوکی ان وی ایہنوں اج دی اخلاقیات دیاں حداں لا کے آپنے رنگ وچ گاوندے نیں -

پنجاب دے مادری نظام بارے ڈاکٹر وزیر آغا دا خیال اے

"انسان نے زمین نال رشتہ گنڈھ کے پنجاب سندھ دستار [illegible] عراق، مصر تے کریٹ دیاں تہذیباں بنائیاں - ایہناں تہذیباں وچ زمین نال سانجھ ڈاڈھی گوڑھی سی تے جنگل تے زراعت ایہناں اتے ڈونگھا اثر چھڈیا - دوجا ایہناں تہذیباں اندر مادہ پرستی سی تے روح دی تھاں جسم نوں بوہتی اہمیت ملدی - نتیجے اک خدا دی تھاں ان گنت دیوتیاں دی پوجا ہوندی - چوتھے بندہ وستوں دا اک پرزہ ہوندا تے ایہدا پچھوکڑ ایہہ سی پئی ایہہ تہذیباں مادری نظام دیاں تہذیباں سن - بعد وچ جدوں وانداں راہیں واہی بیجی ہون لگی تے عورت جو پہلاں آپ کھیتی باڑی کردی سی - پچھے رہ گئی تے مرد اگے آونا شروع ہو گیا - انج مرد دی اک تھاں ٹِک کے بہن لگے تے مرد نے گھر سانبھن وچ عورتاں دا ہتھ ونڈانا شروع کیتا - ایتھوں ای انساناں اندر جوڑا جوڑا ہو کے رہن دی ریت پئی - پر جدوں ایہہ ریت پیدا ہوئی اودوں انج تاں پرانی ریت مک گئی پر فکر تے خیال اندر اوہ رشتے حزور رہے جو ہن نویں نظام کارن گناہ بن گئے سن - گناہ دے ایس احساس دی پیداوار اے ہزارے والا لوک گیت یا قصہ تے

اینج ایہہ اوس زمانے دی یادگار بن جاندا اے جدوں کوئی دھی پتر دی ماں وی ہوندی سی تے بیوی وی۔ بھین وی لگدی سی تے دھی وی۔ ——— تے جد ایہہ رشتے اج دی دُنیا وچ آوندے نہیں تے گناہ دا احساس اینج جاگدا اے :

روندی آں میں تاں
میرا کون کرے خصمانہ
لوح تقدیر زمین تفسیر ہوئی آ

ہزارے دے اک گیت (رشتے دے قبراں وچ آجاڑے) دا دُوجا حصہ اینج اے :

تیرے قبراں وچ آباد
وینج کے روندی اک زنانہ
نال موتو دے غمگیر ہوئی آ
اوہ کُھلیاں اکھیاں پاندی ہے
تے اُس دے وہیاں دے وچ پاندی ہے
انجو جنجو ستان دی ہے
تے ہولے ہولے ایہہ فرماندی ہے
"شخصا ——— سارا حال سناواں تدھ
تدھاں تاں آسی ارمان
پہلی قبر ہے بھراؤ[1] دی
منگیتر بھی ضرور ہے

---

[1] : بھائی

میں تاں اس دا ارمان کراں
جیوے آ تے کھسم لگے آ
پُتر بھی اکثر ہے
میں جان اتوں قربان کراں
دُنیا سودے دی بے مال ہے
ویکھو مطلب دا یارانہ
جھنگو دی تقسیر ہوئی آ

ترے قبراں وچ اُجاڑ
وِنج کے روندی اِک زنانہ
نال موتو دے غمگیر ہوئی آ

قبر دُوئی دا میں منظور کراں
پر اکثر دُنیا فانی نال
دُوئی قبر میرے پیو دی
اساں کھسم بھی منظور کراں
پر ایس آپنی جندگانی نال
روئی آں میں تاں
میرا کون کرے خصمانہ
لوح قلم ، زمین تفسیر ہوئی آ

ترے قبراں وچ اُجاڑ
وِنج کے روندی اِک زنانہ
نال موتو دے غمگیر ہوئی آ

قبر تی[۱] دی دی گل حق ہے
تری[۲] قبر میری ماؤ دی
ایہہ سوکن بھی بے شک ہے
جے گل ساری میں ظاہر کراں
دس کس اگے میں سوال کراں
گل ساری کیتی ظاہر
تے جندڑی تاں میری دلگیر ہوئی آ
اللہ دی قدرت ہوئی
تے جندڑی تاں میری تغیر[۳] ہوئی آ
ترے قبراں وچ آجاڑ
ونج کے روندی اک زنانہ
نال موتو دے دلگیر ہوئی آ

۱، ۲ : زتن، ترے، تیجی۔
۳ : ایہہ لفظ "تقصیر" لگدا ؛